

A
**REFORMÁTUS EGYHAZ
NAGYVÁRADON**
1557—1660.

IRTA :
CSERNÁK BÉLA
REFORMÁTUS LELKÉSZ.

1934.
NYOMATOTT A KÁLVIN KÖNYVNYOMDÁBAN
ORADEA—NAGYVÁRAD.

**A
REFORMÁTUS EGYHÁZ
NAGYVÁRADON**

1557—1660.

IRTA:

CSERNÁK BÉLA
REFORMÁTUS LEKÉSZ.

**Különlenyomat
a „Református Híradó” XIV. évfolyamából.
KIADJA A NAGYVÁRADI REFORMÁTUS EGYHÁZ.**

**1934.
NYOMATOTT A KÁLVIN KÖNYVNYOMDÁBAN
ORADEA—NAGYVÁRAD.**

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	1
I. Bevezetés.	
A mi városunk	5
A keresztyénség Váradon a reformáció diadalra jutása előtt	11
A reformáció első munkásai Váradon	21
II. Várad reformálása.	
Várad a reformációt befogadja 1557.	29
A reformátusok szervezkedése, 1559-iki váradi zsinat és a várad—debreczeni hitvallás	37
A szentistvánhegyi káptalan távozása, a „váradi virágvásárnap”	46
Harcban a Szentháromság mellett. A váradi disputa 1569	51
Iskola ügy. Közművelődési állapotok	63
III. Római Kath. Fejedelmek Kora.	
Károlyi Péter püspöksége. Belső szervezkedés	77
Beregszászi Péter. A jezsuiták megjelennek Váradon	83
Derecskei Ambrus. Küzdelem a jezsuitákkal	91
Alvinczi Péter	106
Iskola ügy. Közművelődési állapotok	111
IV. Református Fejedelmek Kora.	
Szilvásujfalvi Anderkó Imre küzdelme a püspök-uralom ellen	125
Bethlen Gábor árnyékában	137

	Oldal
A Rákóczyak első esztendei alatt	148
Iskola ügyek a XVII. század első évtizedeiben	166
Várad és a puritánus mozgalmak megindulása	163
Az 1639. és az 1642-ik évi váradi zsinat	173
Váradiak a szatmárnémeti nemzeti zsinat előtt 1646. A puritánus mozgalmaktól távol maradó lelke- szek, tanárok	185
Váradiak az 1655. máj. debreczeni zsinat előtt	192
Váradiak az 1656. június 18-iki szatmári és az 1656. szeptember 3-iki hajduböszörményi zsinaton	290
Egyházi állapotok a török veszedelem előtt	214
A kollégium utolsó esztendei	224
A „Váradi Biblia“	235
Várad török kézre jut	245
Törökvilág Nagyváradon	254
Zárszó	263
Jegyzetek	265
Nagyváradi lelkeszek és tanárok	275
Név- és tárgymutató	279
Sajtóhibák	283

ELŐSZÓ.

Tapasztaljuk, hogy midőn Isten kimutat nekünk egy-egy helyet, ahol a közért, egyházunkért, népünkért munkálkodnunk kell, annak a helynek hagyományos szelleme — a Genius loci — hova tovább egyre ellenállhatatlanabberővel ragadja magához lelkünket. Kényszerít minket, hogy ne elégedjünk meg csak a ma dolgainak számbavételével, hanem kutassuk fel a multat is, ismerkedjünk meg azokkal az eseményekkel, amelyek valaha ott játszódtak le, ahol most életünk folyik. Mindezt pedig ne pusztán valami ismeretszerzés végett cselekedjük, hanem hogy a mult tanulságai épülésére szolgáljanak a mának és a jövőnek. Különösen mi lekipásztorok tapasztalhatjuk, hogy gyülekezetünk multjának ösmerése mennyire alkalmas arra, hogy közelebb férközzünk a ránkbizott lelkekhez; egészen összeforradjunk, eggyé legyünk azzal az egyházközséggel, melynek őstagjai között eleinte csak olyan jött-ment-ember számba megyünk. Még a legzárkózottabb ős-lakó tartózkodása is fölenged az »uj ember«-nek tekintett lelkésszel szemben, mikor hallja tőle azokat a történeteket, amelyek a gyülekezet borus, vagy napsugaras multját jelenítik meg s amelyekben Isten nagysága, gondviselő kegyelme, irgalmassága és csodálatos szeretete tükröződik.

Gyülekezetünk multjának ösmertetése áldott alkalomul szolgálhat arra, hogy a ráncbizott lelkeket foglyul vigyük az Ur elé, aki méltó a hálára és dicséretre mindazért, amit velünk cselekedett s akihez reménységgel tekinthetünk fel, mert nincs benne változás, sem ígértől elhajlás.

És ha van gyülekezet, melynek multja lelkünket megragadhatja, akkor a nagyváradi református egyház az. Ennek a multnak főként az a korszaka, mely a reformáció felvételétől a török hódításig terjed. Ennek a százhárom esztendőnek fénye átragyog a letűnt századokon.

Méltó e mult, hogy foglalkozzunk vele. Mikor városunk minden jelentősebb vallásfelekezete megíratta már a maga történetét, itt az ideje, hogy mi se késlekedjünk.

Szerény próbálkozásom szolgáljon református öntudatunk ébresztgetésére.

I.

BEVEZETÉS.

A mi városunk.

A helység, amelybe a Gondviselés egyházközségünket beleágyazta, amelyben otthont rendelt számára, a Sebes-Körös két partján, a Duna-Tisza síkját Kelet felől szegélyező dombok lábainál fekszik. Ha valaki felfárad az Omláshoz, vagy legalább is a Kálvária-dombra, az előtt pompás panoráma bontakozik ki. A várost Észak felől védő szelid hajlású dombok oldalán gondosan művelt szőlők. Kelet felől magas bércek, amelyeknek fején a nyári hónapok kivételével mindig ott csillog a fehér hókorona. A Délről áramló enyhe lég tavasszal virágba borítja a domboldalakat, télen enyhíti a hideg erejét. Nyugat felé végtelen rónaság tányérjára borul rá az ég kéklő boltozatja, amely alatt kisebb-nagyobb falvak tornyából száll a harangszó a magasba.

A feltárt ősrégi sirok, a végzett ásatások arról tanuskodnak, hogy az ember már régóta ismeri a földnek ezt a darabját s mióta ismeri, mindig igyekezett azon, hogy itt magának otthont építsen: a kőkorszakban épügy, mint a bronzkorban, a népvándorlás idején épügy, mint a keresztyén kultúra századaiban. Akik itt megjelentek, itt körütekintettek, mind azt vallották: jó nekünk itt lennünk, építsünk itt magunknak hajlékot.

Megtetszett e hely I. vagy Szent László magyar királynak is, midőn egy alkalommal a környéken vadásztatott, egyuttal itt, az Alföld keleti szegélyén olyan helyet keresett, amely alkalmas lenne egy, a pogány kunok bétörései ellen is védelmet nyújtó monostor számára. A Sebes-Körös völgyének torkolatában, ott ahol a Pece (Hévjó) meleg vize szakad a folyóba, talán valami ősrégi keresztyén telep romjaira talált a nemcsak vitéz, de mélyen vallásos érzésű fejedelem, aki a hagyomány szerint mennyi kijelentésben is részesült s úgy építteté a romok felé a mai vár őst, a monostort, mely elnevezés alatt a középkorban nemcsak a szerzetesek rendházát értették, hanem a püspökök és káptalanok lakóhelyét is a székesegyházzal együtt.

A hely, hol városunk elterül, nem volt lakatlan: a monostor építése előtt sem, hiszen az ilyen helyek már a természettől arra rendeltettek, hogy uralkodjanak a vidék felett. Az ilyen pontokat nem hagyják sokáig lakatlanul. Az egyszer rajtok épült várak, vagy városok elpusztulhatnak, egy ideig romban állhatnak, de újra felépülnek, mert már létezésük sem pusztá véletlenségből történt, hanem mintegy a Gondviselés ujjsmutatásából. Azonban városunk az alapító király itt vadászásakor, a monostor építése előtt még nem létezett. Kitészik az abból is, hogy Béla király névtelen jegyzője, Anonymus, aki ismételtén megfordult e vidéken, nem említi, hogy város állana e helyen.¹⁾

¹ Jegyzeteinkel legvégül közzöljük.

A kunok ellen védekező keresztyén hős céljait szem előtt tartották a későbbi építők is; nem hagyták felhasználatlanul a nemcsak gyógyításra, de a vár erősítésére is alkalmas meleg vizet. A monostort körülvelték árokkal, amelybe bevezették a patak meleg vizét. Ha egyelőre sövényt, vagy deszkapalánkot huztak is az árok partjára, de később kőfalakat és azokra tornyokat, bástyákat építettek. A tatárjárás idején már várnak nevezték a monostort.

A monostort és gyönyörű vidékét kedvelték a királyok. Maga László, az alapító, gyakran megfordult itt s midőn meghalt (1095) ide temették. Utódai közül II. István örökölte a város iránti kegyes hajlamait s a városon kívül, a Körös jobb partján, közvetlen a víz felett emelkedő egyik hegy, a Szent-István hegy (ma Felső Körösoldal) tetején egy másik monostort is építtetett — a premontrei-rend számára. Az ujmonostor talán még föl sem épült, mikor alapítója, II. István, élte legjavában megszűnt élni (1132) s városunk nem egészen negyven év alatt másodszor is királyi temetés színhelye lőn. A harmadik király, akit ide temettek II. Endre (1235) az aranybulla (1222) kiadója.

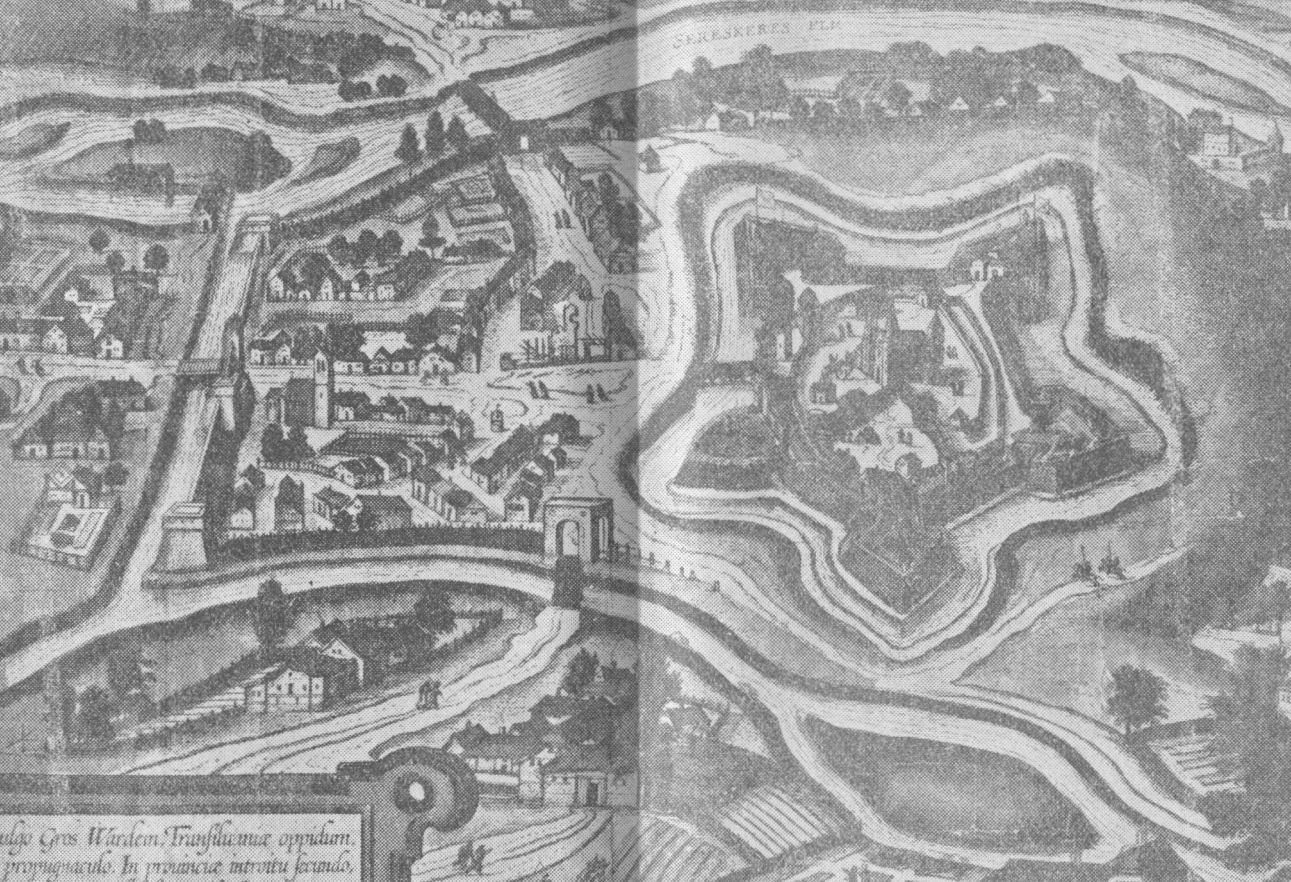
A tatárjáráskor 1241-ben a rabló mongolok Váradot is beveszik, felgyújtják, de ez a csapás nem állíthatja meg fejlődésében; egyre jelentősebb hely: püspökök lakják, építgetik, szépítgetik, királyok látogatják és halmozzák el kegyük minden jeleivel. A XIV. századtól már az ország legvirágzóbb városai közé tartozott.

A mohácsi vészt követő időkben, mikor a tő-

rök támadások és polgárháborúk nyomában az ország egyébb részeiben hanyatlás állott bé, városunk virágzásnak örvendett. Gyakran s hosszan tartotta falai között udvarát Szapolyai János király. Ezeröttszázötvenhat óta az Erdélyhez csatlakozott részek (partium) fővárosa, melynek vára Temesvár eleste után a keleti országrész védbástyáját képezte. Főkapitányai, akik egyszersmind Biharvármegye főispáni tisztét is viselték, az ország legkiválóbb főurainak sorából kerültek ki s nem egyszer fejedelmi székre emelkedtek. Egy németországi utazó, aki a XIV. század végén Váradot meglátogatta »földi paradicsomnak« magasztalja.

Ez a kor az, amelynek történetét a következőkben tárgyaljuk.

Városunk, mely a harminckét évig (1660—1692) tartó török igából felszabadulva, a századok porát magáról lerázva, gyors ütemben haladt a modern városok fejlődésének útján, történetünk idejében még egy középkori város képét mutatta. Hatalmas, ötszögű vár áll a közepén, amelynek alakja ma sem változott. A vár fala negyven rőf magas, tíz rőf széles, téglából épült, öt bástyája van: a Csonka, Aranyos, Velencei, Királyfi és a Fa, vagy Föld bástya. Százhusz lépés széles és olyan mély várárok öleli körül, hogy midőn vízzel megtelt, kisebb hajóval közlekedni lehetett rajta. A Sebes-Körös vize tölté meg s a Pece vizét is bele lehetett vezetni, ami megakadályozta, hogy télen befagyjon. Középen ezer lépés területű fellegvár épült, melynek öt tornya körülbelül a külső váröv bástyái közé nézett. Itt

SEKESKERES PL.

Gros Wardein, Transilvaniae oppidum,
propugnaculo. In provincia introitu secundo.

állt az ősi templom, hozzácsatlakozott délkeleti irányban az egykori püspöki udvar. Még álltak a várban a nagy királyok bronzszobrai, köztük néhány lovaszobor, az alakok tizszeres nagyságúak, kezükben zománcos buzogány (kormánypálca) vagy dárda, vállukon paizs. A templomokban a falak már fehérek, mint a gyöngy és a kereszten kívül más diszítés nincs bennük.

A vár nyugatra néző kapuja előtt a város legtekintélyesebb része, a Körös és Pece közé épült Péntekhely feküdt, amelynek nyugati határvonalán egyik folyótól a másikig kőfal vonult; a kőfalon kívül pedig, annak tövében, egy kisebb árok haladt, amelyen keresztül a Pece vize folydogált a Körösbe; a kőfalnak mindkét végét téglából épített erős bástya zárta be. A várkapu előtt közvetlen a nagy piactér terült. Itt, Péntekhely városrészben állott a nagy református templom és a kollégium. Péntekhelytől lejjebb következett Szombathely és a Zsuppos utcák sora. Péntekhelyből e két utóbbiba a kőfalon át kőkapu vezetett ki. E városrészek utcái sákkötő-szerűen épültek. Nem így a Köröstől északra fekvő Olaszi. Girbe-gurba sikátoraival inkább az olasz városokra emlékeztet. Magasabban fekszik a várnál. Hid köti össze a város várfelől való részével. Áll már Velence is. A városon felül jóval a Körös folyó vizének egy része nagy csapógáttal kivettétvén, a város felső részét, Velencét megkerülte s úgy ömlött a fürdő meleg vizét hozó patakba s azzal együtt alkotta a Pecét².

Ebben a városban, melyet történetünk idejében

a keresztyénség egyik főbástyájának és az ország kulcsának tartottak, százhárom éven át virágzott a református egyház, mely ez idő alatt a maga sajátosságának bélyegét egészen rányomta a városra; szellemi életét irányította, befolyása alatt tartotta.

A lelkeszi és tanári állásokon hirneves tudós férfiak működtek, akik élénk irodalmi munkásságot fejtettek ki, állandóan foglalkoztatták a felállított könyvsajtót, vezető szerepet töltöttek be az itt tartott többrendbeli egyházi gyűléseken, értekezleteken, disputákon, zsinatokon, és szoros összeköttetésben állottak Nyugat-Európa protestáns országainak szellemi központjaival. Városunk ebben a korban félreismerhetetlenül református jelleget viselt.

A keresztyénség Váradon a reformáció diadalrajutása előtt.

Mikor I. vagy szent László a váradi monostort alapította, akkor már tovatűntek a keresztyénség felett a nyers erő, a durva ököljog, a tisztátalan erkölcstelenség ama századai, közöttük a X. század (a *seculum obscurum*), amelyet a középkor legsötétebb századainak szokás nevezni. Új korszak, a keresztesháborúk kora következik, amelyben uralkodik a mindennemű csodák után sóvárgás. Hitelre találnak a bűvölések, álmjóslások, talizmánok, jó és rossz előjelek, boszorkányok, manók s más ehhez hasonló képzelenségek. Keletről csak úgy özönlének a csodásabbnál csodásabb hatásnak vélt reliquiák, amelyeket legendakör övez. Egyre-másra fedezik fel a régen élt u. n. szenteket; de maga a kor is teremt ilyeneket a maga szülötteiből. Uralkodnak az istenitéletek, amelyeket a pogány germánoktól vett át a középkori keresztyénség; amelyek eszközül szolgáltak arra, hogy a vádlott az ellene emelt vád alól tisztázhassa magát. Ilyenek voltak a perdöntő bajvívás, a tűzpróba, forróvizpróba stb. Ez istenitéletek, színhelyül főként azok a helyek szolgáltak, ahol egy-egy nevezetesebb »szent« földi maradványait őrizték.

mult errefelé, hanem Kelet-Moldva felől. A Nyugat-Magyarországon, főképen a pécsi püspökség területén elterjedt huszitizmussal szemben az inquisicio nagy szigorral lépven fel, a holtakat sem kimélő inquisitor, Marchai Jakab ferencrendi generális vikárius elől, rémülten menekültek a huszitasághoz szító papok. A menekülők között volt Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint is, akik Kamenicz faluból (Szerém-megye) futottak Moldvába.⁵ Itt aztán biztonságban érezvén magukat, a szentírást is lefordították magyar nyélvre és igehirdetésüket a magyar bibliára alapozták. A huszita tanok szép csendesen úgy elterjedtek a váradi püspökség területén is, hogy a váradi püspök is segítségül hívja a híres inquisitort, Jakabot, akinek működéséről a püspöknek egy 1436. december 1-én kelt levele nagy megelégedéssel ösmeri el, hogy: »lesujtotta a hitetleneket, a népet pedig visszavezette a katholikus hitbe.«⁶

A husszitismust elnyomhatták, de a lelkekből ki nem írhatták az egyház megújhodása utáni vágyat. Ezt csak szította a döbbenetes tapasztalás, hogy a renaissance hatása alatt a főpapi udvarokban is divattossá lön a vallástalanság, egészen az istentagadásig. Nem ok nélkül született meg abban a korban a szállóige: »minél közelebb Rómához, annál távolabb Istentől.«⁷ A püspöki udvarokban — egy 1502-ben kelt levél szerint — gyakrabban beszéltek Nemesisről, Laisról, mint Jézus Krisztusról. Szorgalmasabban olvasgatták Plautust, Virgiliust és Epicurust, mint a szentírást.⁸ Így Thurzó Zsigmond váradi püspök udvara sem valami épületes látványt nyújtott. Akadt itt

bőven, ami megbotránkoztatja a vallás enyhülése után sóvárgó lelkeket. A püspök testvére, Gáspár pl. midőn a pápa egy pörből kifolyólag 1509-ben Rómába idézte, az idézést kézbesítő pápai követet szolgálival megragadá, hajánál fogva a Körös partjára hurcolá, ott kezeit már összekötöztette, hogy a folyóba merítsék, midőn végre a félig megholt embert a püspök küldöttei kiszabadították.⁹

Az ilyen esetekhez járult az is, hogy a püspöki széket sokszor nem is papokkal, még csak nem is felnőtt, tanult emberekkel, hanem kisgyermekkel töltötték be. Így történt Váradon is, ahol Thurzó Zsigmond után az alig tizennégyéves Perényi Ferenc lőn a püspök; előbb már ugyanezt a méltóságot viselte Erdélyben!

Püspökségének idejébe esik, hogy Luther Márton, Isten lelkétől indítva, az egyházba becsuszott sok visszaélés ellen 1517. október 31-én kiszégezi kilencvenöt tételét a wittenbergi vártemplom ajtajára. Az események nem hagyják érintetlen a nagyműveltségű főúrra nevedett ilju püspök lelkét sem, aki nyitott szemmel látta maga is az egyház sebeit s tudta, hogy azokat nem gyógyíthatja meg az »eretnekek« ellen dörgő pápai bulla kihirdetésével. A bajok orvoslása végett tehát zsinatot hív össze 1524 július 24-ére. Megjelennek itt az egyházmegye papjai, apátjai, prépostjai, a szerzetesrendek főnökei, a kanonokok és esperesek mind. Perényi Ferenc a zsinat előtt rámutatott az uralkodó bajokra, amelyről a jeles történetíró r. kat. főpap, Karácsony János így emlékezik meg: »Az alsó papság között eltűnik a theo-

logiai tudás s még inkább az önfeláldozás. Terjed közöttük az ágyasság.⁹ A zsinat a papoktól, akik között kiátkozott, felfüggesztett egyének is vannak, szigorubb életfolytatást, tisztább erkölcsöket, mélyebb hitet követel. Ezzel igazolja egyháztörténetíróink megállapítását, hogy a nép elégedetlenségét az egyház iránt főként a papság erkölcsi súlyedése szülte és tartotta fenn.¹⁰ Ehhez járult a papság műveletlensége. Míg nem hiányoztak főpapok, akik teljes mértékben bírták a humanisztikai műveltségét és mint írók vagy mint maecenások kitűntek s külföld tudományos köreiből is ünnepeltek valának, addig az alsó papság kultúra tekintetében teljesen elhanyagoltatott; az egykoru zsinatok végzéseiben ez áll: »kik az egyházi rendet felvenni kívánják . . . csak akkor szenteltetnek fel, ha a kellő kort elérték, jó erkölccsel bírnak, törvényes házasságból származnak, jól tudnak olvasni, énekelni és az elemi ismeretekben is némiképen jártasak«.¹¹

Az emelkedett gondolkodású váradi püspök, aki jóviszonyban élt a királyi udvarral, nem is lépett fel erőszakosan a reformációt sürgetők ellen. Nagy veszteség, hogy ő is elesett a mohácsi csatában. Utóda Czibak Imre. A mohácsi sikon halva maradt ifjú magyar király örökébe választott királyok egyike: Szapolyai János nevezte ki. Czibak jeles vitéz, hős katoná, mindamellett szelid, békéltető szellemű ember; akinek lelkétől távol állott minden vakbuzgóság és türelmetlenség. Jóbarátságban él a legtehetségesebb magyar reformátorok egyikének, Dévai Bíró Mátyásnak pártfogójával, Bácsi Ferencsel, aki előbb János

király udvari papja, kinevezett szepesi prépost, majd a reformáció nyílt követője.¹² Abból, hogy Czibak Imre baráti körében megférnek egymás mellett a katolicizmus és a reformáció hívei, bátran következtethetjük, hogy utóbbiakat itthon sem üldözte.

Czibak Imre 1534-ben történt meggyilkoltatása után Fráter György kerül a váradi püspöki székbe. A reformációnak határozott és kérlelhetetlen ellensége. Nemcsak püspök, de az ország kincstárnoka is; így nagybefolyású főúr, aki mellett Váradon hatalmas támasza támad a pápás egyháznak: a franciskánusok tudós tartományfőnökeiben, Szegedi Gergelyben, aki a párisi Sorbonne tagja, tudós és nagyhatású szónok. Hiába azonban hatalmuk s tudományuk, nem akadályozhatják meg a reformáció eszméinek terjedését. Behatolnak azok nemcsak a főúrak udvarába, de az alsóbb polgári osztály soraiba is. Pedig a két váradi főpap mindent megtesz a reformáció terjedésének gátlására. Mikor a nagyváradi béke (1538) után politikai szélcsend állott be a két király országában, »addig kalapálának a felséges János királyon«, mignem Segesvárra 1538 novemberében egy hitvitára (kolloquiumra) hívta össze a katolikusokat és a reformáció híveit. Protestáns részről Szántai István, a Kassáról fogolyképen Erdélybe hurcolt prédikátor, katolikus részről pedig a nagyváradi franciskánusok tartományi főnöke, Szegedi Gergely, a vita vezérszónoka. A király két bírót jelölt ki: Enyedi Adrián doktort, a fejevári vikáriust és Kálmáncsehi Mártont, a fejevári iskolamestert. A barátok, papok minden igyekezete az vala, hogy

a jámbor István prédikátornak száját bedugják. Így lett volna, ha az Ur nem támogatja s nem támasztja mellé Rezenei Jánost, a tudós orvosdoktort, aki pártját fogta. A vita nem végződött a váradi barátok győzelmével és a királyra nagy hatást tett, úgy hogy midőn Fráter tőle Szántai megöletését követelte, azt felelte: »Törvénytelenül nem akarok megölni senkit sem, adjatok bünt hozzá.« A püspök indulatosan válaszolt: »Ha felséged nem tesz róla, mi is nyilván más irral kötjük be.« A király ismerte Fráter György szenvedélyességét s még éjjel maga elé hivatá Szántait. »Jó atyámfia — mondá neki — ne maradj az én országomban, mert az urak megfognak és megölnék, én meg nem oltalmazhatlak; talán magamnak is valami bűm támad belőle.« Bőséges költséget adván neki, még az éjjel visszabocsátá Kassára.¹³

Az ezeröttszáznegyvenharmadik évi országgyűléssel kapcsolatban is rendezett Fráter György egy hitvitát, de ez sem vitte dülőre a vallás ügyét. Ugy gondolhatta tehát, kedvezőbb eredményt ér el, ha székhelyén rendez egy ilyen disputát. Így hívta össze azt ide városunkba, 1544. július 20-ra. A meghívott evangélikusok huszonöt pontba foglalták össze hitvallásszerű tételeiket, amelyeknek címe: »Tételek azok számára, akik Krisztus evangéliomát prédikálják és akik az apostolok oszlása ünnepét követő vasárnapon Váradon vitatkozni fognak 1544.« Valószínűleg megjelent a dispután az élte alkonyához közeledő Dévai Biró Mátyás is, aki ez időben híhétőleg Debrecen papja s a jeles bajnok nem mulasztotta el, hogy a közelből át ne fáradjon ide és mi-

előtt élte napja lealkonyulnék, össze ne mérje még egyszer fegyvereit régi ellenfelével, a hasonlóképen jeles tudós és nagy szónok Szegedi Gergellyel.¹⁴

A vita lefolyásáról semmi bővebbet nem tudunk, de hogy a lelkek ébredésének hatását még a váradi káptalanbelieknek is meg kellett érezniök, azt sejteti az 1590-ben kiadott Gönczi-féle énekeskönyv egyik éneke, amely Krisztusról és a pápai foltos hitről szól. Az ének utolsóelőtti versszaka: »Ezerötszázban és im az negyvennégyben, Váradon ez kele a káptalan szerben, A váradi papok midőn szégyenségből, Parázñaság miatt voltak fizetésben.« Hogy a szégyenség és fizetés alatt, mire a vers célzó, azt kell-e értenünk, hogy a július 20-ra összehívott dispután a római katolikus fél szenvedett vereséget — vagy talán súlyosabb esetre kell gondolnunk — azt a rendelkezésünkre álló adatokból nem dönthetjük el. Ki tudja, nem erre vagy hasonló esetre vonatkozik-e, Beregszászi Péternek, a később váradi református papnak egyik külföldön megjelent latinnyelvű művecskéjében tett megjegyzése, hogy »Váradon a római katolikus papok iszonyu büne rettenetes gyilkolással toroltatott meg?«¹⁵

A hatalmas püspök, Martinuzzi Fráter György, kemény uralma alatt a reformáció nem tud diadalmaskodni városunkban. Pedig körös-körül már magasan lobog az evangéliom világossága; Erdődön 1545-ben megtartják az első protestáns zsinatot; Toronyán 1549-ben megszervezik az első protestáns püspökséget; Tordán 1550-ben kimondja az országgyűlés, hogy »kiki az Istentől nekiadott hitben maradjon«¹⁶, Vá-

rad még sötétségben ül. A rettenthetetlen barát kegyetlen haraggal fordul a reformációnak Váradon található barátai ellen. Ő, aki nem félt Izabella királyné egyik főemberét, kedvelt tanácsosát, Battyáni Orbánt mérge által elveszíteni, azért, mert a lutheránusokat pártolta, sőt testét, melyet a királyné Fehérvárott tisztességesen eltemetett, kiásatta és trágyadombra vettette; hogyne torolta volna meg a váradi egyházfinak azt a vakmerőséget, hogy egy nőt arculütött azért, mert valamelyik faragottkép előtt térdelőn állva imádkozott! A vakmerő egyházi szolgát máglyán égettette meg. Ez a névtelen egyházi egyházközségünk reformációjának első vértanuja.¹⁷

A reformáció első munkásai Váradon.

Abból, amit eddig elbeszéltünk, nyilván láthatjuk, hogy a németországi és svájci reformátorok fellépéséről, tanításáról, a hatások alatt bekövetkezett eseményekről alapos értesüléseket nyertek Várad polgárai épp úgy, mint mindazoknak a városoknak lakói, akik élénk kereskedelmi és szellemi összeköttetésben állottak Nyugattal. Az ő lelkeket is áthatotta az az egyetemes szükségérzet, hogy az egyházat fejében és tagjaiban reformálni kell. De ez még nem azt jelentette, hogy az egyháztól elszakadásra gondoltak volna; mintahogy maguk a reformátorok sem gondoltak kezdetben az egyháztól való elszakadásra, s kizárólag csak az egyház reformálásáért küzdöttek. A váradiak is csak az egyház külső-belső állapotának megtisztításán, az evangéliom uralmának visszaállításán fáradoztak; csendben, feltűnés nélkül, a szenvedélyesség kizárásával. A szenvedélyesség fellobbbanásának egyedül ismert esete a türelmetlen egyházfié, aki türelmetlenségért életével fizetett.

Átmeneti idők voltak ezek, a lelkek telítve

ugyan már a reformáció eszméitől, de a külső körülmények még nem alkalmasak arra, hogy a reformáció diadalmaskodjék.

Martinuzzi Fráter György halála után (1551) azonban változott a helyzet. I. Ferdinánd király, aki ez időben Martinuzzi jóvoltából birta városunkat, nem sietett betölteni a megüresedett püspöki széket, hanem egyik jeles zsoldos vezérét, az egri vár sziléziai származású kapitányát, Varkoch Tamást nevezte ki a püspökség gubernátorának, Biharvármegye főispánjának és a vár főkapitányának.

Varkoch Tamás 1552. május 10-én érkezett Váradra. Idejövetele felszabadította a reformáció híveit az alól a nyomás alól, amely eddig rájuk nehezedett. Varkoch tudniillik a reformáció pártfogója volt Egerben is, s az maradt új méltóságában is. Néhány hónapig tartó gubernátorságáról úgy emlékeznek meg a római-katolikus egyház történetírói, mint a reformációtól eddig tisztán megőrzött város reformálásának első idejéről. Pedig tulajdonképpen csak annyi történt, hogy a parázs, amely eddig izzott, alkalmas időben lángralobbant. A hitjavítás bajnokainak fellépéséhez állítólag ő maga adja meg az első lökést azzal, hogy: »a váradi templomban elrontotta a Mária aranyos és annak ölében tündöklő Jézus képét«.¹⁸

A reformációnak első munkásai Pankotáról jöttek Váradra. Pankota annak a Losonczy Istvánnak volt birtoka, akit Ferdinánd király Varkoch Tamásnak Váradra küldetésével egyidőben nevezett ki temesvári főispánnak és főkapitánynak Petrovics Péternek, a

reformáció pártfogójának helyébe. Mikor főispáni székét elfoglalta, nemcsak Temesvárról üzte ki a reformáció bajnokait: Szegedi Kiss Istvánt és társait, hanem Pankotáról is.

A váradi püspöség területéhez közel eső Pankotáról elűzött reformátori férfiak jól ismerték a váradi viszonyokat. Kétségkívül tudták, hogy a püspökség kormányzója a vármegye új főispánja: Varkoch, a reformáció barátja. Az üldözöttek tehát erre vették útjokat s 1552. júniusában megjelennek városunkban. Az is lehetséges, hogy maga Varkoch hívta be az elűzött prédikátorokat, akik aztán az ő védelme alatt nemcsak titkon, házról-házra járva, hanem nyíltan kezdték hirdetni az evangéliumot. Sőt ki-kijártak a környékre is és igyekeztek pankotai vereségükért a kölcsönt visszaadni. A reformáció eszméinek, igazságainak árja ellenállhatatlanul kezdi előnteni azt a területet is, amelyet eddig a vaskancellár, Fráter György védett. A megindult reformátori munka következtében nem egy plebános kénytelen volt elhagyni régi gyülekezetét.

A pankotai vendégek nevét nem ösmerjük, de ösmerjük azét a reformátori férfit, aki velük egy időben Kölesérről jött Váradra: Kristóf diákét.

Köleséri Kristóf, véleményünk szerint, egy és ugyanazon személy azzal a Lippay Kristóffal, aki a wittenbergi egyetemen 1544—45. években tanult és magát »Lippára való«-nak írja.¹² Petrovics Péter főkapitánysága alatt ő is Temesvárott tanított Szegedi Kiss Istvánnal s 1555-ben jelen volt az óvári zsinaton. Temesvárról elúzetvén, Kölesésre huzódott, mely

város a váradi püspökség ősi birtoka volt (Nagyszalonta mai határában feküdt) és történetünk idejében Varkoch Tamás fennhatósága alá tartozott. Varkoch érzelmeit ismerve, Kristóf nagy bátorsággal hirdeté az evangéliumot Köleséren, melynek lakosai két pártra szakadtak. Sokan csatlakoztak a reformációhoz. A sikeren felbuzdulva, Kristóf Váradra jött, ahova 1552-ben, épen az urnapjára következő nyolcad napon érkezett meg. Egyenesen a várba tartott, ahol az oltáriszentséget ünnepelték. A tüzes lelkű reformátor minden tartózkodás nélkül, hangos szóval kezdé ott a tetthelyen hirdetni véleményét a váradiaknak, hogy ami előtt leborulnak, amit imádnak, az nem szentség hanem maga a sátán. Majd meghallotta, hogy a városban egy Bencze nevű diák halálos beteg és az urvacsoráját a római katolikus szokás szerint vette magához. Azonnal a beteghez sietett s kemény szavakkal mondá neki: »A sátánt vetted magadhoz, aki még ma a pokol fenekére visz, ha tüstént keresztyén módon nem kommunikálsz.« Kristóf kiméletlen fellépése, támadásai, kifakadásai teljesen magukon hordozták annak a kornak bélyegét. A várost nyugtalanság fogja el. A római katolicizmus intézményei még állanak ugyan, de fej nélkül. A középkori keresztyénség tehetetlen a reformáció rettenhetetlen harcosával szemben. A polgári hatóság Kristóf pártján áll. Az történt, ami később oly gyakran megismétlődött, hogy a világi hatalom pártállása döntötte el, hogy a római katolicizmusé vagy a reformációé legyen-e a győzelem (cuius regio, eius religio). Varkoch Tamás állásfog-

lalása az evangéliumi mozgalmat felibe segítette a pápás iránynak.

A megdöbben káptalan azonnal átlátta, hogy a helyzetet csak az változtathat, ha Varkochot eltávolíthatja. Levelet írt hát Oláh Miklós egri püspöknek, az ország kancellárjának, akit Váradhoz különben is ifjúkori emlékek fűztek és akinek már akkor nagy befolyása volt az udvarnál. A váradi káptalan levelével egyidőben érkezett Bécsbe Draskovich György aradi prépost, azelőtt váradi kanonok, aki nemcsak megerősíté a káptalan előadását, hanem még több érdekes részlettel ki is egészítette.

A kancellár annyira fontosnak ítélte Draskovich tudósításait, hogy azokat rögtön leíratta vele és a váradi káptalan levelével együtt saját sorai kíséretében a király elé terjesztette.²⁰

A panaszlevél rámutatott a baj orvoslására is, t. i., hogy a király bizza másra Várad kormányzását. A káptalan célt ért. A király Varkoch Tamást felmentette és helyébe 1553-ban a harcias, kardforgató Zabardi Mátyást nevezte ki főispánnak, egyúttal azonban püspöknek is. Zabardi aztán fegyveres erővel vetett véget a reformáció munkájának.

A kardforgató püspök-főispán azonban nemcsak a reformáció hívei ellen használta fegyverét, hanem mindazok ellen, akik a Habsburg uralommal elégedetlenek voltak. Kivégeztette a feketebátori várnak kiskoru urát: Toldy Miklóst és várnagyát: Porkoláb Dénest. Senki sem érezhette magát biztonságban az erőszakos és vérontást kedvelő püspök közelében. Aki nem volt vele egy hiten, egy politikai véleményen arra.

lecsapott haragja. Ennek következtében még inkább elfordultak az ügytől, amelyet a kegyetlen ur képviselt. Nyíltan ugyan nem léphettek fel, a kegyetlenkedések óvatosságra intették a reformáció váradi barátait, de számuk egyre nőtt. Egyik jeles római katolikus történétíró állapítja meg, hogy: »a nemesség ekkor utálta meg Habsburg Ferdinándot, továbbá vezéreit (Castaldót, Zabardi Mátyást, Tahy Ferencet) és velük együtt a római katolikus egyházat is.«²¹

II.

VÁRAD REFORMÁLÁSA.

Várad a reformációt befogadja 1557.

A Habsburgok zsoldosainak erőszakoskodása Erdélyszerte nagy elégedetlenséget váltott ki és mikor Zabardi Mátyás váradi püspök, a Habsburg-párt egyik főembere, 1556. augusztus 13-án lehunyta szemét, akkor már utban volt Lengyelország felé az a küldöttség, amely az özvegy királynét, Izabellát és fiát, János Zsigmondot kereste fel, hogy jönnének vissza és vennék át az ország kormányzását, amely torkig telt a Habsburg uralommal. Izabella híve már Varkoch Tamás is, aki pár nappal Zabardi Mátyás halála után megjelenik Várad alatt, hogy a nagyfotosságu várat és vele együtt Magyarország keleti részét (az u. n. partiumot) visszaszerezze a királynőnek.

A váradi káptalan reszketett.²² Tagjai tisztában lehettek afelől, hogy mi következik, ha a Habsburg-uralmat nemzeti kormányzás váltja fel.²³ Minden bizalmukat az I. Ferdinánd által kinevezett új püspökbe, az ifju Forgács Ferencbe és annak vitéz bátyjába, Simonba vetették; akik azonban távo! maradtak. A vár hivatott öreinek távollétében a káptalan tagjai tették meg a szükséges intézkedéseket a védelemre. Gondoskodtak az ostrom alá vett vár jókarba hozataláról, az egyházi kincsek megmentéséről, amelyeket az ecsedi várba szállítottak.

Példájuk szerint jártak el a szerzetrendek is, amelyek arany és ezüst marháikat, templomi felszereléseiket ugyancsak az ecsedi várba mentették.

Mialatt a vár ostroma folyt, Izabella és fia Erdélybe visszatértek s az 1556. novemberi országgyűlés kimondotta, hogy akik a december 9-ik napjától számított egy hónap alatt a hűségüket le nem teszik a királynénak, azoknak javai lefoglaltassanak. Ez a határozat megpecsételte Várad sorsát. A kitűzött időre sem a püspök nem jött elő, sem a várba zárkózott káptalan nem nyitotta meg a vár kapuit. Mikor aztán kilenc havi ostrom után 1557. június 13-án Varkoch Tamás bevonult a várba, az országgyűlés határozata értelmében a távollevő püspöknek és a Habsburg-uralomhoz hű maradt káptalannak minden birtokát lefoglalta a királyné számára. A birtokától megfosztott székeskáptalan tagjai bántódás nélkül távozhattak el. A vándorbotot azzal a reménységgel vették kezükbe, hogy a nemzeti kormányzat ugyanis nemsokára megdől, a Habsburgok uralma visszaáll s kevés idő múlva ők is visszatérhetnek elhagyott helyükre.²⁴

A székeskáptalan tagjainak eltávozásával nyilvánvalóvá lőn, hogy már évek óta csak hatalmi eszközök tartották fenn a római katolicizmust Váradon, amely a pápás hit bevehetetlen várának látszott. Csak látszott. A reformáció, mint titkon égő zsarát-nok, régen ott égett a lelkeben s a feltörő lángokat csak a Fráter György és Zabardi Mátyás erőszakoskodása tartotta elfojtva. Mikor azonban a fegyver kicsuszott kezükből, sőt ez a fegyver: a világi ha-

talom, a reformációval rokonszenvező férfiú kezébe került. Várad mintegy máról-holnapra a reformáció egyik centruma, egyik központi jelentőségű helye lőn..

Várad reformálásával a római katolicizmus ugyan a városban, mint a vidéken elveszti nemcsak azt a fegyveres hatalmat és politikai meg gazdasági befolyást, amit a püspök, mint papi fejedelem képviselt, hanem azokat az intézményeket is, amelyekben. Várad, mint püspöki székhely bővülködött. Volt a városnak két káptalanja: a székes káptalan és a szentistvánhegyi; volt egy sereg szerzetrendje. Itt fészkeltek a dominikánusok, franciskánusok ágostonosok; az apácák közül a minoriták. A várban és városban több templom állott; mégpedig a várban: a székesegyház, Szűz Mária kisebb temploma, Keresztelő János temploma, Szent László király kápolnája; a balparton: a franciskánusok Szentlélek temploma, ismeretlen rendű apácák temploma, a Szentkereszt temploma, Szentmárton temploma, Mind-szentek temploma; a jobb parton: az olasz-i plebánia temploma, Szent Egyed, Szént Péter, Szent Miklós temploma, Szűz Mária kápolnája, Szent Jeromos temploma.

Templomain kívül nagy erőt jelentett iskolája, amely körül-belül a mai nagypiac tér helyén állott, amely a renaissance alatt, mikor a város a magyar humanisták egyik központja, jó hírnévnek örvendett. Itt nevededett Oláh Miklós is, aki előbb egri püspök és királyi kancellár, majd esztergomi érsek, aki a jezsuitáknak az országba betelepítésével és a rekat-holizáció megindításával tette nevét emlékezetessé.

A kilenc hónapi ostromnak a várban egy, a városban tíz templom esett áldozatul. A pusztulásért az egykoru római katolikus írók Varkoch Tamást teszik felelőssé, akit »sicarius templorum dei« névvel ruháznak fel.²⁵ Az elfogulatlan történetírás azonban megállapítja, hogy Varkoch Tamás nem durva, romboló szellemű ember és az ostrom okozta károk helyreállításán nagy buzgósággal fáradozott. Azonnal egy sereg mesterembert állított munkába, akik a várat szépítve kiemelik a romokból, rendbe hozzák a püspöki palotát.²⁶ Bármily hihetetlenül hangzik is, a történeti igazság az, hogy a város reformálásakor a szent királyok szobrait nem bántotta senki; sértetlenül megmaradtak azok, mint a város díszei egész a török hódításig.²⁷ A sirokhöz sem nyúltak a reformáció emberei; később, 1603-ban, a császári uralom emberei vitték el, I. vagy szent László király koronájának egy részét Bécsbe.²⁸ A város lakosságának tulnyomó többsége, mely eddig is a reformációval rokonszenvezett, nem a mult megsemmisítésére tört, hanem boldogan adta át magát az örömnek, hogy most már szabadon, nyíltan vallhatja meggyőződését; a lelkiismereti szabadság, amelyet az 1552-iki tordai országgyűlés mind a régi, mind az új hitnek biztosított, nem a római katolikus vallás elnyomásában, hanem az evangéliumi igazságok minden akadály és ellenállás nélkül való hirdetésében és terjesztésében állott.

Elősegítette a reformáció gyors diadalát az is, hogy a székeskáptalan tagjainak eltávozásával nem volt a városban, aki összetartsa a pápa egyre fogyó

serégét; nem volt sem püspök, sem helynök, de még egy főesperes sem.²⁹ A szentistvánhegyi káptalan tagjai itt maradtak ugyan, de az egyházpolitikai dolgokba nem avatkoztak; teljesítették kötelességeiket: átvették a székesegyház meg a káptalani levéltár őrizetét. Főleg ez utóbbi tevékenységükkel tettek nagy szolgálatot a köznek, miután azokban az időkben a káptalanok voltak a hiteles helyek és gyakorolták azokat a jogokat, amelyeket ma részben a királyi közjegyzői hivatalok végeznek. Ilyen hiteles helyi jogokat birt a szentistvánhegyi káptalan is. A magánjogi viszonyok és a magyar ember előtt olyan fontos perjog nélkülözhetetlenné tette az akkor egyedüli hiteles helyeket, a káptalanokat, amelyek a hiteles okiratokat őrizték, azokról hiteles másolatokat adtak ki, perbeli eseteknél az idézést, tanukihallgatást, eskükivételt, helyszíni szemlét stb. teljesítették. Izabella királyné kormánya nemcsak megtúrte, de birtokaiban is meghagyta a nempolitizáló szentistvánhegyi káptalant, amelynek tagjai ittmaradásukkal megkönnyítették az igazságszolgáltatást, mivel idegenek aligha tudtak volna tájékozódni hamarosan a levéltárban és a jogszolgáltatásban. Az ittmaradt káptalan körül azonban egy új világ keletkezett. A káptalan tagjainak, mint a hatalom hivatalos közegeinek, gyakran kellett idézéseket, átírásokat teljesíteniök oly ügyekben, melyek azelőtt a váradi püspök vagy székeskáptalan tulajdonai voltak.³⁰ Most az egyik, majd a másik paptársukról vették a hirt a környékből, hogy behódolt a reformációnak. Láthathatták a nagyszerű szervezkedést, mely itt folyt le

a város kőfalain belül; figyelemmel kísérhették a reformátorok tanácskozásait, zsinatait. Tapasztalhatták, miként távolodnak el a lelkek a pápás egyháztól, mint ritkulnak meg az öreg lelkészek sorai, kik ragaszkodtak még a megszokott dolgokhoz; egy új nemzedék nőtt fel az evangéliumi hitben.

Ennek a reformátori munkának a vezére Váradon Czeglédi György volt. Születési helyét és idejét nem ismerjük. Valószínű, hogy Czeglédre való és a török elűzömulása következtében családj a Felvidékre huzódott, hol ismeretségbe jutott Varkocchall s ahol élte végén a borsod-gömör-kishonti egyházmegyében esperességet viselt. Először Wittenbergben találkozunk nevével, ahol 1553—4. iskolai év folyamán tanult. Itthoni működéséről mindaddig nem tudunk semmit, amíg 1557-ben fel nem tűnik Váradon, ahova Varkoch hívatta s ahol már mint tekintélyes, kiforrott reformátor lép elénk. Nemcsak Várad reformálását viszi diadalra, hanem ott találjuk mindenütt, ahol az evangéliumi igazságokért harcolni kell. A disputák, hitviták, zsinatok vezérszónoka. A bihari egyházmegyében esperességet viselt és mint ilyen vesz részt a debreceni (1567) és a szikszói (1568) zsinatokon. Tevékeny irodalmi munkásságot fejt ki. Károlyi Péterrel, a váradi kollégium rektorával és később a lelkipásztori hivatalában utódjával, egy könyvet írt e címen: »Az egész világon való kereszttyéneknek vallások, az egy igaz Isten felől, aki Atya, Fiu és Szentlélek; mely fundáltatott a prófétaknak és apostoloknak fundamentomokon«. Könyvüket Debrecenben adták ki, Telegdy Miklósnak és

Csáky Lászlónak ajánlották, mint a váradi eklezsia tagjainak és patronusainak. Czeglédi későbbi életpályájáról csak annyi bizonyos, hogy 1577-ben még élt, mint felvidéki esperes; az tehát, hogy Váradról Debrecenbe távozott volna s ott lelkészkedett volna, s mint debreceni lelkész jelent volna meg a váradi dispután,³¹ nem igazolható, debreceni lelkészkedéséről az egykori források sem tudnak semmit.³² Váadról 1569 végén vagy 1570 elején távozhatott el. Itteni működése alatt háza a reformátori férfiak találkozó helye. Részt vesz a hitvallások szerkesztésében. Méliusz Péterrel ő járt Szolnokon Mamhut Bégnél 1562-ben János Zsigmond fejedelem felhatalmazása alapján a rabságba esett Szegedi Kiss István kiszabadítása érdekében.³³

Czeglédi reformátori munkája nyitja meg azt a százhárom esztendőt, amelynek történetét itt elbeszéljük, amely még töredékes emlékeiben is oly nagyszerű képet mutat, hogy annyi század elmúltával is fölemelő és lelkesítő hatást gyakorol ránk, a késői kor gyermekeire. Czeglédi indította el a reformációt befogadó várost a fejlődésnek azon az útján, amely egyre magasabban ivelt, mignem a török mindennek végét vetett. Ha a török meg nem akasztja előhaladásában, ma épen olyan gazdag lehetne ősi intézményekben, mint akár Debrecen vagy Sárospatak, vagy bármelyik, virágzó kollégiummal bíró erdélyi város. Czeglédi György, ez a nagytudományu és bátorlelkű férfiú, méltó arra, hogy egyházközségünk hálásan emlegetse nevét.³⁴

Várad példáját azok a helyek is követték,

amelyek eddig éppen Várad közelsége miatt nem hódolhattak az evangéliumnak: Bihar és Biharpüspöki városok is siettek elismertetni szabad papválasztójogukat az országgyűléssel.³⁵ Ugy ezeken a helyeken, mint Mezőtelegden a régi papok helyébe az evangélium hirdetői lépnek.³⁶ Míg azelőtt csak titkon és szórványosan voltak protestáns igehirdetők Várad közelében, most már a római katolikus papok lettek ritkák és akik valának is, azok is többnyire korosabb férfiak; számuk napról-napra fogyott; nem volt, aki nyomukba lépjen. A reformáció teljes diadalt aratott.³⁷

A reformátusok szervezkedése, az 1559-iki váradi zsinat és a várad-debreceni hitvallás.

Mikor Várad befogadta a reformációt, akkor már nemcsak külföldön, de Magyarországon is megkezdődött a németországi és svájci irányzatoknak egymástól elhajlása, sőt egymással szembeállása; annak hívei inkább a szászok, emezé inkább a magyarok közül kerülén ki, az utóbbit népiesen »magyar-vallásnak« neveztek el.

Várad lakossága a dolgok természetes rendje szerint előbb a németországi reformációt ismerte meg,³⁸ de aztán csakhamar a helvétirány befolyása alá került.

Ha nem fogadjuk is el azt, amit egyik történet tudósunk állít, hogy már azok a tételek, amelyeket az 1544. július 20-ra Fráter György által Váradra összehívott hitvita elé protestáns részről nyújtottak be, helvétiránnyal rokonszenvező egyéntől erednek³⁹; és ha az 1552-ben Váradon működött Köleséri Kristófot⁴⁰ nem tekintjük is részesnek a Kálmáncsehi Sánta Márton sacramentáriusságában (ahogyan akkor a svájci irányt nevezték), noha ez a Kristóf Temesvárott Szegedi Kiss Istvánnal, az ismertnevű helvétirányu reformátorral egyidőben működött annak a Petrovics Péternek oltalma alatt, aki Kálmáncsehit s

az általa képviselt helvétirányt támogatta: azt meg kell engednünk, hogy nem ok nélkül történhetett, hogy éppen váradi ember, Fráter György unokaöccse, a külföldet is bejárt Draskovits György írja az első polemikus munkát⁴¹ a helvétirányu reformáció, illetőleg Kálvin ellen. A huszonhárom oldalra terjedő dolgozat megírására azok az események adhattak okot, amelyekre célozva mondja a szerző az udvari kancelláriánál Varkoch kormányzósága idején tett jelentésében, hogy a sacramentáriusok (értsd: reformátusok) tévelygése a váradi püspökség területén napról-napra terjed és immár sokan meg vannak győződve annak igazságáról. Főbb hirdetőjének Márton (Kálmáncsehi) debreceni plebánost nevezi meg (plebánosnak hívták a rendes lelkészt), akinek az az elve, hogy Krisztus elválván az apostoloktól a mennybe ment és teste annak egy bizonyos, meghatározott részében helyezkedett el; és hogy tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az oltáriszentségben a Krisztus teste és vére akár transsubstantiatio útján, akár másképp valósággal és ténylegesen jelen van. Azt mondja tehát, hogy az urvacsorájában soha sem beszélhetünk a Krisztus teste és vére felől. Így aztán nem viseltetik tisztelettel a szentség iránt, sőt az oltárt is fölöslegesnek tekinti, egyszerű faasztalt elegendőnek nyilvánít. Ugy szintén a pápi öltözetet is végképen elveti, még istentisztelet alkalmára is elegendőnek tartja a hétköznapi ruházatot. Draskovich polemikus munkája és jelentése megerősít minket abban a feltevésben, hogy ha nem is a szorosabban vett »kálvini«, de a svájci, latinosan

helvét irány a XVI-ik század ötvenes éveiben már úgy hatalmába ejtette Debrecen és Várad környékét, hogy Várad fő reformátora, Czeglédi György is csak a Kálmáncsehi által képviselt szellemben működhetett; Czeglédi is annak a debreceni-váradvidéki református egyházkerületnek kebelébe tartozván, amely egyházkerületet Kálmáncsehi szervezett, akit a Zabardi Mátyás halála után fő nélkül maradt papság élére Petrovics Péter főkapitány állított.⁴² Ebben a sacramentárius szellemű superintendétiában Várad reformátora tekintélyes helyet foglalhatott el. Midőn az 1557. év június 13-án Kolozsvárott tartott zsinaton az Erdélyből és a kővár vidékéről felsereglett többség a lutheránus felfogás mellett foglalt állást, a Kálmáncsehi vezetése alatt álló debrecen-várad i egyházkerület papsága közös zsinatra ült össze, amelyen elkészítette a maga consensu s át az urvacsorájáról. Szegedi Gergely debreceni-lelkésznek 1557. szeptember 28-án kelt levelében van említés téve a »felső és alsó partium« papjainak e református szellemű hitvallásáról.⁴³ Ennek szerkesztésében részt vehetett Czeglédi is, akinek nagy része van a későbbi hitvallások szerkesztésében is. Hogy ho k készült e hitvallás, melynek jelentősége kétségtelen, nem tudjuk határozotlan; de nem valószínűtlen, hogy éppen itt Váradon. Legalább abból, hogy az 1558-iki országgyűlés⁴⁴ elutasította Várad abbeli kérelmét, hogy a Szentlélek temploma istentiszteleti célra átadassék, azt következtetjük, hogy a lutheránus befolyás alatt álló országgyűlést a várad i reformáció helvét-irányzata befolyásolta kedvezőtlenül. A

helvét-irány diadalmas hódításával megindul egyfelől a debrecen-váradvidéki, másfelől a szatmárvidéki superintendenciáknak a nagyterjedelmű tiszántúli egyházkerületté egyesülése, mely munkában Váradnak jelentős szerep jutott.

Midőn t. i. az urvacsorai tan miatt a lutheránusok és reformátusok között egyre feszültebb lett a viszony Erdélyben, az ellentétek kiegyenlítése végett 1559. augusztus 14-én zsinatra ülnek össze Medgyesen. Itt a helvétirány képviselőit: Dávid Ferencet és Heltai Gáspárt a tulnyomó többség szóhozjutni sem engedé. Erre ők odahagyták a medgyesi zsinatot és Váradra utaztak, hogy ott a Tiszáninnen és túl élő elvtársaiknak augusztus 18-ra tervbevett értekezletén résztvegyenek. Ezen az értekezleten — amelyet az egykoru írókkal mi is bátran nevezhetünk zsinatnak — mindössze nyolcan voltak jelen, de közöttük olyan kiváló fők, mint Sárospatak reformátora, Kopácsi István esperes, a »szent öreg« és Debrecen új lelkipásztora: Meliusz Péter, aki az 1557. december 21-én elhalt Kálmáncsehi örökébe lépett; Erdélyből Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Molnár Gergely; továbbá Szegedi Gergely debreceni és Czeplédi György váradi lelkészek és kísérőtársaik, akik inkább a hallgatóságot képviselték. A tanácskozást Kopácsi István vezette, aki életkor tekintetében is rászolgált az elnöki tisztre a nálánál fiatalabb emberek között, akik közül éppen akkor egyik sem töltött be vezetőállást. Kopácsit esperesi hivatalánál fogva is megillette az első hely. A zsinat több napon át tartott. Határozatai nem maradtak reánk; tartalmukat az a védírat

ismerteti, amelyet Dávid Ferenc és Heltay Gáspár készítettek, amelyben kijelentik, hogy ők nem szakramentáriusok, kik »megüresítik az úrvacsorát; sem nem értenek egyet azokkal, akik az úrvacsorai jegeket pusztá jeleknek állították és a kenyeret meg a bort csak úgy tekintették Krisztus jelképének, mint ahogy Mátyás király arcképe ábrázolja az elhunyt nagy királyt. És mi — írják — ezt adtuk elő Váradon is a zsinatra egybegyűlt atyafiak előtt s ugyanezeket ismételte aztán a tiszteletes férfiu, Kopácsi István ur is nyilvános szónoklatában».⁴³

Ez a kevés, amit a zsinatról tudunk, azt mutatja, hogy a gyűlés határozatai valószínűleg hitvallásban foglaltattak össze, amelyet alkalmas formában a helybeli laikus közönségnek Kopácsi kihirdetett. A zsinaton résztvevőket sok önmegtartóztatás és kellő óvatosság vezette. Feladata az volt, hogy megnyerjék a tiszavidéki és erdélyi magyarságot a helvét úrvacsorai tannak.⁴⁶

Ezen a zsinaton határozták el azt az általános, ünnepélyes jellegű összejövetelt, amelyet még ez évben, november 1-én Marosvásárhelyt tartottak »a keresztyén tanítók mind egész Magyarországból és mind Erdélyből«. Ennek tárgya is az úrvacsora kérdése vala. Itt is ugyanaz a helvétszellem nyilatkozik meg, ami a váradi összejövetelen uralkodott.

A váradi zsinaton állapodtak meg azokban a szertartási formákban, amelyeknek életbeléptetése egyedül Erdélyben történt meg ugyan, még ebben az évben, de legalább elvi előkészítésükre bizonyosan fétettek másutt is lépések. Erdélyben t. i. —

Dávidnak állítása szerint — ebben az évben kezdtek a térdeplés helyett állani; akkor használták először a közönséges kenyeret az úrvacsorában.

A váradi zsinaton tovább építették a helvét-irány képviselői azt a lelki közösséget, amelynek gyökerei amaz ismeretlen helyen 1557-ben még Kálmáncsehi életében tartott zsinatig nyulnak vissza. Nem írott szerződésen alapuló, szabályozott szervezet ez, de külső kötelékeknél erősebb szálak fűzik egybe azokat az apostoli férfiakat, akik között először jelent meg itt Méliusz, hogy aztán hovatovább egyre jobban kezében tartsa a vezetést és e dicső tábor élén megvívja kemény harcait úgy a római katholicizmussal, mint a lutheránizmussal s az unitárizmussal. E szüntelen hadakozás a református egyház vezérférfiainak állandó összeköttetését, személyes tanácskozását, közös munkálkodását követelte meg. Ezek az okok indítják Méliuszt, hogy Váradot gyakran felkeresse; úgy hogy Várad szinte második otthona lesz, ahol háza és szőlője is volt.⁴⁷

Nekünk, akik itt élünk ebben a városban és itt munkálkodunk szeretett egyházunkért, lehetetlen meghatottság nélkül gondolnunk arra, hogy itt, ebben a mi városunkban fáradoztak valamikor Méliuszék annak a lelki közösségnek a megteremtésén, amely a török hódoltságban, a királyi Magyarországon és az erdélyi részekben élő reformátusokat olyan lelki egységbe forrasztotta, amely diadalmasan állhatta ki és verhetette vissza azokat az ádáz támadásokat, amelyeket ellene egyfelől a római katholicizmus, másfelől a lutheránizmus és végül az unitárizmus intézett.⁴⁸

Azok a támadások, amelyek úgy Magyarországon, mint Erdélyben megindultak a helvétreformáció hívei ellen, ezeket nem találta tétlenül. Mindenekelőtt egy hitvallásba foglalták össze azt, amit egy jó reformátusnak hinnie s vallania kell, hogy legyen egy biztos alapjuk, amelyen lábukat megvethessék küzdelem közben. Ezt a hitvallást közönségesen »debreceni hitvallás« néven ismerjük. Ennek előkészítő munkája azonban, főként itt, Váradon folyt le. Szerzői: Méliusz Péter és Szegedi Gergely debreceni és Czeplédi György váradai lelkészek, itt tartották előkészítő tanácskozásaikat, itt — valószínűleg — épen a Czeplédi házában hányták-vetették meg, hogy ki mit foglaljon írásba; munkájuk egyeztetése, egybeszerkesztése végett is ide hívják össze az 1561-iki zsinatot, amely által elfogadott hitvallást aztán az 1562-iki debreceni zsinat is szentesíti. Az események sorrendjéből következik, hogy a Debrecenben kinyomatott hitvallás elé bocsátott beszédek között időrendben első a Czeplédié, amelyben ezeket olvassuk:

»Czeplédi György lelkésztársaival üdvöt kíván a jámbor olvasóinak: . . . Amit az Atyák és az ujabbkori igazhitű emberek tudósabban, bővebben mondtak, Te azt itten azoknak írásaiból röviden és együgyű (egyszerű) irállyal, mindazáltal az értelem emelkedettségének és szépségének fenntartásával egybeszedve, főbb pontjaikban megismered. Ajánlom azért neked a mi hitvallásunk foglalatját, mely a mennyei tudomány, az Atyák és azon ujabbkoruak igazságaival megegyezik, akik a kánon nevű szentírás szabályai

szerint irtak. Nem is kellemetlen reánkneézve, hogy tantételeinket abból a forrásból meritettük, mert azt mi magunk is megvalljuk: soha semmit szerkeszteni nem akartunk, ami a Szentírással...ellenkezik. Akiknek ez hallatlannak tetszik, kérjük, hogy elsőben a forrásokot tekintsék meg... ahonnan mi ezeket a Szentírás után nem minden munka nélkül gyűjtöttük össze. Ha pedig ezeket vaktában és bírálatlanul elkárhoztatod: nem annyira rajtunk, mint a Szentírásón követesz el nagyobb méltatlanságot. Ha te ezeknél tudományosabb dolgokat irsz, mi jónéven vesszük; ha ostromolni meg nem szünsz, mi hitvallásunkat védelmezni készek leszünk; jöjj ki a napfényre, nyilvános versenyre és: ne alattomban marj. Ha meg fogod cáfolni az írást és az Atyákat, úgy minket is megcáfolsz velük együtt. Mert bátrak vagyunk Isten és az Ő angyalai előtt jólélekkel állítani, hogy mi ezeket a Szentírásból és az Atyák irataiból vettük. Élj boldogul! Váradon az Úr 1561-ik esztendejében juli 20. (13. Calen Aug.)-dik napján.⁴⁰

Ez a hitvallás tanításaiban szigoruan a helvét — noha még nem a kálvini — irányhoz igazodik. A hittani részek mellett sok gyakorlati életre való tanítás van benne, amelyek közül feljegyzünk néhányat a jelenkor gyermekeinek okulására.

Nem tartja például megengedhetőnek a betegek magános úrvacsorázását. Rendeli, hogy ha tehetetlen betegek hittel kívánják az úrvacsorával való élést, másokat is meghiva adják fel azt, úgy hogy a beteg szobájában egy kis gyülekezet alakuljon.⁴¹

Az éneklést az istentisztelet alkotó részének

tekintvén, hibáztatja azokat, akik némán ülnek a templomban, az éneklésben nem vesznek részt, csak hangnélkül akarnak szívőkben mormolni, holott az Urnak lelke azt parancsolja, hogy lélekkel, azaz szívvel, értelemmel, oktatólag s intőleg zengedezzük az énekeket a gyülekezettel együtt.⁵¹

A tánc kérdésével is foglalkozik. A szemtelen táncokat, amelyek meggyújtják a bujaság fátyliját, tiltja; de nem tiltja a tisztességes és nem szemtelen játékokat, a szemérmes lépést vagy táncot, melyből hiányoznak a féktelen, szemtelen mozdulatok és érintések.⁵²

Szól arról is, hogy a református emberek ne csináljanak halotti torokat, hanem kegyes énekekkel, szép, de rövid oktatás mellett temessék el halottaikat; kerüljék a harangoknak püspöki szokás szerint való zugatását; a holtakról egy harangnak rövid meghuzásával adjanak jelt.⁵³

E személmények szolgáljanak indításként arra, hogy olvasóink keressék elő a hitvallást és győződjenek meg arról, hogy méltán megérdemelte azt a nagy tekintélyt, amelynek a szinmagyarság körében hosszú időn át örvendett. Milotai Nyilas István a »Magyarok Confessioja« névvel tiszteli meg.⁵⁴

Ezt a hitvallást nemcsak a debreceni zsinat tette magáévá, de elfogadták Eger város polgárai és a katonák is; ennek hatása alatt jött létre a tarcali (1562) és a tordai (1563) közös hitvallás is. Ennek tulajdonítható, hogy Erdélynek és a Partiumnak a reformációhoz csatlakozó magyarsága határozottan a helvétírány mellett foglalt állást.

A szentistvánhegyi káptalan távozása, a „váradi virágvasárnap“.

Izabella özvegy királyné mindhalálig megmaradt a római katolikus egyház hívének; ez a hűsége azonban nem akadályozta meg abban, hogy ne szentesítse azokat az országgyűlési határozatokat, amelyek előbb a lutheránusoknak, majd a reformátusoknak is vallásszabadságot biztosítottak. Személye gátul szolgált minden vallási türelmetlenségnek. Különben sem a lutheri, sem a svájci reformáció hívei nem léptek fel türelmetlenül; a forradalmi szellemet az unitarizmus hozza, amely magával ragadta az erdélyi reformátusok püspökét, Dávid Ferencet is, akit az egykorú írók »csoda mód újság szerető« embernek írtak le.

Az unitarizmus által szított forradalmi szellem jelentkezett Váradon az 1565 június 23-iki rombolásban, midőn a türelmetlenkedők — a nemzeti királyok szobrai kivételével — az utcákon álló egyéb, szenteket ábrázoló szobrokat, valamint a feszületeket összetörték; a várban, a Szent László kápolna három szobrának fejét letörték, a negyediket egészen elvitték.⁵⁵ A további rombolásokat a Váradon időző fejedelem, János Zsigmond akadályozta meg, aki

katonái élén a rombolók elé állott.⁵⁶ A zavargók a szentistvánhegyi káptalan tagjait nem bántották, akik nyugodtan végezhatték a reájuk bízott munkát mindaddig, amíg aztán a következő esztendő meg nem hozta az ő eltávozásukat is.

Eltávozásuk az 1566. évi országgyűlés határozatának következménye, amely kimondotta: »Mint-hogy az Ur Isten jóvoltából az evangéliomnak világosságát az Őfelsége (János Zsigmond) birodalmában mindenütt felgerjesztette, és kívánja, hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházban kitiltassanak: egyenlő akarattal végeztetett, hogy afféle egyházi renden levő személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodnak és abból megtérni nem akarnak, az Őfelsége birodalmából mindenünnen kiigazitassanak. A váradi káptalannak Őfelsége a jövő virágvasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házokban, szőlőjökben, marhájokban (ingójavaikban), jószágaiktól (fekvőbirtokaiktól) elválva, kiket Őfelsége magának akar megtartani, békességgel megmaradhatnak; ha pedig Isten ígését nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetemben valahová akarnak menni, szabadon elbocsáttatnak.«⁵⁷

A szentistvánhegyi káptalan tagjai az országgyűlés határozata előtt sem hajolván meg, a kitűzött időben eltávoztak. Ezzel Váradot, a hajdani püspöki várost, a római katolikus egyház utolsó papi férfiai is elhagyták.

Eltávozásukkal kapcsolatban egy történelmi hazugság keletkezett, amelyet későbbi írók már mint

valóságot adtak elő; mások ki is bővítettek. E szerint a legenda szerint az országgyűlés határozatát Kendi Antal, Biharvármegye főispánja hajtotta volna végre, épen virágvasárnapján adván azt tudomására a körmenetet tartó kanonoknak. A körmenet a várhidjához ért, amikor Kendi feltette a kérdést a kanonokok előtt: akarják-e elfogadni az evangéliomot s a nőtlenségről lemondva akarnak-e megházasodni? A kanonokok azt felelték, hogy egyiket sem tehetik meg. Erre Kendi — a koholt hagyomány szerint — tüstént felkoncoltatta őket, hulláikat megcsonkította s azokat a vár árkába dobatta. Egyedül a nagyprépostnak kegyelmezett meg, akit a hagyomány Rédei Ferencnek nevez. Egyedül ő lett volna hajlandó az evangéliomot elfogadni és megházasodni. A kanonokok sorsában részesültek azok a hívek is, akik részt vettek a körmenetben és vonakodtak megtagadni hitüket. Ezeknek az állítólagos eseményeknek folyamánként Kendi Antalra a »nyakazó« megbélyegző nevet ragasztották a történeti hazugság által megtevésztett írók.

Ennek a legendának a találmányát Bunyitay Vince kanonok mutatta ki. A vérengzésről egyetlen egykoru forrás sem emlékezik.

Első írott nyomát Gánóczy A. 1776-ban megjelent művében (*Episcopi Varandinenses* II. 129—130) találhatjuk. Gánóczy közleményét átvette Kereszturi (*Descript. Epp. és Caput. M. Varad* II. 38.), aki már a napot is tudni véli, sőt annak a nagyprépostnak a nevét is, aki életét megmentette. A váradi eredetű jeles jezsuita Szántó (Arator) István, aki 1622-ben,

hetven éves korában halt meg és a kérdéses időben mint serdülő ifju Váradon lakott, semmit sem tudott az állítólagos vérengzésről; már pedig, ha megtörtént volna, bizonynal meg is emlékezik arról hátramaradt írásaiban. Bunyitay szerint tanácsosabb elfogadnunk a pálosok iratainak ama tudósítását, hogy a szentistvánhegyi káptalan tagjai egyszerűen száműzettek.⁵⁸

Valószínű, hogy a XVI-ik században a katolikus papokon valami népítélet hajtatott végre; ilyen esetről emlékezik a Gönczy-féle énekeskönyv egyik éneke a Krisztusról és a pápai foltos hitről, amely szerint a népítélet ezerötszáznegyvennégyben vala. Ennek emléke élt a későbbi nemzedékben és ezt az esetet akarták összekapcsolni némelyek a káptalan száműzetésével. Hogy mi volt ez az eset, eddig nem derült ki; annyi azonban bizonyos, hogy római katolikusok nyugodtan lakhattak a reformátussá lett Váradon is; a magyar még halálos ellenségével szemben sem volt vérengző, vallásbeli kérdések miatt meg éppen nem. Történhettek egyes visszaélések, de a magyarok története nem ismer sem szicíliai vecsernyét, sem párizsi vérnászt; de még váradi virágvasárnapot sem.⁵⁹

A váradi káptalan helyébe a novemberi országgyűlés Kanizsai Jánost és Fóris papot rendelte, hogy a vármegye nótáriusával együtt ezek végezzék a hiteles hely teendőit s gondozzák az országos levéltárt, viseljék minden levél keresésének gondját.⁶⁰ A katolicizmus utolsó őrállói is eltávoztak Váradról. A polgárság s várnép, a jobbagyság és nemesség

többsége az evangéliomhoz csatlakozott, a református vallás győzedelmeskedett⁶¹; az egész ország-részben csak nyolc előkelő család maradt meg a pápás hitben.⁶²

Harcban a Szentháromság mellett.

A váradi disputa 1569.

A Szentháromságot tagadó unitáriusokkal vívott kemény harcokból a váradi reformátusok is kivették részüket.

A küzdők sorában állandóan ott találjuk Czegledi Györgyöt. Ott volt már az 1566. április 24—28. napjain Gyulafehérvárott tartott hitvitán is.

Ez alkalommal kedvelte meg a fejedelem a reformátusok legharcosabb férfiát, Méliusz Péter debreceni püspököt, akinek a vita utolsó napján odaajándékozta a Váradról eltávozott Szentlőrinczy Tamás kanonok gazdátlanul maradt házát az Új-Bécs utcában, a hozzátartozó szőlővel együtt, amelyet a »halottak szőlője« néven emlegettek. Így lett Méliusz váradi háztulajdonos.⁶³

Most már ha Váradra jött, a tulajdon házában szállhatott meg; eljöttek vele rokonai is, közöttük sógora Literátus Ferenc, aki egy ilyen látogatása alkalmával rendezett sajtó alá és nyomtatott ki egy énekeskönyvet.⁶⁴ Itt ültek össze avégett is, hogy a Fejedelem megbízásából felülvizsgálják a szentháromságtagadók által átdolgozott, a maguk vélekedésének

megfelelően átalakított heidelbergi kátét; s »Váradon a Czeglédi György ur házában kevés kivétellel« kijavították mindazt, amit az unitáriusok belecsusztattak.⁶⁵ A Heidelbergi Kátéval való ez a beható foglalkozás érlelte meg bennök az elhatározást, hogy azt hitvallásos könyvül elfogadják, amit az 1567. évi február 24—26. napjain tartott debreceni zsinaton meg is cselekedtek; ekkor fogadták el a II. Helvét-hitvallást is; ezzel közös alapra helyezkedtek a világ református keresztyéneivel, amely közösség új erőforrást jelentett számukra a további küzdelemben.

Nevezetesen újabb hitvitára kellett menniök. 1568. márciusában Gyulafehérvárra.

Ezen a dispután Váradról Czeglédi György és Károlyi Péter jelent meg, utóbbi mint a váradi kollégium tanára.

E dispután Czeglédi oly hathatósan védelmezte a szentháromság tanát, hogy Blandratát, a fejedelem emberét, az unitáriusok egyik vezérét, hallgatásra kényszerítette; mikor pedig biztatta a doktort, hogy feleljen vagy tegyen bizonytságot az igazságról (azaz ismerje el a református álláspont győzelmét) Blandrata mentegetőzött, hogy magyarázatot adni nem tud, mert ő nem theologiai, hanem orvosdoktor; neki van egy jóbarátja Bâselben, ő csak annak érveit ismételteti. Mikor pedig maga a fejedelem is megparancsolá, hogy ne hallgasson, hanem magyarázza meg János evangéliomának kezdetét, azt felelte a nyugtalan vérű doktor, hogy nem tudja megmagyarázni, különben is berekedt.⁶⁶

Igy készültek a harcos felek a nagy leszámoló-

lásra. Előbb azonban külön is tartottak összejevetelket; a reformátusok valószínűleg Váradon 1568. augusztus 22-én. A végső összezsapás aztán itt történt meg 1569. októberében. Ez a híres »váradi disputa«.

A disputa összehívása az unitáriusok, Dávid Ferencék kezdeményezésére történt, akik a fejedelmet, János Zsigmondot befolyásuk alá kerítvén, abban bizakodtak, hogy a szentháromságot hívőkkel végképen leszámolnak. Evégett az unitarizmus hitcikkelyeit kilenc pontba foglalva, megküldték nemcsak az erdélyi lelkészeknek, hanem a váradi kapitány, Pekri Gábor útján a magyarországiaknak is, meghíván őket Váradra 1569. október 10-én tartandó közzsínatra. Dávid Ferenc többek között ezeket írja meghívó levelében: »hitvallásunk cikkelyeit vitatkozásra rövid tételekbe foglaltuk, kiadtuk s nektek megküldtük, hogy ti lelkipásztorok, a ti hivatástok méltósága szerint az Isten és az Ő Fia dicsőségéért a kitűzött napra, t. i. október 10-ére Váradon megjelenjete. És mivel sokan tiközületek minket vádolnak, hogy a tudomány, amelyet hirdetünk, nem igaz, mütassák ki a Szentírásból, hogy miben hibázunk«. ⁶⁷

A közös zsínatból a kitűzött napon semmi sem lett; mert 1569. október 10-én csak a tiszántúli s tiszáninneni lelkipásztorok sereglettek Váradra; közöttük ott találjuk Méliusz Péter debreceni püspökön és a helybeli lelkészekon kívül Károlyi Gáspár gönci lelkészt, kassavölgyi esperest, Hovesius Mihály miskolci, Thüry Pál volt sajószentpéteri, Szikszai

Hellopaeus Bálint egri esperest és másokat, mintegy hatvan kiváló férfiut.⁶⁸

Ezeknek munkája a »Sententia catolica vagy az ortodox (református) hitet valló és védő magyarországi lelkészeknek Dávid Ferenc és Blandrata György egységhevők ellen egyértelemmel elfogadott s ugyanazon váradi zsinaton 1569-ik évi október 10-én megerősített határozata.«

Ugyanezen alkalommal egy hitvallást is szerkesztettek, amelynek bevezető és zárószavait itt közöljük: »A tiszáninnen és tiszántul fekvő egész igazhitű egyház pásztorainak s mindazoknak hitvallása, kik a váradi zsinaton az embereknek egész lélekkel ellene álltak . . . « . . . »Ez a mi egyházainknak egyszerű és katholikus vallástétele, melyen, hogy minket az örökkévaló Isten, a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja, a maga Szentlelke által megtartani és rajongó lelkek török káromlásaitól (ez alatt az unitáriusok Krisztusról való hitét érti) megszabadítani méltóztassék, teljes szívvel kérjük. Vége.« E hitvallást Bod Péter »legszebb« hitvallásnak nevezi.⁶⁹

A zsinat felirattal fordul a fejedelemhez, melyben kijelentik az egybegyültek, hogy hajlandók engedelmeskedni a fejedelem parancsainak, ilyen azonban nem kaptak, Dávid Ferenc meghívása nem elegendő. Ferenc urnak nincs hatalma a magyar egyházak felett, melyek külön superintendenst ismernek. Ha a fejedelem akarja és várja a vitatkozás megtartását, kéri tekintetbe venni, hogy ellenkező pártok összehívásáról van szó; nem kell az egyiknek

önmagától, a másik párt beleegyezése nélkül a helyről, időről, rendről és a feltételekről gondoskodni. Ugy kell intézni, hogy egyetlen pásztor se akadályoztassék meg a megjelenésben valami csekély ok miatt, ami az ellenséges fejedelmeknek — a keresztyéneknek épen úgy mint a töröknek — menlevele nélkül meg nem eshetik.⁷

A fejedelem ragaszkodván a közös zsinat megtartásához, a magyarországiak engedelmeskedtek; kívánságait hét pontban foglaltan terjesztették a fejedelem elé,⁸ aki azokat elfogadta az utolsó kivételével, hogy t. i. az egész vita hiteles iródeák által híven s szentül leiratva a keresztyén világ nevezetesebb főiskoláihoz megküldessék. A zsinat idejét október 20-ikára halasztotta és azon maga is megjelent.

Nagy pompával vonult be Váradra »az országbeli nagyságos urakkal és minden udvara népével és minden sereginek nemes és vitézlő hadnagyival és vitézivel«.

A kitűzött napon 1569. október 20-án valószínűleg a várbeli nagytemplomba gyűltek össze.⁹ A vitatkozás vezetője moderatora Békés Gáspár, aki a tanácskozás rendjét is meghatározta, hogy első nap láttassék meg: ki legyen az egy Isten? Másnap: ki legyen az Atya Isten egyetlen egy Fia? Harmadik nap: a Szentlélekről. Negyedik nap: Krisztusnak istenségéről.¹⁰

Békés Gáspár megnyitóbeszéde után Dávid Ferenc meg Méliusz Péter imádkozott. Már a megnyitásnál nyilvánvaló lett, hogy a reformátusoknak

Méliusz Péter, az unitáriusoknak Dávid Ferenc a vezérük.

Méliusz a reformátusok püspöke. Oldala mellett küzd Károlyi Péter váradí lelkész, aki a második napon elegyedik a vitába, amikor Dáviddal hevesen összetűz amiatt, hogy Dávid bőbeszédősége következtében a kitűzött vitarendet nem tarthatták be. Dávidnak t. i. minden felszólalása egy-egy prédikációvá szélesedett és az unitáriusok vezérért Károlyi Péter arra kéri, hogy hagyjon fel a felesleges sok szóval, mert más disputálni (vitatkozni) és más prédikálni. Erdemileg is beleszól a vitába Károlyi; argumentumokkal bizonyítja, hogy nemcsak az Atya, de a Fiu és a Szentlélek is örök Isten. Harmadik napi felszólalásában Krisztus öröktől fogva való istenségét védi; hivatkozik a Zsidókhöz írott levél első részére, ahol a Fiuról mondvá van: »A te királyi széked oh Isten örökkön örökké« — és a Kolossébeliekhez írott levél I. 16. v. b., ahol az van írva: »mindenek őáltala és őreá nézve teremtettek«. Károlyi Péter és Dávid Ferenc között a negyedik napon valóságos drámai alakot ölt a vita. Károlyi főként Ézsaiás negyedik részére helyezi a fősulyt, ahol Jézusnak, mint örökkévaló Istennek, kettő tulajdoníttatik: a teremtés és a tisztelet. Ha Jézus imádandó, akkor egyuttal Isten is, mert csak Isten lehet imádandó. Az eljövendő Krisztusról szóló zsoltárok mellett hivatkozik Jerémiás 10, 12 és Róma 1, 3. és 4-re is. Szemökre veti Dávidéknak, hogy az apostoli hitformában vallják, hogy hisznek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőe

jében és az ő Fiában, a Jézus Krisztusban, mint ahogy Jézus is rendeli: higgyetek Istenben és higgyetek énbenem (Ján. 14, 1); aztán mégis tagadják Jézus istenségét, holott szabad volna-é imádni Jézust, ha nem volna mennynek és földnek királya? Következetlenek. Ötödik napról csupán egy közbeszólása ismeretes, t. i. Kolossé 2, 9-re hivatkozik, mely szerint Jézusban lakozik az istenségnek teljessége testiképen.

A másik váradi lelkész, Czeglédi György keveset szól bele a napokig tartó vitába. Idősebb Méliusznál is, Károlyi Péternél is, vérmérséklete is csöndesebb. Az első és ötödik napon kér szót. Első nap azt kérdi Dávidtól, hogy a disputa cikkei tulajdonképpen kik ellen irányulnak: a reformátusok vagy a pápisták ellen? Majd a II. Kor. 10 és Zsid. 2 részére hivatkozva bizonyítja, hogy az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek egy a természetjük, egy a cselekedetük is. Ötödik napon azzal a kérdéssel fordul a fejedelemhez, hogy ne tévessze szem elől a célt, amiért összegyülekeztek: rajta legyen, hogy az igazság kivilágosodjék. Ha aztán az igazság kiderülte után Péter (Méliusz) és Ferenc (Dávid) uraméknak még van egymással valami dolguk, hát hadd disputáljanak. A második felszólalásáról Sásvári Gergellyel kapcsolatban fogunk megemlékezni.

Az történt t. i., hogy Dávid Ferenc Judás apostol levele első részének negyedik verséből egy »és« szöcskára hivatkozva állítá, hogy Judás leveléből Krisztus istenségét semmiképen sem lehet bizonyítani. Erre Czeglédi György közbeszólt, hogy nem

igaz, mert Jakab a nevezett helyen Jézus Krisztusról mondja, hogy egyedül való Isten. Békés Gáspár is feltette a kérdést: minek való hát az »és«. Hellopaeus (Szikszai) Bálint hivatkozik arra, hogy a görög nyelv sajátága, hogy e kötőszóval sokszor egy értelemre való szavakat csatol össze; akár kérdezzenek meg egy nyelvtudóst. Előhivatták a váradi kollégium volt tudós tanárát, Sásvári Gergelyt, aki a két fél előtt és a felséges király előtt megállván, lelkiösmeretére állítá, hogy itt úgy vagyon, mintha azon egyről mondatnának mind a kettő. Főlemlíti, hogy a kéznél levő görög bibliát Béza már akkor nyomtattatta, minekutána a vetélkedés a Szentháromságról megkezdődött; arra célozhatott ezzel, hogy Béza az »és« kötőszóban nem látta veszélyeztetve a Szentháromság tanát.⁷⁵

A vitatkozók közül megemlítjük még Thury Pál bihari lelkészt, aki Sajószentpéterről menekült a közeli Biharra; továbbá Károlyi (Radics) Gáspárt, a gönci papot, kassa völgyi esperest, aki már diadalmas harcokat vívott meg a Felvidéken az unitarizmus ellen s most a vita négy első napján csöndben ült a disputálók között. Amint forgatta a maga elé rakott zsidó, görög, latin bibliákat, hogy a vitatkozók által idézett szentírásbeli helyeket utána keresse, talán már itt, akkor érlelődött meg lelkében a szent elhatározás, hogy a Bibliát lefordítja magyar nyelvre, hogy azok a magyarok, akik sem a görög, sem a zsidó nyelvet nem értik, anyanyelvükön olvashassák Isten ígétjét és saját maguk szerezhessenek meggyőződést az Írásból afelől, hogy mi az igazság? Ötödik

napon arra kéri a fejedelmet, hogy a vetélkedésnek végét szakítaná, mert ha a vita tovább folyik, ha nem lesz, aki megítélje a vitatkozókat feleleteit, bizonyosságait: az egésznek sohasem lesz vége. Könyörög öfelségének, akin az egész keresztyénség szeme függ, hogy vessen véget a vitának, mert ha ezt nem teszi, sem a fejedelemnek, sem a gyülekezetnek nem lesz nyugta; a seb tovább evesedik. Hivatkozott a Felföldre, ahol köztük és Egri Lukács között támadt vetélkedés véget ért a kassai disputával; ahol arbiterek, versenybírák döntöttek; kevés szóval szóltak, Isten igéjéből vették argumentumaikat, a tévelygés nyilvánvalóvá lett. Állítson tehát a fejedelem is döntő bírákat, akik ítélkezzenek s a legyőzött fél megbüntettessék. A Szentháromság vallóknak sok okuk lehetne panaszra, mert bántásokkal illették, hazugoknak nevezték őket, főképen Méliusz Pétert.

Károlyi Gáspár szavaira a fejedelem kijelenti, hogy bántódástól senki se tartson.

Békés Gáspár találva érezvén magát, azzal érvel, hogy ő Károlyiék közül senkit sem illett szidalommal; ha megszólította őket, azt csak kötelességből cselekedte, mert Méliuszék befolyása alatt felindult a város; ha fenytéket említett, az nem rájuk vonatkozott, hanem a városbeliekre.

A vitázók türelme egyre fogyott. A fejedelem és Békés Gáspár közbeszólásaiból nyilvánvalóvá lett, hogy mind a ketten a Dávidék pártján állanak. A részrehajlást az a beszéd is mutatja, amelyet a disputáció unitárius szellemű írődeákja a fejedelem-

szájába ad, aki a hatodik napon ezeket mondotta volna: »Ma reggel Méliusz uramat behívtuk vala hozzánk és intők, hogy az Istennek igazsága mellé állana és lelkiismerete ellen azt ne opponálná, mert lehetetlen dolog volna, hogy ne értené. Minékünk ő azt mondá: él az Isten és úgy vigyen ki békével Felséged ajtaján, hogy ennek előtte sohasem tudtam mi légyen Krisztusnak Istensége; azt se tudtam, micsoda Krisztus istenségét predikálottam és mit mondtam, hanem a tegnapi napon, hogy Jámbor Ferenc uram veti a kérdést előmbe, úgy bujt az éjjel a fejembe és Te felséged meghallja, mit felelek ma Ferenc uram kérdésére a közönség előtt«. A hamisítás nyilvánvaló. Egy Méliusz ilyen nyilatkozatot nem tehetett.

A Szentháromság vallóknak nem volt mit várniok a fejedelemtől és a zsinattól. János Zsigmond a vitatkozást — döntés nélkül — be is rekeszti azzal, hogy országának egyéb gondjai kényszerítik, hogy Erdélybe bemenjen.

A váradi hatnapos dispután találkoznak utóljára az unitáriusok és reformátusok. Az unitárizmus a fejedelem pártfogása alatt meghódítja Erdélyt; de nem tud tartós gyökeret verni nemcsak Váradon és a csatolt részekben, de Magyarországon sem.

Az unitárius történet írók úgy tüntették fel a váradi disputát, mint az unitárizmus diadalát, azt állítják, hogy ennek hatása alatt Váradon is alakult unitárius gyülekezet, amely mintegy háromezer lelket számlált volna; megszervezője Basilus.⁷⁶ Erről azonban közelebbi adataink nincsenek.

Az lehetséges, — hiszen teljes vallásszabadság uralkodott, no meg a fejedelmi udvar magatartása. hatással lehetett némelyekre, — hogy kevesen befogadták a Dávid Ferencék tanításait; itt békességben lakoztak, épen úgy, mint a római kathólikusok; de hogy gyülekezetük alakult volna, az már csak azért sem történhetett meg, mert épen a Disputa unitárius írója jegyzi fel, hogy Békés Gáspár azért fenyegeti meg a város polgárságát, mert az az unitarizmus ellen fordult és ellenszenvének nyíltan, sőt felindultan kifejezést adott. A hangulat és hitbeli felfogás hirtelen megváltozása, még fejedelmi befolyás alatt sem valószínű. Basilius, — mint egyik unitárius történet író megállapítja — még abban az évben, az ősznek végén, vagy a télnek folyamán kiment Belényesre,⁷⁷ tehát ha próbálkozott is a fejedelem pártfogása mellett híveket szerezni, gyülekezetet alapítani, néhány heti itt tartózkodása alatt nem sikerülhetett. Az unitáriusok nem is tudják megmondani, hogy Basilius távozása után ki lépett itt nyomdokába. Nem indokolt tehát az az állítás, hogy a váradi unitárius egyházközség a Rákócziak uralma alatt enyészett el, mikor az ujrakeresztes székelyene riasztotta volna el atyáik hitétől a pártiumbeli unitáriusokat.⁷⁸ Ha Erdélyben megmaradtak, itt is megmaradhattak volna, hiszen az unitáriusokban mindig élt a hithűség.

Az igazság az, hogy az unitarizmus nem tudott gyökeret verni az Alföld magyarjai között; ha olykor-olykor, időfolyamán itt és amott, — kivált belső viszályoktól tépett nagy gyülekezetekben —

Fel-fel is ütötte fejét: az Alföld magyarjainak lelke, amely nem egyezett a »csúdamód ujság szerető« Dávid Ferenc lelkével, nem tudta befogadni. Várad-Debrecen vidéke századokon át otthona maradt a tiszta református, vagy mint az erdélyi fejedelmek idejében nevezték: »orthodox« hitnek; református magyarjaink rendületlenül kitartanak a megismert evangéliumi igazság mellett.

Hitvitakon a két fél többé nem találkozott. Bézával együtt azt vallották a reformátusok, hogy Istenhez való könyörgéssel és az egyházi fegyelem szoros megtartásával inkább meg lehet akadályozni az unitárizmus törekvését, mint akárminemű hitvitákkal. Most már külön-külön, tulajdon hitfeleikkel tartott zsinatokon szegzik le álláspontjaikat; a reformátusok Csengerben (1570 július 26), az unitáriusok Marosvásárhelyen (1570 szept. 5).

Iskola-ügy. Közművelődési állapotok.

A reformáció a szellemi élet minden területén általános megújulást, pezsgő életet teremtett. Hatása alatt az iskolák egész sora keletkezett hazánkban is. A nagy Alföld népesebb városai egymással versenyeztek az iskolák felállításában. Siettek élni a reformáció hozta áldásokkal, amelyekből, hogy a városi polgárság s annak gyermekei is kivehessék részüket, nem sajnálták az áldozatot az iskolákra, csak hogy gyermekeiknek megszerezzék a tudományos kiképzés lehetőségét s ezzel a városi polgárság súlyát emeljék.

Városunk sem marad mögötte a többi városnak. Már a reformáció befogadásának esztendejében, 1557-ben felállítja iskoláját, amelyet fejleszteni meg nem szünt, valameddig csak fennállott az.

Volt városunkban iskola a reformáció előtt is. A mai középiskoláknak megfelelő káptalani iskola, amelyet a püspök tartott fenn s amelyben kanónokok vagy helyetteseik tanítottak, jól betöltötte helyét a maga idejében s fennállott 1566-ig, a Habsburgokhoz hű szerzeteseknek városunkból távoztáig.⁷⁹

A reformáció által létre hívott iskola céljaira az 1557-iki országgyűlés a Mindenszentek tiszteletére ajánlott zárdát adta át.

Jellegére, működésére a hasonló foku iskolák működéséből következtetünk. Mint azok, úgy a mi iskolánk is a Luther és Melanchton wittenbergi iskolájának rendszerén épült. Mint azoknak, úgy ennek fejlődése, virágzása is mindig a tanítók rátermettségétől és ügyszeretetétől függött. Az áldozatkészség forrásai akkor nyitak meg számára, ha tanítói előtt az iskola érdekei álltak első helyen.

Az iskola tanárai között első, akinek nevét ismerjük, Sásvári Gergely. Erdélyi születésű. Nemes család sarja. Hazai iskoláinak végeztével egy erdélyi főúr száz forintot ad neki, hogy Wittenbergbe menjen tanulmányai folytatása végett. A görög nyelvben oly tökéletes tudásra tett szert, hogy hazajöve a váradi iskolában lett a görög nyelv és irodalom tanára. Tanári működésének idejére esik a debreceni nagy tűzvész, amely 1564-ben elpusztította Debrecen városát s a városi jegyzőkönyvek szerint: »a plebánosi ház és épületek az összes iskolával egyetemben megsemmisültek« s pár évig a mi iskolánk pótolja a debrecenit.*^o Jelen volt a »váradi disputá«-n is, ahol mint görög nyelvtudós egy vitás kérdésben mond véleményt.

A tanárságot a lekipásztori pályával cseréli fel. Hogy meddig viselte a váradi predikátorságot, nem tudjuk; 1570-ben megjelent könyvének címlapján még »váradi prédikátor«-nak nevezi magát. Innét valószínűleg Telegdi Miklós vitte el udvari papjának, legalább is 1585 december 21-én kelt végrendeletét így írja alá »Factum in Telegd.« Ott fejezhette be munkás életét, talán a végrendelete

megírásának idejében dult pestis ragadhatta el a különben is betegeskedő férfiut. Családja nem volt. Végredelete írásakor édesanyja, akit így emleget: »az én vén anyám«, még él; reá hagyja városi házát és »a Nádason levő« szőlőjét azzal, hogy anyja halála után három huga örökölje azokat.

Végredeletében megemlékezik arról, hogy ifju korában úgy kapta azt a száz forintot, amellyel Wittembergbe ment, hogy ha Isten őt élteti és módjában lesz, ő is adjon száz forintot valamely jámbor tanuló diáknak. Erről sohasem feledkezett el s egyházával és a tanuló ifjúsággal mindig igyekezett jót tenni. Rendeli tehát most is, hogy holta után száz forint adassék át Péter (Beregszászi) és Ambrus (Derecskei) pap kezeihez; ökegyelmek aztán predikátor uraim, amely jámbor tanuló diáknak akarják adni, annak adják.⁸¹ Ez a rendelkezése, amellyel két váradi református lelkészre bizza a stipendium kiosztását, nyilván bizonyítja, hogy Sásvári nem unitárius, hanem református volt haláláig.

Sásvárit Károlyi Péter váltotta fel a tanári székben. Nagykárolyban 1543-ban született s minekutána idehaza a tudományokban szép előmenetelt tett, tudományának gyarapítása végett Wittembergbe ment, ahol az egyetem anyakönyvébe 1564-ben írta be magát. Külföldről hazatérvén, 1566-ban a kolozsvári virágzó iskolában a latin és görög ékes-szólásnak, a zsidó nyelvnek és egyéb tudományoknak oly eredményes tanítója vala, hogy messze-földről is örömmel jöttek tanulni az ő keze alatt.

Az alig huszonhárom éves jeles tanár a

szentháromságot tagadók ellen kemény harcot vivott s mint a református hit hőse jön városunkba 1568-ban, ahol Czeglédiben rokon lélekre talál.

Károlyi teljes tudatában volt annak, hogy mit jelent az iskola a reformációra. Nagy lendülettel fog városunk iskolájának felvirágoztatásához; úgy hogy ez már akkor minden tekintetben egyenlő színvonalon áll a debrecenivel. Mig azonban a debreceni főiskola Méliusz befolyása alatt inkább theológiai szempontoknak szolgál, amennyiben Méliusz az iskola által az egyházban, a városban, a diákságban a református szellemet akarja erősíteni, hogy a felekezeti ingadozások e korában az egyház minden támadásra felkészült legyen, — addig Károlyi Péter a klasszikus tudományokra, a humanus műveltségre, elsősorban a görög nyelvre fekteti a fősúlyt, mint amely nyelven írták eredetileg az ujszövetséget. Így érthető, hogy tanítványai, kiket már előtte is jeles görögnyelvész: Sásvári tanított, nagy nyelvtudásra tettek szert. Midőn 1568-ban Beregszászi János és debreczeni Bonifácus János városunk iskolájából a wittembergibe indulnak, tanulótársaik, nevezetesen Beregszászi Péter és Varsányi Mihály görög költeményeket írtak a távozók tiszteletére (1568 július 30), amelyeket Wittembergben 1569-ben ki is nyomattak. Ugy ezek a költemények, mint a munkában említett két ifjunak Károlyi Péter lakodalmára írott, szintén Wittembergben 1569-ben kinyomatott görög versei, dicséretes bizonyosságai annak, hogy milyen kitűnő eredménnyel tanította Károlyi Péter a görög nyelvet.⁸²

Károlyi Péter kitűnő kézikönyveket is írott,

amelyek közül sokáig használatban volt a görög nyelvtana.

Utána — 1569-től — Vethési János az iskola igazgatója, aki Csáky Mihály költségén tanult Wittembergben 1559-ben s a wittembergi magyar coetusnak 1569-ben már mint iskolánk tanára küldött egy tallért.⁸³

A jeles tanárok alatt gyorsan felvirágzott a gymnasium; jelentősége egyre nőtt. Kiváló tanítványai közül fennmaradt neve Paksi Mihálynak, aki 1566-ban megy Wittembergbe, 1568-ban pedig Telegdy Mihály zászlós ur Genfbe küldi, hatszáz tallérokat adván neki utravalónak, levele által is ajánlotta Bésa Tódornak, aki a nagy magyar urnak adott válaszát ki is nyomatta. Paksi kezére nagy úri gyermekek lévén bízva, azokkal együtt lakott, velök beutazta Heidelberget, Párist, Olaszországot. Már külföldi útja alatt meghívta a városi tanács tanárnak, de a gondjaira bízott főúri csemetéket nem akarta elhagyni, a meghívást nem fogadta el s csak 1574-ben jött haza, amikor is Egerben lett pap.⁸⁴

Telegdy Miklóson, Csáky Lászlón és Csáky Mihályon kívül Egri Gergely váradi tiszttartó és Köveskuthy Márton váradi számvevő is támogatták pénzzel a külföldre vágyó tehetségesebb ifjakat.⁸⁵

Gyula török kézre jutása után a gyulai iskola elhanyaglásával városunk iskolája kollégiumi rangra emelkedik s a debreceni iskolánál is fejlettebb.⁸⁶ Nevelési irányzata a magyarság szükségéhez alkalmazkodik, a magyar nemzeti szellemhez simul s így

a nemzeti szellem egyik vára lesz, amelyben a tanítás nyelve ugyan latin, de az iskola kőfalain kívül úgy a tanítók, mint a lelkipásztorok a maguk magyar nyelven írott könyveivel a nemzeti irányt szolgálják. Az elsősorban vallásos szükségből, a református öntudat erősítése vagy hitvédelmi célból írott könyveket követik a nem vallásos tartalmuak is s így indult el a nemzeti művelődés a maga útján. A nemzeti irányu tudományos munkának egyik gyümölcse: »Veres Balázs, Biharvármegyének főiródeákja és Váradnak főbirója által rövid summába szedett és magyarra fordított magyar királyok Dekretomai és Verbőczy István törvénykönyvének sommája«, — mely Debrecenben, 1565-ik évben nyomtatott ki.⁸⁷

Az iskola szellemének irányítója a református egyház. Az 1567-iki debreceni zsinat az iskolákat, mint az egyház veteményes kertjeit, amelyekből állítja elő az Ur & lelkipásztorokat és tanítókat, a lelkipásztorok kormányzása alá helyezi s rendeli, hogy különösen a nyelvek ismeretét, latin, görög nyelveket, ahol lehet a zsidót is, továbbá bölcsészett, szónoklattan és más, a theológia ismeretére megkívántató tisztességes tudományokat tanítsanak; a tanítók gyakran rendezzenek vitatkozásokat; a lelkipásztoroktól pedig megköveteli (40. cikk), hogy a tanítóknak ő becsületét és a kiszabott mindennapi eledelt, ha ezzel hivatalból és szerződés szerint tartoznak, megadják; ne árulják el a papok a tanítókat s hivatásukon kívüli szolgálatra zsarnókilag ne kényszerítsék.⁸⁸

A diákok, ép úgy, mint a hasonló fokú többi magyar iskolák diákjai segédkeztek a predikátoroknak az istentiszteleti teendők végzésében, predikáltak az u. n. kanonikus órákon (az ünnep és urvacsoraosztás napjain délután); bibliát olvastak, (mint az Debrecenben még a mult század végén is szokásban volt), segédkeztek az urasztala körül; temetést végeztek, bucsuztatót olvastak; a templomi éneklést végezték, éneket diktáltak. A végzett diákok, u. n. praeceptorok pedig a rector: az igazgató-tanár felügyelete alatt tanították a kisebb gyermekeket.

Az iskola költségeit a város fedezte, mivel a református egyháznak nem volt külön jövedelmi forrása, nem is volt szüksége ilyenre, mert az egyházi szükségleteket is a város viselte; ami semmi nehézséget nem okozott; amennyiben a város lakosságainak tulnyomó többsége a református egyházhoz tartozott.⁸⁹

A reformáció érdekeit szolgálta az a kitűnő nyomda is, amelyet városunkban Hoffhalter Rafael állított fel. Hoffhalter lengyelszármazású és eredetileg Skrzetuski-nak, némelyek szerint Skrotzinskij-nek hívták. Valószínű, hogy Lengyelországot a reformációhoz vonzódása következtében hagyta el. Előbb Németalföldre ment. Németalföldön tartózkodása ejthette tévedésbe Szenczi Molnár Albertet, aki nyomdászunkat belga származásúnak mondja (Thury: *Idea Christianorum Ungarorum* stb. című könyvéhez írott előszavában Oppenheim 1616). Rövid ideig Zürichben is tartózkodott, itt tanulta meg a nyomdászatot. Majd Bécsben telepedik meg 1555-ben;

nyomdászati engedélye 1556. április 10-én kelt. Ebben megengedik, hogy csinos, szép francia vágású betűkkel nyomdát alapítson. Az engedély három évre szólott, de azt meghosszabbították, mert Hoffhalter csakhamar kedvelt nyomdásza lett Bécsnek; még a császári udvartól is kapott munkát. Képzettségét, technikai ismeretét jellemzi, hogy nemcsak nyomdász, hanem betűvágó, öntő, sőt még könyvkereskedő is. Kiadásában rendszerint illusztrált művek jelentek meg.

Bécsből barátja, Huszár Gál kassai predikátor hívására Magyarországra költözik; először Debrecenbe. Azok a vitatkozások, egyházi gyűlések, amelyek városunk köfalai között folytak le, a népesedő főiskola, a magas színvonalu kulturális élet, amely a körösparti városban virágzott, Hoffhalter figyelmét Váradra irányította és arra birta, hogy nyomdáját ide helyezze át. Hiszen akkor még nem sok gondot okozott egy nyomda költöztetése; összeszedte betűit, zsákba tette, szekerre rakta sajtóját és indulhatott. Váradon 1565-ben telepedett le s első kiadványa Méliusz Juhász Péter Jób könyvének fordítása, amelyből ma 4 teljes és 2 hibás példány ismeretes.

Az első sajtóterméket nyomon követi a második, Szegedi Gergely énekeskönyvének bővített kiadása. Ennek címe: »A Keresztyéni Gyülekezetben Való Isteni Diczeretek. Egyben Szedőgettek Es Mostan Nyomtatattak ujonnan öregbitettek És emendaltattak L. F. által. (Fametszet) Varadon. Nyomtatot- Raphael Hoffhalter Anno MDLXVI.« 4. r. 186. lap. Végül: tábla, 1 levél. Az énekeskönyvet sajtó alá

rendező L. F. a Méliusz sógora: Literátus Ferenc. Ez a könyv egyedül a wolffenbütteli hercegi könyvtárban van meg.⁹⁰

Hoffhalter Rafaeltól csak e két váradi nyomda-termék ismeretes; azonban valószínű, hogy keze alól még több nyomtatvány is került ki, amelyek még ismeretlenül lappanganak.

Időközben szünet állott be a könyvnyomtatás terén, mert Hoffhalter a fejedelem akaratából Gyulafehérvárra költözött s nyomdáját ott »Királyi nyomda« (Tipographia regia), címen 1567–68-ban az unitáriusok szolgálatába állította. Hoffhalter tettét a szókimondó Méliusz egyik könyvében így jellemzi: »Amaz Roszhalter Raphael, aki a Szentháromságot megcsufolta . . . mint Judás a pénzért elárulta, megfaragta és csufolta a Szentháromságot.« (A Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása 1568. című munkájának az Olvasóhoz intézett szövegében.)

Hoffhalter 1568-ban elhalálozván, fia Rudolf visszaköltözött városunkba s kiadta Méliusz előbb említett könyvét, valamint az 1568 augusztus 22-re tervbe vett váradi zsinatra Méliusz által készített »Vitatételek«-et, amelyek az unitarizmus ellen irányulnak. Ugyanitt jelent meg két év múlva, 1570-ben Sásvári Gergelynek munkája: Az Szent Vallásnak igaz Titka, Magyarázata és Ellenségei ellen való igaz Védelmezése. Mellyet minden Keresztyén hívnek megnyugtatóására irt Sásvári G. Nagy-Váradi Predikátor Váradon.⁹¹

Ma teljesen ismeretlen mű és egyedül Kemény

József említi »Lexicon Eruditorum Hung.« című kéziratában, hogy e mű megvolt a nagyenyedi református kollégium könyvtárában, amely azonban az 1849-iki dúlás alkalmával elpusztult.

A Hoffhalter-nyomda további működése egyházközségünk életének egy más időszakába tartozván bele, ott fogjuk ismertetni azt.

Várad reformálásának korát az unitárizmussal vívott harcok elültével, János Zsigmond fejedelem halálával (1571) lezártnak tekinthetjük. A római katolikus Báthoryakkal új korszak kezdődik, amelynek küzdelmei elé teljes fölkészültséggel állhatott oda a váradi református egyház, a magatudós pásztoraival és tanáiraival, magas fejlettségű iskolájával és nyomdájával, öntudatos és áldozatkész tagjaival. Ekkor már az egyetemes magyar református egyháznak Debrecennel minden tekintetben egyenlő értékű és jelentőségű bástyája.

A SZENT IOB

KÖNYVENEK A SIDO NIE-

LYBÖL, ES A BÖLCZ MAGYARA-

zók fordításából, igazán való fordí-

tása Magyar nyelvre.

1818

EZECH. XIII.

Ha mikoron a földön lakónép en ellenem ve-
tend, sen cséget, dög halalt, seguerit boczarandok
reiaok, hog ha a Noc, a Daniel, es a Iob hárman
ott lelendnek, úk az ő lölköket meg faba-
dittiák az ő igazságokban, de az ő fi-
okat, leániokat meg nem
fabadittiák.

IOB XIII.

*É két dolgot ne mield en velem, es en akkor atté megvéd előled
nem reittem: Atté künreid kezzedet meg fevidd en volam, es d
te reitgesed felelned meg ne reittem: zien engem.*

V A R A D O N

Niomtattatott, Raphael Hoffhalter által.

M. D. LXV.

A nagyváradi nyomdászat első termékének címlapja.

III.

**RÓMAI KATH. FEJEDELMEK
KORA.**

Károlyi Péter püspöksége. Belső szervezkedés.

János Zsigmondnak korán bekövetkezett halála után az erdélyi rendek a váradi főkapitányt, a nagy vagyonu és államférfiúi képességének már előbb is sok jelét adó Báthory Istvánt választották fejedelemmé. Noha római katolikus, a váradi reformátusok szívesebben látták a fejedelmi székből, mint ellenfelét, a váradi disputa részrehajló moderatorát, az unitárius Békés Gáspárt. Békés bukásához hozzájárult az ő unitárius volta. Erdély t. i. az unitarizmus térhódítása következtében kezdte elveszteni a külföld rokonszenvét; úgy tekintettek rá, mint áriánus államra⁹² s Béza Tódor már 1567-ben felhívta János Zsigmond figyelmét a veszedelemre, amely az unitarizmus pártolásából szakadhat az országra. A külföldi fejedelmek kezdtek elhuzódni Erdélytől.

Báthory István, mint erdélyi fejedelem, a vallás-szabadság híve; tőle ered az emlékezetes nyilatkozat: »Isten három dolgot tartott fenn magának: hogy semmiből teremtsen, hogy jövődőt mondjon, és hogy a lelkiismeret felett uralkodjék.«

Már váradi főkapitánysága idejében türelmet

tanusított a református vallással szemben, sőt Várad kiváló tudós papját, Károlyi Pétert, igen kedvelte és midőn fejedelemmé lett, szerette volna megnyerni udvari papjának. Az volt t. i. a fejedelem terve, hogy az unitarizmus ellensúlyozására Erdélybe jeles képzettségű magyarországi lelkészeket hív be. Károlyi Péter ugyan az udvari papságot nem fogadta el, ám a fejedelem hívására többször bement Erdélybe predikálni; több ízben megfordult a fejedelem gyulafehérvári udvarában, amint maga is megemlíti: »vajda urunk önagyságának az én kegyelmes uramnak és patronusomnak akaratjából a mennyei tudományok prédikálására hivatattam vala.«⁹³ Szavaiból sejthetőleg a fejedelem valóságos missziói igehirdetésre hívta Erdélybe.

Neki itthon volt helye. Tanári működését már 1569 elején felcserélte a lelkipásztorival; s egyre bensőbbé, szétszakíthatatlanabbá vált az a kötelék, amely őt Váradhoz fűzte. Még János Zsigmond fejedelemtől kapott 1569 július 13-án egy szőlőt a Szent István hegyének nevezett hegyoldalon (ma Felsőkörös oldal), a Nibáni Pokol (?) szomszédságában, amely a megelőző években a tudós Bóna Miklósé volt négy évig s annak halála után visszaszállott a fejedelemre. A fejedelem Károlyi Péternek és örököseinek azonban »örök és visszavonhatatlan joggal« adományozta oda »életmódjáért, tudásáért és hűségéért.« Az egyház tagjainak részéről is nagy szeretet öleli körül az Isten szíve szerint való pásztort, aki nem is megy el innét, »ahová őt a hatalmas Isten kijelölte.«⁹⁴

A Báthory István fejedelemsége alatt bekövetkezett nyugalmasabb esztendőket a reformátusoknak belső szervezkedésre, belső megerősődésre kellett fordítaniok. Erre az építő munkára Károlyit valósággal predestinálta az ő egyénisége, kedves, megnyerő modora, nagy tudománya, ékesszólása. Kedvelt embere az új főkapitánynak is, Báthory Kristófnak, a fejedelem bátyjának, aki türelemmel viseltetett a reformátusokkal szemben, annyival is inkább, mert felesége is, Bocskay Erzsébet, a Bocskay István huga, református. Nagy megbecsüléssel vették körül Károlyit lelkipásztor társai is, akik tisztelték benne a tudóst, a kitűnő vitakozót, a jeles író és lelkipásztort, úgy hogy már a váradi disputa idejében a bihari egyházmegye esperesi tisztségét viseli. Czeglédi Györggyel együtt kiadott munkáján kívül több könyvet írt; egyet például az egyházi szolgák kötelességéről, amelyet 1570 augusztus 6-án adott ki ily cím alatt: »Bonus Pastor« stb. . . , amely könyv a lelkipásztori munkát írja le. Adott ő ki a Halálról, Feltámadásról és az örök Életről is egy könyvecskét Debrecenben 1575-ben. Az Apostoli Hítnek ágazatait is Predikációkban foglalva megírta, amely halála után Debrecenben 1584-ben nyomtatott ki s bár ezt 1600-ban másodszor is kiadták, mindazáltal Szenczi Molnár Albert a Scultetus Ábrahám Postilái eleibe tett Ajánló Levelében a jobb magyar predikációk között ezt is megemlítvén, sajnálatra méltó dolognak mondja, hogy csak ily kevésszer nyomtatott ki. Írt még Blandrata ellen is egy könyvet ily titulussal: »Perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero

Deo Patre, Filio et Spiritu Sancto adversus blasphemos G. Blandrata, Fr. Davidis errores libris duobus comprehensae Wittemb. 1571.» Ezen könyv ellen írt Sommer János és úgy adták ki, mintha 1582-ben Ingolstadtban nyomattatott volna ki, de amely Ingolstadt Koložsvár volt. Ugy az iskolában, mint az egyházban, valamint az irodalomban is nagy érdemeket szerzett Károlyt 1572-ben Méliusz helyébe püspöknek választották, mely hivatalát mindenek tetszésére töltötte be. Meghalt az egykoru Décsi János szavai szerint: »virágzó korában« 1576 április 10-én délután 2 órakor, életének 33-ik, predikátorságának 9-ik esztendejében; nyilvánvaló ez az 1584-ben Debrecenben megjelent »Az Apostoli Credónak, avagy a vallásnak igaz magyarázatja« című munkájának végén Joó Jánostól, a váradi kollégium akkori rektorától közölt Eptaphiumból, mely már feliratában is nyilván mondja, hogy harminchárom éves volt s ismétli azt a szöveg következő (17—18.) soraiban: »Bis tria lustra et tres complebat temporis annos, Quando animus coeli sidera celsa petit.«⁹³

Károlyi nem érthette meg, hogy az egyházszervezés munkáját ő hozza tető alá; halála után néhány hónappal 1577 február 4-én Váradon összeülő alkotmányozó zsinatnak elnöke már Gönczi Kovács (Fabricius) György püspök. Ez a zsinat újból kihirdeti az 1567-iki debreceni zsinat cikkelyeit (articuli maiores), azzal a változtatással, hogy a dogmatikai részeket mellőzi, a nagyobb cikkelyekből egy kivonatot készített (articuli minores). A munka címe: »A Tisza melléken Isten igéjével egybegyűjtött egyházak tör-

vénycikkei, melyek az előbbiekből kiválogattattak és a váradí közzsinaton kihirdettettek az Ur MDLXXVII. évében február 4-én.«⁹⁶

A huszonhat cikk rövid tartalma: 1. Az egyházban mindének ékesen és szép renddel kell történnie. 2. Igaz Istennek azt valljuk, akinek nevében megkereszteltettünk, jelesen az Atyát, Fiut és Szentlelket. 3. A predikáció mellett a kathekismust is elő kell adni az ifjuságnak. 4. Tiltja az eretnekekkel való vitatkozást. 5. A tanban és szertartásban az ujtás csak közzsinat által történjék. 6. Akiknek bibliájok nincs, a lelkészségtől eltiltassanak. 7. A lelkészek katonai vagy más idegen öltönyt ne viseljenek. 8. Akik lelkészek lesznek megvizsgáltassanak és úgy bocsátandók ki a munkára. 9. Amelyik bába keresztel, kiközösítessék. 10. Tilalmas, hogy a lelkész, akit idejének letelte után gyülekezete nem maraszt meg, magát megnemengedett eszközökkel vagy erőszakkal a gyülekezetre tolja, abban tovább maradjon. 11. A superintendens (püspök) mindent a seniorok (esperesek) beleegyezésével csináljon. 12. Az ifjak és hajadonok esteli összejövedele tilalmas. 13. Szombaton és vasárnap tilos lakodalmat tartani, házastársakat összekötni. 14. Szabályozza, hogy kik léphetnek egymással házasságra. 15. Lelkészeknek szabad ugyan tisztességes lakodalmakban megjelenni, de csapszékbe ne menjenek és ne igyanak. 16. A gyűlésről elmaradó lelkészek megbírságolandók. 17. Egy lelkész csak egy gyülekezetnek lehet lelkipásztora. 18. Egyik lelkipásztor a másiknak gyülekezetében csak az illetékes lelkipásztor engedélyével szol-

gálhat. 19. A lelkész szolgálati idejének letelte előtt nem hagyhatja el gyülekezetét; akkor is csak az esperes tudtával. 20. Megállapítja az esperesek és a püspök hatáskörét. 21. Míg egy gyülekezet régi lelkipásztorát ki nem fizette, az új nem költözhetik be. 22. A lelkipásztorok feddhetetlen élettel, tiszta tudománnyal járjanak. 23. A szakramentumok délelőtt szolgáltatandók ki. 24. Az iskolatanítók a lelkipásztoroknak engedelmeskedjenek. 25. A tanítóktól idegenkedő iskolaigazgatókat nem veszik be. 26. A lelkipásztorok az iskolaigazgatókhoz keresztyéni szeretettel viseltessenek.

Valószínűleg ugyanez a zsinat állapította meg a tiszántuli reformátusok legrégibb pecsétjének köriratát: »Sig. ecclesiarum Ungari Cis Tibisc. 1577« — Ungarinak mondja a tiszáninneni (mai tiszántuli) református egyházakat, mert a tizenhatodik század végén a református vallást mindenütt »magyar« vallásnak tekintik.⁹⁷

Károlyi Péterrel egyidőben szolgáltak Váradon, Czeglédi György, Sásvári Gergely eltávozása után Beregszászi Péter, aki már Várad neveltje; külföldi útja után előbb sárospataki tanár s örömmel enged a meghívásnak, hogy tanítómesterének oldala mellett lelkipásztorkodjék, abban a gyülekezetben, amelyhez ifjúságának emlékei fűzték.

Valószínűleg lelkész volt itt 1573-ban Thury Cakó Jakab is (Dr Zoványi Jenő szíves közlése).

Beregszászi Péter. A jezsuiták megjelennek Váradon.

Beregszászi Péter harcos egyéniség, akit a Gondviselés éppen akkor állított a váradi református egyház élére, mikor Báthory Istvánnak lengyel királyi trónra emelkedése után küzdelemteljes esztendőök következtek a váradi reformátusokra.

Báthory István bár csak az unitárizmussal szemben viselkedett türelmetlenül erdélyi fejedelemsége alatt, sohasem tévesztette szem elől célját: Erdély rekatalizálását. Már János Zsigmond idejében mint bécsi követ, beható tárgyalásokat folytatott a híres magyar jezsuitával, Szántó (Arator) Istvánnal, hogy a jezsuiták jöjjenek be Erdélybe.⁹⁸ Lengyel király korában megvalósítja régi tervét, s a segítségével Erdélybe költöző jezsuitáknak adományozza 1579-ben a kolozsmonostori bencés apátságot minden tartozékaival együtt. Báthory Istvánnak tekintélye akkora volt, hogy az 1579-iki országgyűlés engedélyt adott a jezsuiták beköltözésére. A protestáns rendek ellenzése nem akadályozhatta meg a jezsuiták bejövetelét.⁹⁹ A fejedelem, Báthory Kristóf, aki öccsét követte a fejedelmi székben, a jezsuiták befolyása alá került, ugyannyira, hogy fia, Zsigmond nevelését is rájuk bízta. A jezsuiták örömmel ragadták

meg az alkalmat, hogy Erdély jövődj fejedelmének nevelését ők irányítsák, akiknek titkos céljuk vala, hogy Erdélyt a Habsburgok kezére játszás. Egyedül a fejedelem asszony, az erőshítü református Bocskay Erzsébet szívet szállta meg az aggodalom a jezsuiták befogadásának láttára. Szerette volna kiszabadítani kezükből kisfiát, azonban korán elhalt (1581. febr. 25.) A nemes asszony halála nagyon le-
sújtotta a beteges fejedelmet, aki halála közeledését érezvén, fiát fejedelemmé választatta; s néhány nap múlva meghala (1581. május 27.) A jezsuiták maguk is beszéltek, hogy ha Bocskay Erzsébet tul-
élte volna férjét, kiüzte volna őket az országból, mielőtt István királyt értesithették volna Lengyelországban. Az édesapa halála teljesen kezükbe adta a fejedelmi gyermeket, akinek nevelését Leleszi János jezsuita vette át, aki a Habsburgok szempontjából kitünően végezte nevelői munkáját. Arról a történelem beszél.

A jezsuiták rövidesen megjelentek Váradon is, ahol a katolikusság nem enyészett el; volt papjuk, iskolamesterük, s a Szent Egyed templomát, (a mai olasz-i görög katolikus templom helyén) szabadon használhatták; számukat az egykoru írók kétezerre becsülik. Nagyobb ünnepeken a török hódoltságból és Magyarország egyéb részeiből öt-hat-ezer főnyi ünneplő sereg is összegyűlt a kistemplom köré. A kicsiny csoportra szilárdítólág hatott a Báthoryak példája, a jezsuiták megjelenése pedig új lángra szította az állhatatosan kitartók hitét, akiket különben hitükért senki sem háborgatott.

Az első jezsuiták között érkezik Váradra Szántó (Arator) István. 1581-ben. Első magyar, aki a jezsuita köntöst felöltötte, de a rend öltözete alatt keblében hazafias sziv dobogott. Páratlan szívósság és leleményesség jellemzi. Kitünő szónok. Predikációval nagy hirnevet szerez. A váradi katolikusok — a jezsuita évkönyvek szerint — az Urangyala gyanánt üdvözölték. Mint a Báthory-ház barátja lépett fel mindenütt, s ez a barátság bizonyos fénnnyel övezte személyét; úgy hogy még a református urak hajlékai is megnyitak előtte.¹⁰⁰

A jezsuita befolyást és hódító munkát eredményesen ellensúlyozta a nem kevésbé kiváló szónok és tudós Beregszászi Péter; és Szántó kevés idő múlva visszatér Kolozsvárra! A város nyugalmit azonban újra felteríti egy másik látogatás: Possevinó jezsuita atya látogatása, István lengyelkirály személyes jó barátja, a rend egyik előkelő férfia, aki 1583-ban ejtette útjába Váradot. Utját Piazza jezsuita atya ismertette.

Possevinót hetven polgár és vagy husz ifju kereste fel egy tót pap és egy iskolamester vezetése alatt. A pap értette ugyan valamennyire a magyar nyelvet, de nem beszélte. A küldöttség arra kérte az előkelő vendéget, hogy eszközölje ki, hogy Kolozsvárról legalább egy jezsuita atya jöjjön hozzájuk, aki predikációt tartana. Possevinó megígérte, hogy mindent megtesz, hogy Kolozsvárról már pünköszt ünnepére átjöjjön egy hitszónok; egy másik papot meg a császárt uraló területről ígért nekik. Az erdélyi fejedelemség területén uralkodó

vallásszabadság lehetővé tette, hogy a római katolikusok is tartsanak papot maguknak; azt a váradiak annál inkább is megtehették, mert a vár főkapitánya, Géczy János, a kiskoru Zsigmond egyik gyámja, türelmes lelkületű, sőt úgy látszik, nem valami erős református lehetett, ha megfelel a valóságnak Piazza jezsuita följegyzése, mely szerint Géczy a vendég Passevinó előtt úgy nyilatkozott volna, hogy nem ért egyet a kálvinistákkal a praedestinációra, az ol-tári szentségre és jó cselekedetekre vonatkozólag.¹⁰²

Az előkelő jezsuita atya látogatásából eredhető veszedelmeket sejtve, a reformátusok bátor és tudós lelkipásztora Beregszászi Péter maga keresi fel Possevinót, »az István király barátját«, aki előtt ösmeretes volt az a tény, hogy a nála udvariassági látogatást tevő Beregszászi fellépése következtében kellett annak idején a jezsuiták első küldöttjének Váradról visszavonulnia. Fogadta ugyan a református lelkipásztor látogatását, de jelenlétében tűnetőleg könyveket ajándékozott az épen nála tartózkodó római katolikusoknak és erőteljes szavakkal buzdította azokat, hogy hitükben megmaradjanak; majd Beregszászhoz fordulva, mondá neki, hogy a király (Báthory István lengyel király) akarata az legyen, hogy hagyjon fel a római katolikus vallás támadásával.

Beregszászi a jezsuita atya szavaira adott válaszában kifejté, hogy amit ő cselekszik, az nem támadás, hanem védekezés; neki kötelessége a tiszta evangéliumi hitet minden oldalról jöhető támadás ellen megvédeni; nemcsak a pápás hit ellen küzdenek,

hanem az unitáriusok ellen is s azt (mint akkor nevezték: az arianizmust) le is győzték. Possevinó akarrattal, vagy tájékozatlanságból nem értette meg, hogy Beregszászi az arianusok neve alatt az unitáriusokról beszélt s hevesen rátámadt: »Te azzal kérkedel, hogy az ariánusokat legyőztétek. A katolikus egyház már rég elátkozta őket, úgy mint titeket mindnyájatokat« — s meg sem várva Beregszászi feleletét, a további vita elől kitérve a templomba ment.

Possevinó fáradozása, hogy a váradi katolikusok papot kapjanak a császári területről, sikertelen maradt; azonban gondoskodott róla, hogy Kolozsvárról jöjjön át valaki. Két jezsuitát is küldtek csakhamar, akiknek egyike azonban nemsokára Szilágy-Somlyóra ment; a másik sem sokáig működhetett itt, mert 1584. elején szélhűdés következtében munkaképtelenné vált. Ilyen előzmények után jön Váradra, most már másodízben, Szántó (Arator) István. Szántót több rendtársa követte s a lengyel király pártfogása alatt megalakult a jezsuiták váradi rendháza. Templomjuk a Szent Egyed temploma.¹⁰³

A váradi római katolikusok lelki gondozását a jezsuiták veszik kezökbe. A katholicizmus új erőre kap. A falvak, amelyeket Báthory István a rendnek ajándékozott, a cuius regio, eius religio (akié az ország, azé a vallás) elv alapján, az új földes urak vallására kényszerítettnek, a jobbágyak, beveszik új földesuraik vallását. A rend tagjai szorgalmasan »evangelisálnak« Várad környékén be a török hódoltságba, le Gyuláig és még tovább is.¹⁰⁴ István király újabb, meg újabb falvakhoz jut-

tatja őket; így pl. 1585-ben a magtalanul elhalt Teglegdy Miklósnak, a buzgó református főurnak minden vagyonát a váradi római katolikus egyháznak adományozza. Mivel pedig a váradi róm. kath. egyház vezetői a jezsuiták voltak, a nagy vagyon a jezsuita rendházat erősítette. ¹⁶⁵

A jezsuitáknak Váradon való megjelenése és befészkelődése nem jelentett ugyan közvetlen veszélyt a református egyházra, a város békessége azonban oda lett. A jezsuiták, magok mögött tudván a nagytekintélyű és hatalmas lengyel királyt, elbizakodottan, sőt kihívóan viselkedtek. Tullépték tisztöket, vallásukat erőszakkal is terjeszteni próbálkoztak; ennek következtében egyre feszültebbé lett a helyzet a katolikusok és a reformátusok között. Heves viták zavarták meg a városi polgárság békés együttélését.

Szántó és Beregszászi vitatkozása irodalmi térre is átcsapott. Beregszászi Péter 1585 elején terjedelmes védíratot bocsátott közre, amelyben a reformáció tanításait védelmezi a jezsuiták ellenvetéseivel szemben. Közvetlenül ugyan egy korábbi Szombathelyen tartott beszéddel foglalkozik, amelyet egy jezsuita atya [mondott; de könyvének szerkezete, hangja arra utal, hogy valódi célja a váradi jezsuiták hatásának ellensúlyozása. Könyvének címe: »Apologia—Pro Ecclesiis Reformatis: Actis impiis Synodi Sabariensis opposita, Autore Petro Berexasio, Ecclesiae Varadiensis Ministro stb. Varadini, Excudebat Rudolphus Hoffhalterus Anno MDLXXXV. 8. r. 344 l. E műből, mely Kendi Sán-

dornak, Kovasóczi Farkas és Zsemberi Lászlónak, mint erdélyi kormányelnöknek van ajánlva, ma csak négy példány ismeretes.

Egy naptárt is bocsátott közre Beregszászi (1585). amelynek egy példánya megvolt Weszprémi István debreceni orvos könyvtárában, utóbb Földi János birtokába jutott, de aztán nyoma veszett. Ehhez versekben írott munkáskát csatolt, amelyben a XIII. Gergely pápa által elrendelt naptárjavítást támadja, egyuttal a pápaság intézménye ellen is ostromot indít.¹⁰⁰

Egy másik írásban a »hamis Krisztust hirdető jezsuiták« és a »pápában megtestesült Antikrisztus« ellen emelt szót. Beregszászi művét Szántó az ellene intézett támadásnak fogván fel, egy nyílt levél alakjában gyalázó szokat halmoz Beregszászi személyére s a jezsuiták működésének üdvös voltát vitatja, szemben Beregszászival, aki azt a tételt állította fel, hogy a jezsuiták megtelepülése Magyarországra és Erdélyre sulyos csapás. (Az Epistola Apologetica lényeges részeit Beregszászi szószerint közli.)

A vitatkozó feleket a kitört pestis próbálja meg, de valamennyien hőiesen viselkednek; rendületlen kitartással forgolódnak a betegek körül Beregszászi és lelkesztársai épen úgy, mint Szántó és jezsuita társai; két jezsuita áldozatul is esik a ragálynak. A megrendítő esemény sem fegyverzi le Szántót, heves támadásaival tovább ingerli a kedélyeket, élesíti az ellenséges érzületet; buzgalmában nem egyszer túllépte a határt; a küzdés volt a lételeme. Váradi működésének legmesszebbható eredménye, hogy Pázmány

Péter szülőit rábeszélte, hogy a jeles ifjút a jezsuiták kolozsvári iskolájába küldjék. Szántó működésében igazolva látjuk azt a megállapítást, hogy a jezsuiták előszeretettel keresték fel azokat a helyeket, a hol a protestánsoknak iskoláik voltak s a hol versenytársai lehettek főként a reformátusoknak.

A jezsuitákkal viaskodó Beregszászinak munkatársai közül ismerjük nevét Kassay Zsigmond Dávidnak, Derecskei Ambrusnak, Zalai Kápolnai Andrásnak. Most ez utóbbiról emlékezünk meg.

Zalai Kápolnai András Zalamegyében 1555-tán született. Hazai tanulmányainak bevégezése után 1575 tavaszán a tályai (Zemplén m.) iskola igazgatója. A következő év tavaszán súlyos betegségbe esik, amelyből csak három havi szenvedés után gyógyult fel. Az 1578-ik év tavaszán Wittenbergbe megy ismereteinek bővítése céljából, ahová április 17-én érkezett. Visszatérése után 1579 október 18-án átvette a bihari iskola vezetését, majd egy év múlva — 1580 november 30-án — ugyancsak Biharon nőt vett Debreczeni Bálint lelkész leányát, Erzsébetet. A következő évben Váradra hivatván meg, papnak, búcsut mondott a tanítói pályának; a váradi lelkézségbe Gönczi Fabricius (Kovács) György tiszántúli püspök iktatja be 1581 márc. 16-án. Kevés idő múltával — 1582. aug. 14 — Gyulafehérvárra távozott. Meghalt Szászvároson 1588. december 23-án.¹⁶⁷

Beregszászi kezéből 1587 márc. 8-án hull ki a vezéri lobogó, amelyet Derecskei Ambrus emelt fel.

Derecskei Ambrus. Küzdelem a jezsuitákkal.

A váradi reformátusok s a váradi jezsuiták között egyre hevesebbé vált harcokban a reformátusoknak sokat el kellett tűrniök; mert a szüntelenül támadó jezsuiták háta megett a hatalmas lengyel király állott. De mikor Báthory István 1586-ban lehunyta szemét, csak alkalom kellett, hogy a reformátusok lelkében felgyülemlett sok keserőség lobot vessen s az addig védekező, tűrő fél támadásba menjen át.

Ez alkalom 1587 husvét reggelén következett be, midőn a jezsuiták a fészületet nyilvános körmenetben, fegyveres kísérettel hordozzák körül a városban.¹⁷⁸ A jezsuita források szerint a városi polgárság és helyőrség protestáns tagjai Derecskei Ambrus lelkipásztoruk befolyására Király Antalnak, Király György főkapitány öccsének vezetése alatt, mintegy kétszázan, tettetleg inzultálták a fészületet vivőket. Király Antal állítólag Vas Barabást levonatta, keményen megverette, hitét vele megtagadtatta; György bírót, ki a fészületet hordozá, szintén megverette, sőt a dolmányát is lehuzatta; Báthory István papjának öccséről minden ruhát levonatott s meztelenen verette meg. A róm. kath. iskolabeli urak közül is

megveretett kettőt. Annak felette mind a papot, mind a mestert urukkal egyetemben halállal fenyegette meg.¹⁰⁾

Az esettel foglalkozott az 1588. decemberi országgyűlés. Az országgyűlésnek végzése — mely minden bizonnyal a ténykörülmények beható ismeretében hozatott meg — azt sejteti, hogy a feszületnek fegyveres kísérettel való körülhordozása valami támadást akart előkészíteni. Egyike volt ez az eset azoknak, amelyeket a jezsuiták kihívó viselkedése szült, nemcsak Váradon, de egész Erdélyben is amelyek miatt a rendek az országgyűlésen kiűzésüket követelték; az ifjú Zsigmond fejedelem nagykorúsításának egyik feltételéül ennek a követelésnek teljesítését állították oda.

Az országgyűlésen a jezsuiták is, a protestánsok is felvonultatták a maguk táborát. A reformátusok támogatására megjelentek a magyarországi részekről Gönczi Fabricius (Kovács) György püspök Debrecenből és Derecskei Ambrus Váradról, aki nagy hatással adta elő a váradi esetet. Zsigmond nem volt hajlandó hozzájárulni a jezsuiták eltávolításához. Azonban a hangulat egyre ingerlékenyebb lőn, mert nem csak vallásosokok játszottak közbe, hanem politikaiak is. A rendek t. i. észrevették, hogy a jezsuiták Zsigmondot előbb-utóbb a Habsburgok szövetségesévé fogják tenni, amit Erdélyre nézve veszedelmesnek tartottak.¹¹⁾ Már olyan hangok is hallatszottak: »az ország könnyebben kap magának más fejedelmet, mint a fejedelem más országot.« Végre engedni volt kénytelen Zsigmond s

meghozatott a határozat, melyet alá is irt, mely a jezsuitákat örök időre kitiltja az országból. Váradra nézve az is határozatba ment, hogy a »Szent Egyed egyháza minden pertinenciájával, akivel okkupáltak volt, restitultassék, hogy (mint) azelőtt, ezután is predikációt tarthassanak benne a város számára; de nem római valláson valót. Ha mit pedig a jezsuiták ujonnan tettek, vagy vettek vala: a ficsusé legyen.«¹¹¹

Az országgyűlés határozatának hírére Derecskei hozta meg Váradra. A reformátusok megnyugvással fogadták, azonban annak nem sok fogamatja lett. A jezsuiták befolyása megmaradt változatlanul, sőt még erősödött. A Szent Egyed temploma tovább is jezsuiták kezén maradt, akiknek munkája elé nem gördített akadályokat a református vallású főkapitány, a fejedelem nagybátyja, Bocskay István sem, aki még ekkor igen erős támogatója volt a jezsuiták által képviselt Habsburg érdekeket szolgáló politikának.

A jezsuiták és reformátusok között fenálló ellentétet egyidőben állandóan ébrentartotta a naptárkérdés, amely már Beregszászi életében is foglalkoztatta a lelkeket. A pápa t. i. (XIII. Gergely, aki azzal tette emlékezetessé nevét, hogy az 1572. aug. 23-iki párisi vérnász hírére kivilágítottatta Rómát s emlékpénzt veretett ezzel a felirással: »Hugenottorum strages«) 1582-ben a csillagászati helyes számításoknak megfelelően megjavíttatta a régi, még a pogány rómaiak korából való Julius-féle naptárt s megszüntette a polgári és a nap-év közötti külön-

séget, illetőleg elrendelte, hogy a javított naptárt használják a katolikus egyházban is. A pápai bulla parancsoló hangja ellenkezést váltott ki még a császárnál is; a protestánsok meg épen hallani sem akartak a pápai parancsról. A katolikus államok is nehezen fogadták el, a protestánsok még nehezebben, pl. Anglia csak 1752-ben vezette be. Nem csoda, ha az időszámítás megváltoztatása ellen tiltakoztak a magyarországi rendek is: az meg egészen érthető, hogy ha a tiltakozásból bőven kivették részöket a váradi reformátusok is. Beregszászi 1585-ben adta ki a már előbb említett kalendáriumát, 1589-ben pedig a kollegium volt kitűnő tanára Debreczeni Joó János száll síkra Szántó (Arator) Istvánnal a naptár miatt nagy uri méltóságok előtt; a disputa Joó győzedelmével végződött.¹¹² Ez a kérdés aztán 1597-től megszűnik vita tárgya lenni, amennyiben a tasnádi (január 16-i) zsinat kimondja, hogy azok, akik a régi kalendárium mellett állanak, törvényes meghívás alapján átmehetnek az oly helyekre, amelyekben az új kalendárium van bevéve.¹¹³

Újabb egyenetlenségre is a jezsuiták adtak okot.

A fejedelemben bizva, talán épen a fejedelemehez közelálló rendtársaik által is buzdítva, lépéseket tettek, hogy ne csak a Körös jobb partján épült városrészben legyen templomuk (a Szent Egyed templom), hanem a belvárosban is. Megvették tehát 1597-ben Castaldó Ferencnek a belvárosban levő házát, amelyet ez az Olaszországból jött kalandor felesége után birt. A házat aztán az új gazdái templommá, kápolnává alakították át.

A város törzsökös lakosságát alkotó reformátusok tiltakoztak a jezsuiták térfoglalása ellen s miután tiltakozásuknak semmi hatása nem lett, követeket küldtek Zsigmondhoz Gyulafehérvárra. Három előkelő, tekintélyes férfiú jelent meg a fejedelem előtt: Darabos Gáspár a vármegye, Szabó György főbíró a nemesség és Deák György a városi tanács és polgárság képviselőjében. Kérték Zsigmondot, ne engedje, hogy a jezsuiták az országnak annyi végzése ellenére, melyeket maga a fejedelem is esküjével és aláírásával megerősített, a városban fészket verjenek. Bölcsebb dolog volna — mondták — minden bajnak elejét venni, mint megengedni, hogy a jezsuiták a városba betelepüljenek s ezzel az egyenetlenségnek táp adassék. Országos végzés rendeli, hogy a római hitvallás papjai nemcsak templomot nem emelhetnek a belvárosban, de semmiféle cselekményt, szertartást nem végezhetnek, Nincs joguk, hogy egy magánházat szentéllé alakítsanak ott, ahol sohasem tartottak istentiszteletet. Rendelje őket a fejedelem vissza, a városon kívül számukra jelölt helyre, hol már évek óta laktak. Ez nyugalma fog válni a városnak.

A jezsuiták neveltje tanítómestereihez méltónak mutatta magát akkor, mikor válaszképen a három tisztes férfiut deresre huzatta s a város követeit palotájának udvarán megbotoztatta. Mikor pedig elbocsátotta őket, küldöik számára egy levelet adott át nekik 1597 január 2-án.

»Őszintén szeretett hiveink, üdvöt és jóakaratunkat!« — így kezdődik a levél, — »A hit igazítá-

sának, ami nem a ti dolgotok, hagyjatok békét. Szablya, kopja, katonához illő fegyver a ti dolgotok. Te pedig Király György uram, felnyisd a szemedet, meglásd mit cselekszel, ki élén állsz a szolgáló rendnek, féken tartsd őket, ezután háboruságra semmi okot ne adjatok, se protestációkkal ne fenyegetsetek senkit, se egybegyűléstekkel: közönséges, tudatlan, balgatatag felfuvalkodástokból hitet ne igazítsatok, mert ki kezdője lesz, akár kapitány, akár lovász, pap vagy világi, egy istrángszálat meg nem kimélek tőle. Nem szólok néhányatokról, de ha mindnyájan olyan vitézek volnátok, amennyire hitet tudtok igazítani, addig régen Konstantinápolyból is kiűztük volna a törököt; Darabos Gáspárt és György diákot mindjárt üzd el, ne hagyd őket Váradon lakni. Ha az én szolgálaim voltak, szabott regulát én előmbe ne hozzanak. Ha másképen cselekednél, gondold meg téma-gad, mi következik belőle. Ti pedig, kik jámbor és tősgyökeres, nemes rendek közül valók vagytok, bírák, városbeliek és váradi főpolgárok, minden rendek, szántás, vetés, kapálás a ti dolgotok; nem paraszt emberhez illik a hit igazítás; sem vargához, sem szücszhöz, sem protestatióval való fenyegetés. Isten veletek.¹¹²»

Zsigmond jó tanítványnak bizonyult. A fejedelem durva hangu fenyegetése csöndes várakozásra készítette a váradi reformátusokat. Nem sokáig kellett várniok. Zsigmond pár hónap múlva lemondott.

Mintha lidércnyomás alul szabadult volna a város. Még a Habsburg uralmat is szívesen fogadták, csakhogy Zsigmondtól szabadulhattak.

Mivel most már nem kellett félniök Zsigmond haragjától, felszólították a jezsuitákat, hogy távozzanak Váradról, menjenek a szomszéd Szöllőstre.

A jezsuiták, akik sok esztendei kitartó munkájuk gyümölcsét gondolák megérni a Zsigmond lemondásában és a Habsburg uralom elérkeztében, fittyet hánytak a felhívásnak, nem engedelmeskedtek. Sőt akadt közöttük egy vakmerő, aki egy szitkokkal, durva kifejezésekkel tele írott lapot titokban a református templom szószékre függesztett. Teljes szövege a bécsi levéltárban őrzött másolat szerint: »Pápista ember írta ezt a dolgot. Ti Luther Mártonnak ispáni és kölkei, mit irigykedtek mi reánk, ha nem félünk tőletek; tudjátok mint jártatok Fehérvárott, mind katona, mind bíró; de bizony rosszabbul kezdtek járni mind a ti papotokkal együtt, mind vármegyéstől. Talán azt tudjátok, hogy megijesztetek? Nem hogy kimennénk, de beljebb akarnánk csuszni, mert itt is mi akarnánk misét mondani, mert ez prépost udvara vala; ugyan itt lakunk biztonságotokra, mert mind kapitántok, mind porkoláb minket javall inkább, hogy nem titeket. Hanem üljétek veszteg, mert meg nem ijesztetek minket.« Kivül: »Aki írta, nem fél semmit, sem vármegye haragjától, sem bírótul, sem várostul, sem paptul, sem egytül, sem mástul.«¹¹⁵

Egy történetíró feljegyzése szerint¹¹⁶ Luther és Kálvin idéetlen szüléssel világra hozott kölykeinek, daemonok veteményes kertjének, poklokból nőtt burjánoknak neveztettek a protestánsok a cédulán. Ezek, a kifejezések a császári levéltárban őrzött másolat-

ból hiányzanak; így vagy más alkalommal használtattak, vagy a híresztelések tulzása pótolta velük a valóságot.¹¹⁷

Az írást Derecskei találta meg istentisztelet alkalmával, de az istentisztelet folyama alatt hallgatott felőle. Templomozás után azonban megmutatta a várkapitánynak és az előkelőbb nemeseknek, hogy elolvassván, győződjenek meg róla, milyen sértegetéseknek van kitéve az egyház.¹¹⁸

Amint köztudomású lett a református templom meggyalázása, haragra lobbantak a polgárok s felszólították a jezsuitákat — valószínűleg keresztjáró hét vasárnapján, ápril. 26-án, — hogy takarodjanak ki a városból. Miután nem távoztak el, másnap rájuk támadt a lakosság és fegyveres őrség. Betörték a jezsuiták belvárosi kápolnájába s fejszével, bárdal, csákánnyal s más romboló eszközökkel felfegyverkezve, az egész kápolnát fenekestől felforgatták, a dühöngő nép már a jezsuitákra készült támadni, midőn megjelent a főkapitány, Király György, erős katonai kísérettel, valamint az előkelőbb, higgadtabb gondolkodású polgárok közül is többen s a népet lecsendesítették.¹¹⁹

Amint az eset híre Fehérvárra érkezett, az el-távozott Báthory Zsigmond felesége: Habsburg Mária Krisztina, Erdély ideiglenes kormányzója, a császári biztossal együtt három róm. kath. követet küldött Váradra: Náprágyi Demeter erdélyi róm. kath. püspököt, Kereszturi Kristóf udvarmestert és Toldi István tanács urat, hogy vizsgálják meg az esetet és tegyenek jelentést róla.

A fejedelemnő küldötteit a város méltóképen fogadta. Vitézek és polgárok válogatott csapata ment eléjük. A küldöttek átadták a fejedelemasszony levelét s magok részéről bizonyos magyarázatot fűztek ahhoz.

A levél átvétele után a váradiak tanácsot tartottak, majd időhaladékokat kértek a válasz megadására. A követek teljesítették kérésüket.

Amint a válasz elkészült, a polgárok nagy tömegben vonultak fel a várba, hogy átadják azt a követeknek; s mint előbb a levél hozói, most a reformátusok fejtették ki bővebben válaszuk tartalmát:

Az esetet nem tagadták, de kijelentették, hogy ők semmi erőszakot (violencia) nem cselekedtek. Az egyenetlenség szerzői a jezsuiták, akik a város nyugalmanak megzavarására alkalmat adtak. Hivatkoznak arra, hogy Báthory Zsigmond esküvel és kezírásával és pecsétjével erősítette meg a 1588. dec. 8-iki medgyési országgyűlés határozatát, mely szerint a jezsuitáknak Váradon sem klastromuk, sem kollegiumok, sem templomuk, sem kápolnájuk, sem egyéb közönséges helyök nem lehet, sőt jószágot sem birhatnak sehol, ha pedig valakinek hívására bejönének Váradra — amit megcselekedtek vala — mindenkinek szabad legyen őket is persecuálni s marhájokban is zsákmányt vetni. Őfelsége a medgyesi végzéseket 1591 november 1-i gyulafehérvári gyűlésen, sőt 1595 április 6-iki szintén gyulafehérvári gyűlésen megerősítette; utóbbi alkalommal nyilván kimondotta, hogy a jezsuitákat a végzésben fel nem sorolt városokon kívül más helyre, így Vá-

radra sem bocsátja be; itt gyülekezetök nem lehet, kollégiumot nekik nem enged. Öfelsége elfeledkezvén országbeli hiveinek alkotmányáról, sőt tulajdon esküjéről is, a jezsuitákat beszállítá Váradra. Amikor a város követséget küldött öfelségéhez, a követeket gyalázattal illette. A város tüрте a jezsuiták eljárását; kerülni akarták az összeütközést. A jezsuiták kiűzésére azok kihívó magaviselete, a református templom meggyalázása adott okot. Az idő tanácsolta, a szükség parancsolta, a jog megengedte. Nem voltak képesek tovább tűrni. Ennél fogva nincs ok, miért az bűnül tudatnék be nekik. A kápolnát ugyan lerombolták, de azt a jezsuitáknak felállítaniok sem volt szabad. Nem lett volna szabad az Olaszországból kibujdosott, mindenét eltékozló és sok adóssága elől Váradra menekülő Castaldónak házáat, amelyet felesége után birt, megvenniök. Nem volt joguk, hogy a belvárosban házat vegyenek. Ez a jog egyedül az itt született polgárokat illeti meg és senki mást; még akkor sem, ha igényeit fejedelmi privilégiumokra alapítja. Akadtak volna a városi polgárok közül többen, akik azt a házat ugyanannyiért, vagy még többért is megvették volna, ha a jezsuiták, mint vásári zsákmányt, előre meg nem szerezték volna. Sőt ha a polgárság körében nem akadt volna is vevő, még akkor sem lett volna szabad a jezsuitáknak ama ház után titokban kinyújtani kezöket. Mikor pedig a fejedelemségben változás állott be, tisztességesen üzenték nekik, hogy menjenek ki békével a városból és senki sem bántja őket. De az intésnek nem engedtek, sőt inkább gyalázatos beszédekkel illették a reformátusokat; sőt

ezzel sem elégedtek meg, hanem a templomi szószékre oly írást helyeztek, amely egy utolsó kocsihoz is tisztességtelen dolog volna. Ők magok idézték hát fel a bajt. Ami esett az ő kápolnájukon és gyülekezetüknek házában, magoknak tulajdonítsák! Hol az elvetemült lélek, hol a nyomorult, szolgaságra született nép, amely ezeket magán türelemmel viselje? Ha a jezsuitáknak városban lakozása már kezdetben veszedelmesnek mutatkozott, milyen lett volna később? Mindenesetre sok gyász származott volna belőle. Inkább akarták hát a veszedelmes cserjét még fű korában kitépni, mint később, mikor már erős gyökeret eresztett, hiába izzadni azok kitépésében. Ne tudják hát be nekik bűnül, amit tettek, mert az méltányos és igazságos volt, a törvények nemcsak megengedték, de parancsolták is.

Ünnepélyesen kijelentik, hogy ők ezzel a császárt bántani nem akarták; készek a császárt szolgálni hiven; Öfelsége ne háborítsa meg őket szabadságukban, sőt mindenek ellen oltalmazza meg őket, hogy jó kedvvel szolgálhassák kegyelmes urukat s a pogány ellenségnek haszna ne legyen az eféle belső egyenetlenségből; a jezsuiták pedig maradjanak meg csendesen a nekik kijelölt helyen, Váradszöllősen.

Ami pedig a jámbor predikátort Derecskei Ambrust illeti, nagy lelki fájdalommal hallják, hogy a fejedelemasszony ökegyelmessége ravasz, pártütő embernek és a megtörtént eset szerzőjének, felbujtójának írja levelében, mert Ambrus predikátor nem hogy gyűlölködő ember volna, de inkább békesség-szerző, a fejedelemasszonyról, a császáröfelségéről

minden alkalommal nagy tisztességgel és becsüléssel emlékezik meg úgy magán, mint nyilvános beszédekben és könyörgéseiben s a gyülekezettel együtt még a megesett gyalázat után is könyörgött Ófelségökért, amiért dicséretet érdemelne őkegyelme.

Ajánlják szolgálatjokat a császárnak; de kéri, hogy hitükben ne háborgattassanak, sőt inkább oltalmaztassanak.¹²⁰

A válasz meghallgatása után a követek visszatértek Erdélybe, hogy küldetésük eredményéről jelentést tegyenek.

A fejedelemasszony 1598 június elején küldötte fel jelentését Bécsbe.

Zsigmond még az év augusztusában visszatérvén Erdélybe, hogy az ismét elfoglalt fejedelmi székekben biztonságosabban ülhessen, a váradiakat mindenképen meg akarja nyerni a maga részére; megígéri hát nekik, hogy a jezsuitákon elkövetett tetteiket örökre elfelejti. Az augusztus 29-iki országgyűlésen hozzájárul ahhoz a határozathoz, hogy »ha valamely beteges meghalandó katolikus ember volna a váradiak között, aki a gyóntatást és communicalást kívánná és Szöllősről papot hívatna (miután a jezsuiták oda költöztek ki a zavar után,) az olyan pap Váradra bemehessen, de simplici suo habitu amictus, a maga egyszerű ruhájában, minden ceremónia nélkül, kereszt, casula, csengettyű vagy akármicsoda publica et manifesta demonstráció nélkül az betegnek házához és ott meggyóntathassa. Ha pedig a gyóntatás és communicalás mise nélkül meg nem lehetne, tehát ibidem a betegnek házában

misét is mondhasson. Ha pedig az olyannak halála lenne, tehát azt tisztességesen temethessék, sine tamen ceremonis, aki akarja kísérje vagy katolikus vagy evangélikus, szabad legyen kísérni, kitől senkit az evangélikus papi predikátor el ne tiltson. És az olyan kikisért halottat a szőlősi papok határjokban bevárván, ott aztán minden ceremóniákkal elvihessék szabadon és eltemethessék.«¹²¹

A váradiak még e kedvező határozat után sem voltak hajlandók Zsigmondot újra elismerni fejedelmöknek. Elég volt a nyomorúságból — mondták. Nem felejtették a gyalázatot, amelyet három követjükön elkövetett; nem felejtették a vérengző ember fenyegetéseit, amelyekkel főkapitányuk, Király György ellen fordult, nem felejtették esküszegését, állhatatlanságát, melyet egy református főúr (Kendi Sándor) így jellemez: »Látom, hogy valamije vagyon, mind elvesztegeti és az országot megemészti, azután hogy nem lesz mit költeni és emészteni, mint a mogyoróféreg házának veszedelmével kibúvik jószágából és kimegyen országából.«¹²² A város római katolikus polgárai sem emeltek szót Zsigmond mellett. Valamennyien közakarattal bocsátják be a várba a császár tábornokát: Rödern Menyhértet.

A császár és magyar király kezére jutott vár ellen hatalmas sereggel indul fel a török. A város lakossága menekül, menti vagyonkáját és életét; abban a reményben, hogy a veszedelem elmúltával visszatér. A menekülők közül ismerjük nevét Váradi Miklósnak, aki felesége jussán Kolozsváron telepedett le, aki a történetíró Bethlen Miklós anyai nagy-

apja. Unokája jegyzi föl róla, hogy ő vitte be legelőször a reformáta religiót Kolozsvárra; házának kapuja között volt legelső református templom Kolozsváron; onnét vitte aztán az Isten előbb.¹²¹

Derecskei Ambrus a vihar elől Sárospatakra huzódott. Meddig tartott bujdosásának ideje, nem tudjuk.

Mohamed pasa 1598 szeptember 28-án fogta körül a várat s öt hétig ostromolta keményen. Az őrség vitézül védekezett. Maga a főkapitány, Király György is hősi halált halt a vár védelmében október 24-én. A sikertelen ostrom s a kedvezőtlen esős időjárás a törököt elvonulásra készteté, de előbb felgyújtatta a város épen maradt házait. Leégett az iskola és a nagy templom is. A vár megmarad a császár és király birtokában, akinek embere, Rödern tábornok vezette a védelem munkáját.

Derecskei visszatér a romok közé, hol szenvedés és az ujjaépítés feladata várt rá. Egyéni szempontból bőven lett volna oka elkiváncozni ebből a városból, sőt erről a vidékről, amelyet a történetírók megállapítása szerint Báthory Zsigmond esztelenségei olyan nyomorba süllyesztettek, hogy az éhező emberek emberhústól sem iszonyodtak vissza, csak hogy éhségüket megoltsák s a krónikás szerint: Isten irgalmassága, hogy meg nem semmisültünk.¹²² A Mihály vajda és a Bástia kora ez. Derecskeinek lett volna is alkalma innét eltávoznia, mert Dobó Ferenc Sárospatak földes ura átvitte volna őt oda, hogy öneki magának, és az ottani egyháznak lelkipásztora legyen. Mikor vonakodott ajánlatát elfogadni,

erőszakkal is ott akarta tartani. Derecskei csak úgy tudott megszabadulni, hogy magának Dobónak belátására bizta annak megítélését, hogy vajjon a teljesen biztosított helyzetben levő Patakon van-e nagyobb szükség rá, vagy Váradon, ahol; »Isten serge jobb részint csak csecsemő állapotban volna és az ő kiköltözése után igen féltő lenne, hogy az Isten gyülekezetében gonosz farkasok ne ólálkodnának, kik a nyájnak nem fognak kedvezni?« Ezt megérté a buzgó lelki, vallásos érzésű földes ur s nemcsak lemondott szándékáról, hanem még ő maga buzdította Derecskeit a visszamenetelre.¹²⁵

A Derecskei által említett »ólálkodó gonosz farkasok« a jezsuiták valának, akik a nyomorúságnak ezt a szörnyű idejét igyekeztek volna kihasználni, a Habsburg uralom alatt, hogy lelkeket halászanak. Azonban a józan politika arra kényszerítette most a Habsburgokat, hogy ha Váradot meg akarják tartani, ne erőszakoskodjanak a reformátusokon. Váradért hajlandók voltak a váradí polgárok jogait fenntartani s a reformátusok megmaradhattak a várban, a belvárosban; a jezsuiták nem építik fel lerombolt belvárosi kápolnájukat, hanem künn maradnak Szőlősn, s itt működtek 1606-ig, mikor Várad a bécsi béke értelmében Bocskai hatalmába jutott. Katholikus pap ezután csak vendégképen fordult meg Váradon és vidékén a török veszedelem elkövetkeztéig. A Derecskei vezetése alatt ujjaépült református egyház pedig mint keselyű fészkében pihegő galamb várta sorsát, mikor Derecskei halála 1603 végén, vagy 1604 elején bekövetkezett.

Alvinczi Péter.

A Derecskei Ambrus örökébe lépő Alvinczi Péter a legválságosabb időben vette át a lelkipásztori és esperesi tisztséget.

Alvinczi Nagyenyeden született, 1570 körül. Szülei, mihelyt a tanulásra alkalmas lett, taníttatni kezdték. Ungvári János, az erdélyi magyar (református) eklésziák későbbi püspöke fölismervén a gyermek nagy tehetségét s benne a jövő egyik emberét sejtve, átküldi Váradra, a hirneves kollegiumba s melegen beajánlja szolgatársánál, Derecskei Ambrusnál. Derecskei is megkedvelte az ifjút, legalább Alvinczi feljegyzése ezt sejteti. »Ifjuságában t. i. más életnek nemét akarta követni, de a véghetetlen bölcseségű Isten az ekklesiának akkori nagy oszlopai által a jó emlékezetű Derecskei Ambrus váradi lelkész és Ungvári János erdélyi magyar püspök által ez hivatalra választotta ki.¹²³

A hagyomány szerint a váradi kollegiumban együtt tanult volna Pázmány Péterrel és Pécsváradi Péterrel. Mindhárman jeles, kiváló tanulók valának s együtt indultak — mondja az ebben felettébb tévedő hagyomány — külföldi akadémiákra is, honnét hazatérve kettőnek lett hivatalja, egyiknek a váradi

professzorság, másoknak a papság; Pázmánynak pedig (aki magát mindkettőnél jobbnak tartotta) hívatallal nem jutván, e feletti bánatában vallást változtatott Bécsben, hogy mindenkinél nagyobb méltóságra emelkedhessék.¹²⁷

Ebből az egész szóbeszédből annyi lehet igaz, hogy Alvinczi és Pázmány a váradi kollégiumban együtt tanulhattak gyermekkorukban; Pázmányt azonban — mint már láttuk, Szántó István jezsuita tizenhárom éves korában átvitte a jezsuiták kolozsvári iskolájába, hogy aztán soha többé vissza ne térjen Váradra.

Alvinczi nagy serénységgel és mások előtt való kedvességgel folytatta tanulását a váradi kollégiumban, ahol egyik tanító mestere Kassai Zsigmond Dávid. Innen 1598-ban Wittembergbe ment, ahol egy évet töltött s azért tért haza, hogy további tanulmányutjára pénzt szerezzen, ami sikerült is neki, mert 1600 július 29-én már Heidelbergben találjuk, ahol élénk részt vesz a magyar diákok irodalmi munkásságában. A heidelbergi káté városában akkor működött Pareus Dávid, akiben a káté szerzői közül Urzinus Zakariás közvetítő, egyeztető szeleme élt s minden erejét arra fordította, hogy elősegítse a német református és lutheránus egyház egyesítését. Pareus irodalmi téren minden lehetőt megpróbált ennek érdekében.

Alvinczi Pareus eszméivel telítve tér vissza hazájába. Pareussal állandó összeköttetésben maradt s az 1611-ben kibocsátott gyűjteményében Pareus Alvinczitől is közöl egy dolgozatot. Alvinczi először

Debrecenben tanárkodott, 1601 febr. 1-től 1603 máj. 27-ig a kollégium rektora; ekkor átjött Váradra. Átjövetelében az élte alkonyához közeledő Derecskei munkáját kell látnunk, aki mellett derék férfiak szolgálhatták az anyaszentegyház ügyét, de ő mégis Alvincziben gondolta feltalálni azt a férfiut, akinek gondjai alatt tudva forrón szeretett gyülekezetét, amely mellett halálig kitartott, nyugodtan hunyhatta le szemét. Alvinczit jól ösmerte. Szeme előtt nőtt fel. Alvinczit is vonzhatta Váradra ifjuságának sok kedves emléke. Különben is a váradi iskola nem állott alacsonyabb színvonalon a debreceni-nél. Meg is kezdi itt munkáját, melynek egyik nagy értékű gyümölcse a Molnár Gergelynek általa versbe szedett grammatikája, amelyet — Bod Péter feljegyzése szerint — még a XVIII-ik században is használtak a magyarországi és erdélyi iskolák.¹²⁸

Derecskei halála után, mely 1603 végén (vagy 1604 elején?) következett be, a csengeri zsinat 1604 február 22-én Alvinczire, mint megválasztott váradi lelkészre ruházza az odavaló esperesi tisztséget is. Abban az időben t. i. nem egyszer a közzsínat töltötte be az esperesi hivatalt.

Az Alvinczi pásztori és esperesi gondozása és kormányzása alá tartozó vidék a pusztulás képét mutatta. A Váradtól keletre eső falvakból az öldöklő harc kiirtotta a magyar parasztságot; a magyarság összefüggő tömege ekkor fogyatkozott meg annyira, hogy az összefüggő tömegből kisebb-nagyobb népszigetek szakadozott csoportjaivá lett.¹²⁹

A Magyar és Erdélyországban teljhatalomra ju-

tott Habsburg-ház ekkor határozta el a protestánsok teljes megsemmisítését. Rudolf király 1603. október 28-án írta Básta-hoz: »Semmit sem óhajtunk buzgóbban, mint ezen országból az istentelen eretnokség kiirtását és az orthodox katolikus vallás megszilárdítását.«

Alvinczinek nehéz szerepe volt Váradon, ahol a várban a király katonái, tábornokai parancsoltak. Mint esperes: a vármegye urai, az alispán, a kormányzó tábornokok előtt gyakran lön szószólója a szorongatott helyzetbe jutott vidéki egyházaknak; jól tudta, hogy micsoda visszaélések történnek, micsoda sérelmeket kell elszenvedniök a reformátusoknak. Csordultig telt a lelke keserőséggel. Mint Várad-vidéki esperesnek tudomása lehetett arról a levelezésről is, amely a bujdosó Bethlen Gábor és a Prágából hazajött Bocskai István között megindult abban a tárgyban, hogy miként lehetne Erdélyt Básta uralma alól felszabadítani, Mikor aztán Bocskai 1604. október 15-én Diószegnél csatát nyert a császáriak felett és a császáriak tábornoka Belgioso Váradra menekült, Alvinczi nem tartotta tanácsosnak, hogy Belgiosoval egy városban maradjon; elhagyja otthonát és Bocskai várába Nagykerekibe megy át, hogy ott vonja meg magát a vihar elvonultáig. Nem csodálkozunk Alvinczi lépésén; körülbelül ezzel egyidőben történt, hogy Kecskeméti Buzás Balázs erdélyi református püspök is kénytelen a fiscus jószágáról: Alvinczről Szászvárosra, a lutheránus püspök fenhatósága alá tartozó ekklesiába menekülni.¹³⁾

Alvinczit Kiskerekiben találja meg a szatmári bíró, Asztalos Ferenc 1605. febr. 14-én kelt levele, amelyben az ecsedi pap és tiszántuli püspök Hodászi Lukácsra hivatkozással kéri a tudós lelkipásztort, hogy fogadja el a szatmári lelkészséget. De ő sem Váradra nem megy vissza, sem a szatmáriak meghívását nem fogadja el, hanem Bocskai István fejedelem akaratából Kassára költözik, hogy ott fejtsse ki áldásos működését s ott vivja meg nagy irodalmi harcát Pázmány Péterrel és ott igyekezzék valóra váltani lelke óhajtását, a reformátusok és evangélikusok egyesítését, ezzel erősítse meg a magyar protestantizmust az egyre kiméletlenebbül támadó római katolicizmussal szemben.

Iskola ügy. Közművelődési állapotok.

Azokban a harcokban, amelyeket a váradi reformátusok az ide befészkelődött jezsuiták ellen vívtak, az erő kiapadhatatlan forrását jelentette az a kollégium, amelyről a legjelesebb ellenfél Szántó (Arator) István jezsuita állapította meg az 1600-ik évben készült emlékiratában, hogy a debreceni és pataki iskolával egyenlő színvonalon áll.¹³¹

Már előbb emlékeztünk arról, hogy az iskola fenntartója a város s ez az állapot a későbbi évtizedekben is változatlanul fennmaradt, noha van rá adatunk, hogy a fejedelmi kegy is rámosolygott e jeles intézetre; így 1588 november 23-án azt írja Báthory Zsigmond a váradi tiszttartónak, hogy a váradi tanács szőlőit a tizedtől és kilencedtől fölmenteni kéri, miután azoknak hasznából a predikátorok, a schola mesternek asztalukat tartanak.¹³² Valószínű, hogy a kérelmet a fejedelem teljesítette, mert hiszen éppen a nagykorusítás kérdése következett! A fejedelmi kegy azonban vajmi keveset juttatott a váradi iskolának; a Báthoryak szive a jezsuitáké. A protestáns iskolák, köztük a váradi kollégium is, mostoha elbánásban részesültek.¹³³

Az iskola belső élete, tanítása és nevelési módszere olyan, mint a többi magyar iskoláké és így ha közvetlen adatok nem maradtak is fenn róla, el tudjuk képzelni azt, miután lényegében megegyezett a Luther és Melanchton wittenbergi iskolájának rendszerével: a tanulók minden reggel bibliát olvasnak, ebéd után éneket tanulnak; a vasárnap reggeli órákat kathekizálásra, a délutánt szentírás-olvasásra és ének tanulásra fordítják. A tanulók közül néhányan hétköznapi is elkisérték a kántort a templomba, hogy neki segítsenek; de már vasárnap és ünnepnapokon, ugyyszintén a bűnbánati heteken, mindnyájan megjelentek a reggeli és délutáni istentiszteleten. A magasabb osztályok tanulói, hogy magokat a szerzett ismeretekben gyakorolják, rendszerint az alsóbb osztályok növendékei közül néhányat gondviselésük alá kaptak, akiknek felügyelői, oktatói voltak. Gyalázat számba ment, ha valakit hanyagsága, vagy egyéb ok miatt tanítványaitól megfosztottak. Voltak, akik előkelő urak gyermekei mellé rendeltettek instruktornak. Ezek tanítványaikat sokszor külföldi tanulmányutjaikra is elkisérték. Egyenruhákat a diákok az időben még nem viseltek, csak általánosan volt elrendelve, hogy feltűnő, illetlen, vagy katonakéhoz hasonló öltözetekben nem járhatnak.¹³⁴

A tanulók nagyobb része az iskola épületében lakott, tanáraik felügyelete alatt, saját magok köréből választott előjáróikkal (senior, contra scriba stb.) Takarításról, fűtésről magok gondoskodtak. A szegény sorsu tanulókat a református vallásu polgárok látták el élelemmel meghatározott sorrendben.¹³⁵

Az iskola-mesterek, minden egyéb foglalkozást mellőzve, egyedül kötelességük teljesítésének éltek. Istentiszteletek alkalmával, pl. úrvacsoraosztások vagy temetéseknél a lelkészeknek segédkeztek. Az iskola-mestereket az egyházi törvények függésbe hozták a lelkészekről, de az 1577-iki közzsinat kimondja, hogy a lelkipásztorok egyenlők az iskola-igazgatókkal, egymás iránti testvéri jóakarattal viseltessenek, a rektoroktól az egyház szabályainál fogva őket megillető táplálékot meg ne vonják. Mint a Báthory Zsigmond fenn ítélt leveleiből is kitétszik, az iskola-mesterek rendszerint a lelkészek asztalánál étkeztek. Gúnyírások és egymást gyalázó levelek írása letétel büntetése alatt tilos.¹³⁵

A praepceptorok a rektorok közvetlen ellenőrzése alatt működtek. A rektort és az egész intézetet a prédikátorok és a városi tanács tagjaiból álló iskolai visitorok ellenőrizték.¹³⁷

A váradi iskola állandó összeköttetést tartott fenn a külföldi egyetemekkel. Így Wittemberggel, amelynek tanítási rendszere nagy hatással volt rá is. Melanchton szerint a művelt embernek különösen a görög nyelvet kell jól értenie. »Ha szellemünket a forrásokra (a szent iratokra) irányítjuk, akkor kezdjük érteni a keresztyénséget« — mondotta. Így hozta kapcsolatba az evangéliumot a klasszikus nyelvekkel. Kétségtelen, hogy a klasszikus nyelvek tanításának végcélja a szentírás értelmezése. A váradi iskola Melanchton követője, mert a humanus tudományokat művelte s olyan elméket nevelt, mint Beregszászi, aki már diák korában görög verseket

irt. A wittenbergi magyar coetus ügyét a váradiak melegen felkarolják ; 1593-ban 40 tallért gyűjtöttek a coetus javára,¹³³ amiből betegeket, hazautazókat támogattak, vagy tanáraiknak juttattak pénzadományokat (leckepénzt?)

A másik külföldi egyetem, ahol a váradiak is jelentős helyet foglalnak el: Heidelberg. Ide Pareus Dávid vonzotta az ifjakat, aki a külföldi tanulók számára a heidelbergi híres Várhegy alatt a nevére nevezett Pareanum nevű intézetet alapította. Benső viszonyban élt itt tanítványaival családjá körében. A magyar református ifjakkal, akiket az egyházközségek és magános pártfogók küldtek hozzá, itt szőtte azt a szoros, benső barátságot, amely fiára Fülöpre is átszállott: amely benső viszonynak szép emléke a *Delitiae Poetarum Hungaricorum* c. kiadványa, mely a magyar ifjak verseit foglalja össze; ebből tudjuk meg, hogy tanulótársai búcsu-verseket irtak Alvinczi Péterhez, midőn ez Heidelbergből távozott.¹³²

A patronusok és ekklesiák pénzén külföldi akadémiákra menő diákok felől határozza az 1582. június 12-i zsinat, hogy bizonyos feltételeknek aláírni kötelesek, mellyel magokat az ekklesiák szolgálatjára kötelezik; ha pedig predikátorok nem lennének, a nekik adott pénzt visszatérítik.¹⁴¹

Az iskola tanítómesterei között sok kiváló elmét találunk. Itt tanított ez idő ősmert nevelője Kassai Zsigmond Dávid. Magyarországi és erdélyi iskoláinak elvégzése után Olaszországba, Schweicba ment tanulás kedvéért, amely országokban mind a nyelveket, mint a tudományokat, mind a nép szokásait úgy.

megtanulta, hogy szívesen bízták rá a főuri gyermekek nevelését. Tanult Wittembergben. Mint wittenbergi tanuló 1577-ben egy latin elegiát nyomtatott ki. Váradra 1578-ban jött haza. Később Gyulafehérvárra ment; ott is sok haszonnal szolgált.¹⁴¹ Mikor az uralkodó ragály sok előkelő családot megfosztott gyermekétől, Kassai igen szép vigasztaló könyvet írt (*Consulatio Davidis Sigismundi Cassoviensis Dialogus* 1584.)

Nagyhirű tanára volt az iskolának Debreczeni Joó János is, aki a Gergely-féle kalendárium körül Tezajlott vitákban vett bőséges részt, mint már tasnádi pap 1589-ben Szántó (Arator) István jezsuitával vitatkozott előkelő világi urak jelenlétében.¹⁴² Joó János 1592-ben hunyt el, amint azt Piskolti Fabricius Mátyás feljegyezte (dr Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzése . . . 10 l.)

Derecskeivel egyidőben volt lelkész előbb Szatmári István, majd Gyulai János, aki 1582-ben ment külföldre; 1585-ben már Debrecenben tanít; itt parentálta el 1586-ban Félegyházi Tamást. Jelen volt 1597-ben a tasnádi zsinaton; a feljegyzés: »Jolanus János váradi kollega« néven említi; hasonlóképen ott volt 1598 január 25-én a csengeri zsinaton is. Még a következő évben is Váradon szolgál, meg tesszik egy imádságos könyvének címéből: »Hárfák hárfája: Azaz Istenhez való oly áhitatos fohászkodások, melyek minden keresztyén hív lelkeket Istennek valóságos tiszteletére és imáadására felbuzdítanak és amelyeket írt Gyulai János nagyváradi mël-

tatlan tanító. Debrecen 1599.» A tanárok közül ösmerjük Ungvári Cs. Jánost, 1592-ben az iskola rektora, később Erdélyben püspökséget viselt; továbbá Gönczi Józsefet, aki jelen volt az 1598-iki csengeri zsinaton; Milotai Nyilas Istvánnak Erdélybe távozása után, mint nagybányai lelkészt választották meg püspöknek 1618 november 18-án.

Alvinczi Péterről bővebben szólottunk.

Ezek a tudós professzorok a helybeli és vidéki lelkipásztorokkal együtt gondoskodtak arról, hogy a Gyulafehérvárról visszaköltözött nyomdának legyen munkája.

Ennek a nyomdának tulajdonosa Hoffhalter Rudolf, a Rafael fia, aki azonban épen olyan vándorló szellem, akár csak az atya volt s Váradon néhány könyvet kiadván (amelyekről már emlékeztünk) nyomává sz. Alsó-Lendván találkozunk vele 1573-ban, ahol a horvátországi protestáns mozgalmaknak tesz szolgálatot nyomdájával. Feltűnő, hogy bár 1573-ban Nedelistyen is megfordul, sőt itt Zrinyi György grófnak, a szigetvári hős fiának nyomdásza, folyton vándorol és hol Alsó-Lendván, hol Nedelistyen adja ki könyveit. Később Debrecenben találjuk, hol 1577-től 1587-ig működött, időközben Váradon is (1584—85.) megfordult. 1584-ben Decsi Gáspárnak következő könyvét adta ki Váradon:

Az Utolsó üdőben egínehani regnalo bünökről való Praedication, tudni illic, Elsoe a Bünrol, Második a Reszegsegrol, Harmadik a Paráznságról, Negyedik a Tanczrol. Irattatott: Gaspar Deczi Tolnai Praedicator által Váradon. Niomatott Rudolphus Hoff-

halter által MDLXXXIII. Esztendőben 4. r. A—I. = 9
iv = 36 sztlan levél.

A mű azonban nem egyéb, mint az 1582. évi
debreceni kiadásnak újabb kiadása.

1585-ben megjelent Kalendáriumról már meg-
emlékeztünk.

1585-ből való még a Beregszászi Apológiája.¹⁴³

A váradi lelkészek és tanárok tollából azon-
ban származtak olyan könyvek is, amelyeket nem az
itteni nyomda adott ki. Ezeket jegyezhettem fel:

Károlyi Péter: Brevis erudita et perpicua. Wit-
temberg 1571.

Károlyi Péter: Az halálról, feltámadásról és az
örök életéről hasznos és szükséges könyvecske. Debre-
cen 1575.

Beregszászi Péter: Adversaria de . . . Basel 1587.

Beregszászi Péter: Opuscula Basel 1590.

Károlyi Péter: Symbolum Apostolicum. Debre-
cen 1600.

Hadd álljon itt végül Derecskei Ambrus jeles
műve: »Szent Pál apostol levele, melyet irt a róma-
beli keresztyéneknek. Magyar predikációkra rendel-
tetett és a szent irás szerint megmagyaráztatott De-
recskei Ambrus váradi lelkipásztor által. Nyomatott
Debreczenben s megjelent 1603.«¹⁴⁴

A könyv ajánló levele 1602. aprószentek napján
(dec. 28.) kelt. Bod Péter jeles, tudós munkának
mondja.

Az egész könyv ötszáztizenhat negyedréti le-
vélre terjed s magokat a predikációkat egy hat le-
vélnyi ajánlás előzi meg, a végén pedig kilenc leve-

len betűrendes tárgymutató tábla követi. Az ajánló levél Cseh Andráshoz, Várad ifju főharmincadosához van intézve, aki nagyrészt fedezte a nyomtatási költségeknek. Előtte két, utána pedig egy latin vers következik, amelyeket Alvinczi Péter, Hodászi Lukács és Szilvásujfalvi Imre intézett a »kegyes olvasóhoz.«

Az ajánló levél folyamán először a XVI. század hazai íróinak azt a kedvenc és előtte már több ízben feldolgozott eszméjét fejtegeti, hogy a magyar nemzet sorsa mennyire hasonló a zsidóhoz. A szerinte hasonló vonások felsorolása közben sokban meg egyezik Farkas Andrásssal és különösen Decsi Jánossal, de minthogy némi önálló felfogás is észlelhető nála, talán nem fölösleges röviden megismertetni ide vonatkozó előadását.

Az első hasonlóságot abban találja, hogy miként Isten kihozta a zsidókat az egyiptomi rabságból és megtelepíté őket a tejjel-mézzel folyó Kanaánban, úgy béhozá a magyarokat Scythiából Pannoniába, mely nem sokkal vala alább való Kanaánnál. A másodikat abban keresi, hogy mikép testi és lelki vezéreket támasztott a zsidók között, ép úgy tett a magyarokkal is, annyira, hogy mikor meggyújtá köztük az evangélium szövétnekét, úgy tündökölt az a nép, mintha ő lett volna egyedül az Isten választott népe. A harmadik hasonlóság végül szerinte, hogy amint megbüntette a zsidó népet tőle való elfordulásáért, úgy bánt a magyarral is, mely eleinte roppant buzgalommal karolta fel az evangéliumot s később mégis hűtlenné lett hozzá.

Megtudjuk továbbá azt is az ajánlásból, hogy még a várost ért veszedelem, tehát az 1598-iki török ostrom előtt magyarázta volt a rómaiakhoz írt levelet, amikor is annyira megnyerték előadásai a hallgatók tetszését, hogy sürgetőleg kérték azoknak nyilvánosság elé bocsátására. Akkor azonban meggátolta benne »Várad szállása.« Mint szerényen mondja, nem is merte volna magától ennek a mélységes levélnek annyi sok szemek eleibe terjeszteni a magyarázatját, noha a saját becsületes beismerése szerint nem is annyira a maga tulajdonát mutatja benne, hanem inkább mások után dolgozott, általános szokás szerint.

Belebocsátkozik a katolikusok tanainak cáfolásába. A legtöbbször meg sem nevezi őket, csak egyes elveik ellen beszél, ami már magában véve is mutatja, hogy nem személyes gyűlölet, hanem a meggyőződése melletti buzgólkodás indította a vitatkozásra. Mindig a legnagyobb higgadtsággal és tárgyilagossággal érvel és sohasem engedi magát tulzásokra ragadtatni.

Mindezeknél fogva méltán lehet sajnálni, hogy több munkája nem látott napvilágot. Könyvének közrebocsátása után talán új meg új babérok keresésére buzdult volna, ha Isten akarata magához nem szólítja földi küzdelmei közül.

A nagykiterjedésű egyházkerület szívesen tartja Váradon a maga közgyűléseit, vagy mint akkor nevezték zsinatait, synodusait, amelyekről az egyházkerület jegyzőkönyvei sokszor nagyon szűk szavakkal emlékeznek meg, de abban a kevésben is, amit fel-

jegyezték, benne látjuk a kor képét, mint egy tükörcserépben. Ez a kor egy nagy ivó-kor képe. A részegkedés bűne, mely kiárad az egyházi emberekre is, gyakran foglalkoztatja az egyházi gyűléseket is. Így pl. az 1582 szeptember 4—6-iki váradi zsinaton Tankó János vádoltatott dühös részegséggel és illetlen táncolással; az alatt a feltétel alatt nyer bocsánatot, ha többé nem iszik. 1586 november 24-én Daróczi Fabriczius Lukács menyői lelkészt egy évre felfüggesztik állásából, mert dühös részegségben fegyveres kézzel támadta meg az egyik patrónust; a menyői ekklesia közben járván érte, bocsánatot nyert az alatt a feltétel alatt, ha félévig bort nem iszik. 1591 június 6-án Börvei Kóróvágó Vasul szentmiklósi lelkész és Giczi János kiskalusi lelkész gyakori ismételt részegség és abból származó bűnök miatt egy év előtt hivataluktól elmozdítottván, most az ítélet pénzbírságra enyhítettett.¹⁴⁵

Mi a mai kor gyermekei, midőn a nagy idő távolából mérlegre vetjük ezeket az eseteket, amelyek mellett még egy sereg szomorította Isten egyházát, de amelyekről névszerint való följegyzés nincs, ne feledjük, hogy akkor úgy nálunk, mint Európaszerte a féktelen, igazán baromi ivásnak hódoltak.¹⁴⁶ És amikor bűneikről megemlékezünk, jegyezzük ide azt is, amit a történetíró e kor embereiről mond: »Sohasem volt vallásosabb idő az akkorinál és sohasem hatotta át az Istenben való hit és bizalom olyannyira a sziveket, mint éppen ebben az időben. Isten büntetésének tekintette az akkori nemzedék mind azt a töméntelen csapást, mely reá zúdult s

évtizedről évtizedre fokozódva, állami életét feldulta, társadalmi és gazdasági szervezetét darabokra törte s gazdagot és szegényt egyaránt szenvedésre kárhoztatott. A haragvó Istent megengesztelni lett a magyarság jelszava, mely nemcsak a templomban, hanem a törvényhozásban, a közéletben, az iskolában és az irodalomban száz alkalommal és változatban fölhangzott. Mindegyik felekezet más más szertartások szerint igyekezett ugyan az Isten haragját eltávolztatni, de mindegyik egyenlő hévvel, lángoló buzgalommal menekült az élet keservei elől Istene házába. Hová is fordulhatott volna az örökös halálos veszedelemben lebegő ember, mint vallásához? Ki másfól várhatott volna oltalmat, mint Istentől?

Ez a kor a tiszta, benső vallásosság ideje, melyben a kötelék szorongattatásaiban teljesen Teremtőjéhez menekült. A szellem minden megnyilvánulása tele van hittel s a vallásos érzés virágai fűződnek mindenhez, ami e nemzedék életét kíséri.¹⁴⁷

•

IV.
REFORMÁTUS FEJEDELMEK
KORA.

Szilvásujfalvi Anderkó Imre küzdelme a püspök-uralom ellen.

A bécsi béke (1606) után a független erdélyi fejedelemség székében Bocskai Istvántól kezdve református férfiak ültek, akiknek uralma alatt a fejedelemség református jelleget öltött fel. Törvény biztosította ugyan minden vallás szabadságát, egyenlőségét, mégis a róm. katolikus vallás, amelynek a protestantizmus ellen intézett támadásai ezen a területen megszűnnek, inferioritásba került a fejedelem és az ország vezető embereinek vallása, a református vallás mellett. A református egyház a nyugalomnak és uralomnak állapotát élvezi az erdélyi fejedelemség határain belül.

A nyugalomnak és uralomnak az állapotában a református egyház jelesebb tagjainak, vezetőinek figyelme az egyház belső alkotmányi és hitelvi kérdései felé fordult. Azokat, akik külföldön is jártak és módjokban állott összehasonlításokat tenni a magyar és más országbeli református egyházak között, mindenek előtt az a különbség ejtette gondolkodóba, ami volt a legtöbb külföldi és a hazai református egyház alkotmánya, szervezete, kormányzata között. A magyar református egyház kormányzása.

t. i. csaknem kizárólagosan a lelkészek kezébe került. A zsinatokon lelkészek hozták az egyház életét alakító határozatokat; ők választották az espereseket, püspököket. A legmagasabb tisztséget viselő lelkész a superintendentens, vagy püspök jelentős szerephez jutott. Mellette még az esperesek is csak úgy tűnnek fel, mint akik jogkörüket a püspöki jogkör átruházása által nyerik. Voetius, a XVII. század egyik legkiválóbb holland kálvinista dogmatikusa és egyházjogásza a magyar református egyház alkotmányát az általa u. n. mérsékelt episcopalismus képviselei közé sorozza.¹⁴⁸

A magyar református egyházban a püspökség nem valami külön ordó ugyan, azonban ha erős egyéniség viselte a püspöki tisztelet, aki akart is, tudott is a neki adatott hatalommal élni, az ilyen — ha elvileg egyenlők között volt is első — tényleg felette állott a többinek, valósággal uralkodott rajtuk.

Ilyen uralkodó egyéniség a XVII. század elején a tiszántuli egyházkerület püspöke: Hodászi Papp Lukács. Hodászi születésű; a váradi kollégiumban kezdte és végezte tanulmányait. Tanult Wittembergben és Heidelbergben is. Miután Ecseden tizenegy esztendeig másod predikátor volt, 1596-ban debreceni pap lett. Itt 1597-től esperesi tiszteletet viselt. 1603-ban visszatért Ecsedre első papnak s 1604-ben püspökké választották s 1607-ben újra Debrecenbe ment lelkésznek. Nehéz időben vette át a püspöki tisztelet, de lelkésztársainak javáért munkálni meg nem szűnt soha. Mingyárt püspökségének második esztendejében az 1605-iki nagykárolyi

zsinat megbizásából Bocskai István elé viszi a református papi árvák és özvegyek ügyét, kérvén a fejedelmet, hogy az uralma alatt álló magyarországi részben a papi özvegyeket, míg férjeik nevét viselik, tegye szabaddá minden polgári tehertől. A kérelmet Bocskai István teljesítette is.¹⁴⁹ Aztán rajta volt Hodászi, hogy a papok megkapják fizetésüket, ami pedig abban a zavaros időben gyakran elmaradt. Az irányban is kérelmet terjesztett a fejedelem elé, hogy a lelkészek és gyülekezetek között felmerülő ellentéteket mindig a törvényes egyházi előjáróság igazítsa el. A Bocskai által adott privilégiumok megerősítését Báthory Gábortól sem késedelmeskedett kérni. Báthory Gábor külön fejedelmi diplomával erősíti meg Hodászit a püspöki tisztségben; ezen kívül úgy őt magát, mint egész családját nemessé tette, fundusát és jószágát az adózás alól mentesítette.¹⁵⁰ Hodászi nagy tekintélye mellett tanuskodik az is, hogy midőn Sárosi András zempléni esperest azzal vádolták, hogy nem igaz tudományt tanít a szabadakaratról, az ez ügyben Sátoraljaujhelyen 1607-ben tartott zsinatra nemcsak meghívták, de — bár más egyházkerületből való volt — őt bízták meg az elnökléssel. Politikai tekintetben is nagy befolyásra tett szert.

Püspöki nemes tetteiért, nagy tudományaért, okos (mondjuk: politikus) magaviseletéért a fejedelmek kedvelték, ékesszólásáért mindenütt örömmel hallgatták. Ő parentálta el egyik szónokul 1605-ben ecsedi Báthory Istvánt, a theologiai író főurat. Ahol egyszer szolgált, ott soha el nem feledték; a debre-

ceniek pedig, midőn meghalt, sokáig keseregtek utána; ennek emlékét őrzi egy sirató ének fennmaradt darabja: »Debrecennek utcái. Sirjatok sorsotokon, Szemeket ékessége, Nem jár sorotokon. Már egy jövevény sem kérdi: Hogy ha Lukács pap itthon, És ha jó egészségben vagyon?»

Mint mondtuk, Hodászi uralkodó egyéniség, aki társai fölé emelkedve, visszaélt a ráruházott hatalommal; a lelkészeket nemcsak feddette, dorgálta, pénzbírsággal sújtotta, hanem be is börtönöztette, láncra verette, rabságra vettette.

Az ellenhatás nem maradhatott el.

A püspök tultengő hatalmaskodása ellen Váradon hangzott fel az első tiltakozás. Várad a fejedelemség tekintélyes városa; kapitánya a fejedlem után az ország második ura; kollégiuma egy színvonalon áll a debrecenivel, népesség tekintetében sem kisebb Debrecennél. Igaz, hogy Károlyi Péteren kívül még más lelkipásztor nem viselt püspökséget, de zsinatok nagy számmal tartattak itt. A bécsi béke után a római katolikus egyház úgy Váradon, mint Szöllősen megszűnván, a református egyház a nyugalom és béke éveiben hatalmasan fejlődött, erősödött. Nem csodálkozhatunk, ha váradi lelkész emeli fel szavát legelőször a hatalmaskodó püspök, sőt a püspöki tisztség ellen is.

Az episcopalismusnak ez az ostromlója Szilvásujfalvi Anderkó Imre. A zemplénmegyei Szilvásujfalu-ból ered.³⁵¹ A közelben fekvő sárospataki főiskola növendéke. Később is ragaszkodott az ifjúkorában megismert és megkedvelt egyházszervezethez. A

tiszáninnyi részekén t. i. nem volt püspök, hanem esperesek kormányoztak, püspöki hatáskörrel, pl. lelkészeket is szenteltek. Tanulmányai végeztével 1589-ben a nagybányai iskolában tanítóskodik, majd külföldre megy. Wittembergben tanult; innét azonban több magyar ifjával távozni kénytelen a concordiae formula el nem fogadása miatt. Ő az, aki a wittembergi coetusnak javára 1592 november 13-án Szászvároson Piskolti Fabricius Mátyástól átveszi azt a két tallért és két és fél aranyat, amellyel Piskolti a coetusnak tartozott.¹⁵² Megfordult Heidelbergben is, ahova Pareus személyisége vonzotta a magyar ifjakat.¹⁵³ Külföldi utjáról hazaérkezte után a debreceni kollégium egyik professzora lesz, ahol egykori pataki tanárának, Szikszai Fabricius Baláznak latin-magyar szótárát (Nomenklatura) 1597-ben sajtó alá rendezte (egy újabb kiadása volt ez a réginek). Ő szedte egybe azokat az énekeket, amelyeket halottak temetésekor énekeltek: »Halott-temetés korra való Énekek« címe alatt s kinyomatta Debrecenben 1598-ban. Derecskei Ambrus váradi lelkésznek Debrecenben kiadott, a rómaiakhoz írott levél felett mondott predikációit tartalmazó könyve egy verset közöl tőle; de irt verset a helmei lelkésszel vitatkozó Monoszlói András veszprémi püspök ellen is. Nagy divatban lévén ez időszereint a csillagjóslás, e tudományban is jártas vala; az 1598-ik évről kelt naptárában a II. Rákóczy György szerencsétlen lengyel hadjáratát megjósolta.¹⁵⁴ Több zsinaton jelen volt már debreceni rector korában is, így 1597-ben és 1598-ban. Az 1599-iki zsinat ordinálta

Debrecenbe s mint idevaló lelkész jelen volt az 1600-iki tasnádi és az 1601-iki nyirbátori zsinatokon, ahol neve a jelesebb férfiak (virī excellentes) között említették. Az 1604 február 22-én Csengerben tartott zsinat debreceni esperesnek választja, egyidőben Hodászi Lukács püspökké (»generalis seniorrá«) választásával.¹⁵⁵ Bod Péter tehát téved, mikor azt állítja, hogy Szilvásujfalvi a Hodászi püspökké választásával egyidőben nyerte volna a váradi papságot és esperességet; mert amint láttuk, a Hodászi püspökké választó gyűlés Alvinczit rendelte volt váradi esperessé; Szilvásujfalvi csak Alvinczi távozása után jön Váradra, még pedig nem is mingyárt Alvinczi távozása után, mert még 1606 decembereben tartott szatmári zsinaton is debreceni esperesként szerepel; csak akkor jön Váradra, mikor Hodászi Pap Lukács Nagyecsedről újra Debrecenbe megy, azaz 1607-ben.

Mig Hodászi Pap Lukács a gyakorlati élet művésze, addig Szilvásujfalvi Anderkó Imrében inkább a tudóst látjuk magunk előtt. Lehetett benne a tudomány mellett jó adag hiuság is s valószínű, hogy mint nagy hírű, tudományu ember, számított is a püspökségre. Ez a csalódás aztán közre játszhatott, hogy fellepjen a püspöki igazgatás ellen.¹⁵⁶

Ne feledjük azonban, hogy midőn Szilvásujfalvi a püspöki igazgatás ellen szót emelt, az indítóokot már ifjukurából magával hozta Sárospatak vidékéről, szülőföldjéről; ahol csak esperesek kormányozták az egyházmegyéket és egyházközségeket s ahol egyházkerületet nem alakítottak, püspököt nem választottak,

mert irtóztak a kath. papuralomra emlékeztető püspöki címtől és hatalomtól. Ifjukorában nyert ezen benyomásait erősítette a Pareussal való ismeretsége Heidelbergben. Különben is Szilvásujfalvi felléptekor nemcsak a Tiszáninnen volt püspöknélküli egyház-kormányzás, hanem a dunántúli, jobban mondva a sopronmegyei lutheránusoknál is.

Az episcopalizmus ellen Szilvásujfalvi részéről megindított harc még a kívül állók figyelmét is magára vonta. Pázmány Péter Kalauzában emlékezik meg a váradi kálvinista predikátorról, aki nemcsak a predikáló székből nyilván kiáltotta, hanem egy néhány zsinaton erősen vitatta, hogy a Debrecenben lakó kálvinista superintendens »Antikrisztus.« Tanításait egyéb bizonyságok között azzal erősítette, hogy az apostolok egyenlők valának hatalomban; egyiknek felsőbbisége, birodalma nem volt a másikon.¹⁵⁷

Szilvásujfalvi ügyét először az 1608 október 12-iki váradi zsinat tárgyalta, amelyen a szűk szavu feljegyzés szerint: »Az egyház egy dögvése, pestise; a Szilvási Imre által támasztott lázongások, Isten jóvoltából lecsendesítették.«

A csend nem sokáig tartott. Az 1609 júniusi váradi zsinat megint előveszi a Szilvásujfalvi ügyét. Erre a zsinatra a püspök, Hodászi meghívja a felvidéki atyafiakat is. Megjelentek: Szentandrás István, Szepesi György, Sárosi András, Balogh János, Tardi György, Piskolti Vince, Debreczeni Boldizsár és Miskolci Csulyak István szerencsi prédikátor, zempléni esperes, aki mint gondos ember, naplójában leírta a

váradi várnak akkori állapotját és amiket abban látott.¹⁵⁸ A zsinat a Szilvásujfalvi ügyével kapcsolatban elrendeli, hogy a predikátorok és esperesek, mikor hivataljokba beállíttatnak, a superintendens-iránti engedelmességre eskü mellett köteleztessenek.¹⁵⁹

A zsinatrendelkezése Szilvásujfalvit nem némitja el, úgy hogy esztendő multával 1610 november 7-én megint össze ülnek az atyák Váradon, amikor a felvidékről Tardi György abaujvári esperes, Kecskeméti János pataki pap, Szántai Pál zempléni esperes, Alvinczi Péter kassai, Helopeus János tályai, Szegedi Dániel tokaji, Böszörményi Péter tolcsvai pap jelent meg, továbbá Decsi Kristóf és rajtok kívül az erdélyi püspök Tasnádi Mihály, néhány erdélyi képviselővel együtt. Tasnádi a fejedelem, Báthory Gábor megbízásából jelent meg »a zenebonának eligazítására.« Miután Erdélyben a püspök tagja volt a fejedelmek mellett szervezett államtanácsnak és így ő is egyike az ország főurainak, — Tasnádi szereplése nem tetszik olyan visszásnak, mint a felvidéki espereseké, akik a kéz-kezet mos elvénél fogva segédkeznek Hodászinak, a püspöknek, ők, akik püspököt nem ismertek, de a hatalmat kezökben tartották.¹⁶⁰

A zsinatról fennmaradt feljegyzések szerint, amelyek magától Hodászitól erednek, itt nagy vetélkedés támadt az egyházfegyelem felett, ami közben Szilvásujfalvi Hodászit Antikrisztusnak nevezte, azon az okon, mert Hodászi püspöki hatalmánál fogva némely lelkészeket pénzre büntetett, némelyeket láncra verve rabságban tartott. Hodászi sem maradt

adós, mert feljegyzéseiben Szilvásujfalvit káromló, hazug, hitvány embernek mondja.

A Szilvásujfalvi ügyével foglalkozó egyházi vezérférfiak jónak látták, hogy a vizsálytárgyát, Szilvásujfalvi tételeit közöljék Pareus Dáviddal, a heidelbergi egyetem hirneves tanárával, akinek ez ügyben írott leveleiből ismerjük a vita anyagát.¹⁶¹ Szilvásujfalvi elvi álláspontja nem egyéb, mint az, hogy a superintendensi hivatal eltörölendő. Nem independentens tehát. Míg az independentismus az egyházközségeket egymástól teljesen függetleneknek tekinti, nem enged közöttük semmiféle kötelező kapcsolatot, addig Szilvásujfalvi semmiféle kifogást nem emel az esperesi tisztség ellen (maga is esperes), elfogadja az egyházmegyei szervezetet. Véleményét több egyházközség, több egyházmegye is magáévá tette. Nem independentens tehát, hanem csak azt az egyházszervezetet akarja diadalra segíteni a Tiszántul is, amelyet gyermek és ifju korában megismert a Felvidéken.

Szilvásujfalvi meggyőződésének lényegét az a tizenhat pont sem tünteti fel más színben, amelyeket Hodászi Lukács tüzött ki vitatételekül az 1610-iki váradí zsinaton felszentelendőkh elé s amelyekben több helyt található célzás a Szilvásujfalvi nézeteire (8. 10. 12. 14. 16. pontok); azonban ezekben sincs nyoma annak, hogy ő tulment volna ezeken; pedig ha így is turbatornak kiáltották ki, milyen hatalmas támadást intézhettek volna ellene, ha csakugyan independentismust hirdetett volna.¹⁶²

A zsinat Szilvásujfalvit az váradí predikátor-

ságból és desperességből letette, de megengedte, hogy másutt lelkipásztori tisztet viselhessen, ha reversalist ír alá; ha t. i. elismeri hibáját és bocsánatot kér; ha saját keze írásával kötelezi magát; hogy semmiféle jogorvoslatot nem vesz igénybe, nem fordul a fejedelem kegyelméhez; és ha ezentul az egyházban akár a tanra, akár a külső viszonyokra nézve zavart indít: bármely hatóság megfoghassa és elítélhesse őt; bárhol legyen is, a mostani és következő superintendes ellen sem titkon, sem nyilván, sem szóval, sem írással, sem maga, sem más által zavart nem indít. — A pontokba foglalt feltételek alatt ugyan ez áll: »Ego Emericus Ujfalvi his conditionibus subscripsi«, ámde ez magának Hodászinak kezével van írva.¹⁶³

Szilvásujfalvi ekkor több derék férfiúnak közbenjárására elbocsáttatott, de alig telt el néhány hét, ismét megkezdte támadásait Hodászi ellen, akit szidalmakkal illetett és levelekben káromolt; a váradiakat pedig rávette, hogy hagyják meg papjoknak.

Végre is az 1612 február 15-én tartott váradi zsinat örökre letette állásából és átadta a polgári törvényeknek. Báthory Gábor fejedelem t. i. azon indokolással, hogy Szilvásujfalvi vétett a polgári törvények ellen, 1612 január 7-én kelt rendeletében utasította Rhedey Ferenczet, Várad főkapitányát és Biharvármegye főispánját, hogy Szilvásujfalvi ügyét választott bírósággal vizsgálta meg és amennyiben bűnösnek találtnék, ítélkezzenek felette. »Minthogy — írja a fejedelem — fejedelmi

tisztünk szerint minden Rendekre gondot akarunk viselni, kiváltképen az Isten tisztességére és az ekklesiában való egyezésnek megmaradására, intjük kegyelmeteket, hagyjuk és parancsoljuk serio, hogy mihelyt a generalis synodus Szilvásujfalvi Imrét deponálja, mindjárt kegyelmetek megfogván, törvényt szolgáltatassanak reája és amit a törvény hoz, kegyelmetek minden excusálást hátra vetvén, halogatás nélkül legitime exequalja kegyelmetek.» Miután a zsinat Szilvásujfalvit örökre megfosztotta tisztétől, a polgári törvényszék vette őt által. Tömlöcbe vettetett, rabláncra ítéltetett s a huszti várba záratott.

A váradi lelkészi állást Baranyai Decsi István¹⁶⁴ nyeri el.¹⁶⁵

Szilvásujfalvi börtön büntetését Bethlen Gábor száműzetésre változtatta. Ügyével foglalkozott még az 1615. május 15-iki zsinat is, Milotai Nyilas István püspök elnöklete alatt, amidőn felolvassák Pareusznak a Szilvásujfalvi ügyében írott levelét. Pareusz véleménye nem volt kedvező Hodásziékra, amennyiben nyilván megírja, hogy 1. superintendenst ismervén magok között, visszaállítják a pápai zsarnokságot, 2. visszaélnék az egyházi hatalommal, mivel a superintendensnek (püspöknek) hatalmat adnak, hogy a hibázó lelkészeket bebörtönöztesse.

Milotai Nyilas István, hogy Szilvásujfalvit valahol valaminek fel ne vegyék, Szatmárról 1615. május 29-én levélben keresi föl a magyarországi vármegyét, amelyben a száműzött tudós férfiut mint veszedelmes embert festi le.¹⁶⁶

Valószínű, hogy hazájától távol, Moldvában érte

utól a halál. Emléke azonban élt gyülekezetében, amelyből eltávolított és a kollégiumban, amelynek ifjusága nem szünt meg ápolni maga között a hajtathatlan férfiú eszméit.

Bethlen Gábor árnyékában.

Sem a szerencsétlen végű Báthory Gábor, — akit pedig családi hagyományok is fűztek volna városunkhoz —, sem Bethlen Gábor nem részesítették a váradi egyházat és kollégiumot olyan támogatásban, mint amilyenben az erdélyi egyházközségeknek és iskoláknak volt részük. Bethlen Gábor gondoskodása ugyan kiterjed Váradra, de csak mint hadászati szempontból nagyfontosságú városra.¹⁶⁷ A vár külső-belső épületeinek fogyatkozásait nagy szorgalmatossággal helyreállítja; a várban nagy fejedelmi pompás épületű házakat építtet vala, hogy ezekben láttaték mintegy halhatatlanságot ígérni önmagának,¹⁶⁸ noha azokat be nem végeztetheté. Azt írja sógorának 1616. szeptember 17-én: »Én Váradnak szükségeire milliót sem szánnék rendelni, csak volna honnét, mert magam is munkálkodom örömet Várad építésén.« Két nappal később, — szept. 19-én — Várad jelentőségét ezekkel a szavakkal emeli ki: »Ha Várad nem leszen, Szentjobb és a többi sem leszen.« Állandóan sürgeti a főkapitányt, hogy a bástya építését szorgalmazza (1618.

jun. 27) s aggasztja, ha a bástya építésében erő miatt nagy hátramaradás vagyon (1618. július 9.) Nyilvánvaló, hogy városunkra csak mint végvárra gondol; a kőfalak, a bástyák építése érdekli, de nem az egyház, a kollégium erősítése, fejlesztése. Fejedelmi városának, Gyulafehérvárnak emelését még Várad rovására is munkálja; így midőn fejedelmi székhelyén új tornyot épített, a hat új harang mellé hetediknek elviteti a váradi negyven mázsás harangot is, hogy a különben közepszerű nagyságu, szép szavu, különféle zengésű harangok játéka az öreg harang szavával egészítessék ki.¹⁹⁶

Nemcsak a nagy harangot vitette el azonban Váradról, hanem a kollégium kitűnő neveltjeit is igyekszik maga körébe vonni.

Ilyen veszteség érte Váradot Keserői Dajka János Erdélybe távozásával. Keserői Dajka János érmelléki eredetű. Iskoláit Váradon és Debrecenben végezte, tanult Wittembergben és Heidelbergben is. Külföldi tanulmányutjából hazatérve, Váradon visel lelkipásztori tisztséget Szilvásujfalvi Imrével egy időben. A nagy hévvel folyó egyházpolitikai harcokban nem vett részt, legalább is ennek nyomára nem lelünk. Ugy látszik, pártok fölött áll, noha az 1613. május 11-én elhalt Hodászi Pap Lukács püspököt ő temette el Debrecenben; prédikációja nyomtatásban is megjelent. Bethlen Gábor még ebben az évben elviszi udvari papjának Gyulafehérvárra. 1618. november hó 18-án az erdélyi reformátusok püspökévé választják. Okos, tudós, bá-

tor ember, aki gyakran megszólítja a fejedelmet is; ha olyant tett, ami megintést kívánt. Püspöki tiszt-ségét tizenöt éven át — tehát még I. Rákóczy György első éveiben is — viselte »nagy szorgalmatossággal, ahhoz illendő keménységgel és vigyázattal.« Ő kezdte meg a híres Gradual énekes könyvet egybeszedni, amelyet be nem fejezhetvén, Geleji Katona István adta azt ki. Az öreg Rákóczy György idejében, Kesserői Dajka István 1633-ban halt meg.¹⁷⁰

Bethlen Gábor uralkodásának idejére esik a reformáció századik évfordulója, amelyet a váradiak is megültek.

A néhány évvel azelőtt lezajlott Szilvásujfalvi-féle harcok hatása alatt áll az 1620. nov. 20-iki váradi zsinat; amely rendeli, hogy a megyei zsinatok (egyházmegyei közgyűlések) az espereseket életükre, jellemökre és tudományukra nézve szoros vizsgálat alá vegyék. Ugyanaz a zsinat intézkedik a lelkészek ordinációjáért (felszenteléséért) szedett díjak felosztásáról is, rendelve, hogy az ordináltak által a formataért (az okmányért) adott pénz az espereseknek járó egy-egy forinton kívül mind a superintendensé legyen.¹⁷¹

Nem maradtak fenn írott feljegyzések az 1624. július havának első napjaiban tartott váradi zsinatról, [de a későbbi utalásokból, közelebbről az 1630. június 9-iki debreceni zsinat végzéseinek második pontjából, továbbá a debreceni egyházmegye első jegyzőkönyvének 55-ik lapján olvasható feljegyzésből, melyszerint a lelkészek 1624. június 30-án elindultak a váradi zsinatra¹⁷² nyilvánvaló, hogy ez

a váradi zsinat csakugyan összeült. Intézkedéseiről az iskoláról szólva fogunk megemlékezni.

Bethlen Gábor uralkodásának idejére esik a váradiaknak Pázmány Péter ellen folytatott harca is. Pázmány közéről érdekelte a váradiakat is. Atyja bihari alispán, aki második felesége gróf Toldy Borbála révén Báthory István lengyel királlyal jut rokonságba s református volta mellett is szívesen látta vendégül hajlékában a nagy lengyel király barátságát élvező jezsuita atyát, Szántó Imrét. Szántó mély hatást gyakorolt az alispán első házasságából született fiára, az alig tíz éves Péterre. A katolikus mostohaanya és a hittérítő jezsuita összehatásának tudható be a nagy lelki tehetségekkel megáldott gyermeknek alig tizenhárom éves korában róm. kath. vallásra térése. Édesatyja Pázmány Miklós megnyugodott a tényben; talán szívesen is látta; az a reménység táplálhatta, hogy fia jövődjére előnyös, ha annak az egyháznak hive, amelynek hatalmas pártfogója a nagy lengyel király; s ha annak a szerzetnek szárnyai alatt marad, melynek tagjai Erdély jövődjéjének, Báthory Zsigmondot nevelték.

A gyermek Pázmány iskolai tanulmányait szülővárosának református kollégiumában kezdte, ahol Kassai Zsigmond Dávid volt tanítómestere. Kassai vezetése alatt gyors előmenetelt tett a lángeszű ifjú, disze volt az iskolának; de míg tanítómestere a klasszikus műveltség és tudomány szeretetének szilárd alapjait megvetette a jeles tanítvány lelkében, addig sem neki, sem a kiváló prédikátorok templomi szónoklatainak nem sikerült ellensúlyozni a mostoha

anya és a Szántó jezsuita atya befolyását; az iskola- és templom munkáját lerombolta a család körében nyert ellenkező hatás. A jezsuiták által nevelt Pázmány maga is belép a szerzet kötelékébe s annak büszkesége lesz. A magyar protestántizmussal folytatott irodalmi harcban egyik ellenfele, egykori tanuló-társa: Alvinczi Péter, akinek jelentékeny része van Bocskai szabadságharcainak előkészítésében és sikerében.

A váradiakat közelebből érintette a Pázmány 1926-ban kiadott »A szentírásról és az anyaszentegyházról« c. munkája, amely tulajdonképpen az 1913-ban megjelent »Isteni igazságra vezérlő Kalauz.« Könyvét szülővárosának ajánlotta. Előszavában a következőket írja: »soha édes nevelő hazám feledékenységben nem volt előttem emlékezeted.« A mű megjelenése aggodalmat keltett a bihari reformátusok körében. A váradi lelkipásztorok szószékeiken sokat foglalkoztak vele s elhatározták, hogy megírják annak cáfolatát. Pázmány már 1628-ban értesült a cáfolat készülésétől és rokonát Kornis Zsigmondot megkérte, hogy küldjön neki egy példányt a cáfolatból.¹⁷³ A cáfolat azonban csak 1629-ben jelent meg, egy vaskos kötetben, melynek írója Pécsváradi Péter váradi lelkész. Címe: »Pécsváradi Péternek váradi lelkipásztornak feleletti Pázmány Péternek esztergomi érseknek két könyvecskéjére. Melyeket a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt és Biharvármegyének dedikálván 1626-ban kibocsátott. Debreczen, 1629.« 4. R.¹⁷⁴ Könyvét Fodor Benedeknek ajánlotta, akit azért dicsér, hogy sok helyen a rom-

ladozó templomokat felépítette, néhol egészen maga csináltatta a maga költségén, külföldi akadémiaakra ifjakat küldött stb. A könyv Bod ítéllete szerint markosan és fundamentumosan van megírva az Isten beszédéből és a régi atyákból, a konsiliumoknak, zsinatoknak végezéseiből. Hangja erőteljes, magát Pázmányt az Antikrisztus katonájának nevezi. Pécsváradi rendre veszi Pázmány tételeit s azokat meglepő alaposságával, csattanó érvelésével, férfias bátorságával és komolyságával egyenként megcáfolva, elmondja a saját vallásának tételeit. Higgadtan fogta fel magas feladatát és kerülte az erős, gúnyos kifakadásokat, műveinek tartalmával kívánt hatni.

Pázmány támadása egy táborba tömöríti a reformátusokat, akik célul tűzik ki maguk elé, hogy az 1623-ban másodizben is megjelent Kalauzra is feleletet irjanak.

Az 1629 február 18-iki zsinat határozatilag kimondja, hogy a cáfolat elkészítendő. A zsinatot, amelynek épen ez lenne a legfőbb feladata, Margittai Péter püspök Huszton 1629 május 16-án kibocsátott meghívójában Váradra tüzi ki. Már a meghívó is ostromolja a pápát.

Az 1629 június 17—22-én tartott váradi zsinaton nemcsak a tiszántuliak jelennek meg, hanem a más egyházvidékek küldöttei is, így a dunántuliak képviselőjében a pápai predikátor, a felső dunamenti evangélikusok képviselőjében a szeredi, a sempoői és más lelkészek. A gyűlés ugyszólván az egész magyar és erdélyországi protestantizmust egyesítette. (Pokoly i. m. II. 95.) Mintegy háromszáz lelkész vett

részt benne. (Történelmi Tár 1887. 42. l.) Irányítója az alig néhány hónapig püspökösködő Margittai Péter betegsége következtében a fejedelem meghitt embere Alvinczi Péter kassai pap, aki a fejedelemnek politikai ügyekben befolyásos tanácsadója. (Margittai 1629 február 18-tól ez év őszéig szolgált, az 1629 nov. 25-iki szatmárnémeti zsinat már Keresszegi Herman Istvánt választja meg.)

A zsinat nagy méltatlankodások között emlékezett meg arról a szörnyüsről, mellyel a protestantizmust Németországon és Bécsben üldözik. Javában dühöng a harmincéves háború.

Kimondják, hogy »Pázmány rágalmozó, dühös és veszedelmes művének, a Kalauznak megcáfolása a váradi papokra bizatik; ezek nevezetesen a kilenc első könyvet cáfolják meg; a többieket a függelékekkel együtt a tiszántuli (a mai tiszáninneni) lelkészek . . .«

Együttal vitatkozást tartottak azon tétel felett, hogy a Pál és János apostolok által megjövendőlt Antikrisztus nem más, mint a római pápa. A vitakozás anyagát nyomtatásban akarták a világ elé bocsátani, hogy álláspontjuk mindenek előtt nyilvánvalóvá legyen. Ennek a tételnek tárgyalására az adott okot, hogy a II. Ferdinánd 1629 március 6-án kiadott ediktum restitutionisának borzalmas eredményeit számba vették és megdöbbenéssel hallották hírét, hogy Németországon és Bécsben a protestánsokat már nemcsak üldözik, de valósággal mészárolják.

A váradi zsinat határozatait Alvinczi vitte

magával a fejedelemhez. Alvinczi gyakran megfordult a fejedelemnél, aki politikai ügyekben is felhasználta bizalmas papjának szolgálatait.¹⁷⁵

Egyik történetírónk¹⁷⁶ úgy véli, hogy a váradi zsinaton tulajdonképpen egy jövőendő, a vallás ügyében indítandó háboru előkészítéséről, dogmatikai igazolásáról van szó. A Bethlen által tervezett nagyszövetség támadási készülleteinek alkatrésze ez a zsinat, amely egyuttal feltárja azt a hálózatot is, mely Bethlen vallásháboruiban a magyarországi közvélemény megmozgatása és így a jövő háboru előkészítésére is hivatva van.

Érdekesek a zsinatnak az egyház belső ügyeire vonatkozó határozatai is. Kimondotta például, hogy »a lelkészeknek ha subája van, de bibliája nincs, ezt kell venni annak árán; ha sem bibliája, sem subája nincsen, hivatalától meg kell fosztani.« Mily szomorú, hogy Pázmány hatalmas támadásainak idejében voltak lelkészek, akiknek nem volt Bibliájok s így az Isten ígéjének ismeretében alig állottak előbb, mint a reformáció korabeli pópás papok. És ha így állott a helyzet, nem csodálkozhatunk az ellenreformáció diadalmas előnyomulásán. Voltak ugyan a protestantizmusnak kiváló képviselői is, de mellettük, körülöttük a tábor tekintélyes nagyrésze fegyver nélkül, Isten ígéje nélkül.

Ez a zsinat állapította meg a lelkészek újesküformáját is: »Az igaz Isten, aki az Atya, Fiu és Szentlélek, titeket úgy segéljen, hogy a Próféták, Apostolok, Evangélisták írásaiban foglaltatott igaz tudományban holtotok napjáig megmaradtok és ezzel

ellenkező vallásokat (aminémű a Dávid Ferencé, Pápastáké és ezekhez hasonló) tévelygéseket a ti tehetségeitek szerint megcáfoltjátok és ellene mondotok. A bűnt minden kedvezés és félelem nélkül megfedditek, a sakramentumokat igazán kiszolgáltatjátok. A predikátorságban holtig megmaradtok és ehhez illendő szent és fogyhatatlan életet éltek. Superintendenseknek és séniorotoknak minden istenes és tisztességes dologban engedelmesek lesztek. Isten titeket úgy segéljen«.

Ekkor készítette Keresszegi Herman István azt a formulát, mely a predikátorok felszentelése alkalmával a koronkénti püspökök által a kéznek a felavatandó fejére tételkor szokott elmondadni régente a tiszántúli kerületben.¹⁷⁷ A formula a következő: »Ime szerető Atyámfiai, mi titeket ez órában a Krisztustól vett hatalommal kibocsátunk az prédikálásnak tisztire és a sakramentumoknak kiszolgáltatására, ez végre, hogy az kiknek bűnökét megbocsátjátok ez földön, meglegyenek bocsáttatva az Egekben, és a kiknek megtartandjátok, meg legyenek tartatva az Egekben. Ámen.«

Megállapította a zsinat a zsinattartás módját is következőleg: 1. A superintendens mondjon hálaímat, könyörögjön az egyház és haza békességeért, magában a katedrában; 2. adja elő a közgyűlés tárgyait; 3. a lelkészjelölteket számba veszi és jellemzőkre és tudományukra nézve megvizsgálja; 4. nyilvános vizsga tartatik; 5. ennek eredménye a lelkészjelöltek jelenlétében a közgyűlés által kihirdettetik; 6. a jelöltekhez rövid intő szózat tartatik; 7. hárman

vagy négyenként az esküt leteszik; 8. A kéznek főre tételét csak a hivatalukban megerősített esperesek végzik; 9. a lelkészi oklevél 2—8 forintért kiadatik; 10. ezen pénzből a superintendens minden esperesnek egy-egy forintot adni köteles; 11. a kéznek företétele előtt Veni Sancte énekeltetik; 12. minden elvégeztetvén a szent munka a niceai szimbolummal záratik be.

A zsinatnak nem lön az a politikai hatása, amit neki szántak, mert Bethlen Gábor életereje nagyon aláhanyatlott; betegségében gyógyulást keresve, megfordult Váradon is, a közeli gyógyfürdőben, — de mindhiába; mert ez év november havában árván hagyta a fejedelmi széket.

Bethlen uralkodása alatt az egyik váradi lelkész Baranyai Decsi István; aki hivataloskodásának utolsó idejében esperesi tisztséget is viselt, de az 1629-iki zsinaton betegsége miatt nem jelenhetett meg, követe Thury Sz. János.¹⁷⁸

Decsi mellett feltűnik 1622-ben Pécsváradi Péter, akinek jelentős szerep jutott a Pázmány ellen folytatott harcokban. Pécsváradi honi tanulmányainak végeztével Herbornban (1619.), Marburgban (1619.) és Heidelbergben (1621.) gyarapította ismereteit, visszatérvén hazájában előbb váradi, később borosjenői lelkész (1631-től) s mint ilyent 1634 június 18-án a zarándi egyházmegye espereséül választják. Midőn (1637.) visszajött Váradra, a bihari egyházmegyében viselt esperességet. Pécsváradi Péter váradi munkálkodásának ez a második fele már az öreg Rákóczy György idejébe esik. Meg-

halt 1644-ben, vagy 1645-ben Váradon. Pázmány Péter ellen írott már említett munkáján kívül nyomtatásban ismeretes műve: Halotti predikáció gr. Bethlen Krisztina felett. Debrecen, 1632. Üdvözlő verset írt Nádudvari Gergelyhez 1619. (Zoványi: Theol. Ismeretek tára.)

A Rákócziak első esztendei alatt.

A váradi református egyház a Rákócziak alatt érte el virágzásának tetőfokát.

Rákóczy György már fejedelemségének kezdetén hosszabb időt tölt Váradon: itt várja be fejedelemmé választását; ide hozza egész családját; innen intézi hadainak szervezési munkáját. A későbbi években is Lorántffy Zsuzsánna néha hónapokon át itt tartja udvarát; innét küldözgeti leveleit fejedelmi urának. Itt kelt az a levele, amelyet fiainak a hadi életbe bevezetése érdekében írott férje-urához: »immár Isten kegyelmessége szerint annyi idejök vagyon, hogy amit látnak, megemlékeznek róla; azért, ha kegyelmednek tetszenék és akadályára nem lenne, talán nem ártana, ha kegyelmed elvinné őket, ha csak egy hálásra is, mégis látnák meg mind a két tábort.« (1636. okt. 5.) A gyógyfürdők közelsége is vonja ide Lorántffy Zsuzsánnát. »Ha lehetne, a bányában is néhány nap lennék, talán használna is az én nyavalyámnak« (1636. nov. 4-iki levelében).

A fejedelem nagy gonddal erősítgeti Váradot. A kapu bástyái oldalában egy szép tornyot emeltetett, bádog tetővel, szép, diszes, orsós formában.

melyben a harangok és az óra helyeztetek el; az alatta levő erős bolt pedig és az azelőtt épített egy másik boltozatos terem a levéltár részére szolgált, miután azt a régebbi helyiséget, amelyben a káptalanhoz tartozó levelek régente tartatni szoktak, az új építések következtében le kellett bontani.¹⁷⁹

Várad közel állott a fejedelem szívéhez. Mutatja az is, hogy kedves emberét Bornemissza Pált, aki 1664 október 25-én halt el Hernádnémetiben s akinek halála mély bánatra indította, itt temette el 1645 június 27-én a néhai Petneházi Istvánnak a váradi vár előtti öreg egyházban (nagy templomban) levő temető-helyébe.¹⁸⁰

A vár főkapitánya 1640-től kezdve az ifju Rákóczy György, akinek Várad lesz állandó lakhelye. Ide küldözgeti édesanyja is, édesapja is azokat a leveleket, amelyekből annyi féltő szeretet árad ki s amelyek bizonyítják, hogy az öreg Rákóczy Györgynek és feleségének lelke gyakran száll Várad felé. Az öreg Rákóczy a vallásosságot köti fia lelkére: »Akartuk volna igen, ha ma indultál meg Váradról, elsőben hallgattál volna predikációt.« (1640 okt. 6.) »Vasárnapokon ne legyen járásod és az helyen rendeld az ilyen napokon való mulatásodat, a szegénységnek ne légy terhére; noha elhittük azt is, az mi intésünk nélkül is az szent ünnepeket úgy igyekezd elmulatni (eltölteni), mint keresztyén ember, miért is . . . intünk, felette kegyesen, józanon, buzgóságosan igyekezzetek elmulatni mind az Isten igéjének hallgatásában, tanulásában s az szent sakramentomokkal való éléssel, kire segítsen az Ur

Isten benneteket szent Fiának érdemeért.» (1643. december 19.)

Édesanyja meg a mérsékletességet köti lelkére: »Amint hallom, az sokféle italt elkezted, a kitűl félek, hogy megárt.« (1641 okt. 9.)

Az ez időben szolgált váradi lelkészek közül ösmerjük nevét Medgyesi Pálnak, aki valószínűleg Pécsváradi Péternek Borosjenőből visszajövelete, tehát 1637 előtt lehetett itt rendes lelkész. Született 1605-ben. Hazai tanulmányainak végeztével kölföldre ment s 1628 végén vagy 1629 elején Oderafrankfurtban, 1629 április 13. pedig Leidenben lett egyetemi hallgató. Angliába is ellátogatott, de már 1631 május 24. ujra beiratkozott a leideni egyetemre. Még ez évben hazatérve, annak végén debreceni tanár, 1634 közepén színérváraljai lelkész, míg 1636. hasonló minőségben Munkácsra választatott,; Váradon is lelkészkedett, de 1638 végén már I. Rákóczy Györgynek egyik udvari papja. Később a presbiteri elv legkiválóbb harcosa.¹⁸¹

Az öreg Rákóczy bizalmasa Pécsváradi Péter is, akiről fiához írott levelében, (1642 junius 29.) amelyhez kedves püspökének Geleji Katóna Istvánnak Postilláit mellékeli, ilyen emlékezeik meg: »Pécsváradi uram . . . osztassa el . . . ajándékon ezeket Buda, Kecskemét, Körös felé való, religiónkon levő ekklesiákban, úgy hogy ne az papé, hanem a falukban vagy városokon levő ekklesiáé legyen, ha szintén a papok az szokás szerint változnának is, de a könyvek el ne idegenedjenek azoktól a helyektől, ahova rendeltettek.«¹⁸²

Itt lelkipásztorkodtak még Debreczeni Simon Gáspár, akit az 1633-iki tasnádi zsinat ordinált Váradra; Diószegi Dávid, akit az 1635 június 17-iki váradi zsinat ordinált a várba; tehát külön gyülekezetet alkot a vár is, a város is. A váradi ekklesia szolgálatában tüntette ki magát Szántai Molnár Mihály is, akit 1641-ben mint nagybányai lelkészt választottak meg püspökké.¹⁸³

Midőn az 1638 július 3-iki deési országgyűlés határozmányai alapján megindult az eljárás a szombatosok ellen, akik közül sokakat vasra is verettek, bebörtönöztek, másokat építkezéseknél dolgoztattak, míg észre nem térnének, — a református vallásra térő szombatosok közül Váradon 1638 szeptember 24-én harmincötöt keresztelt meg Medgyesi Pál, már akkor a fejedelem udvari papja.¹⁸⁴

Az öreg Rákóczy György idejében kapcsolódik be Várad a románságnak a reformáció részére megnyeréséért a reformáció kezdetétől fogva folytatott munkába.

Vasilie Lupu moldvai fejedelemnek 1640-ben a török nagyvezérhez küldött levele szerint a XVII. század első felében a románság már mintegy harmad részét teszi ki az erdélyi fejedelemség lakosságának s tekintélyes számban él Bihar felső részeiben.

A románok reformálásának már János Zsigmond idejében mutatkozott sikere. Ez azonban főként abban állott, hogy némelyek elhagyták a görög-szláv ritust és az istentiszteletet tulajdon nyelvükön végezték. Az iskolázatlan néptömegre nem nagy hatása lehetett a reformációnak, melynek hitcikkeit csak a papok

vallhatták magokénak. Végeredményben az egész mozgalom a nemzeti érzület ébresztgetésére szolgált.

Ezt a kezdeményezést meglehetősen visszavetették a Báthory Zsigmond uralkodásával kapcsolatos események; s a bekövetkező Habsburg uralom ügynökei: a jezsuiták pedig a gyűlölködés magvait hintették el az addig egymás mellett megértésben élő két nép közé.

A románok evangélizálása tulajdonképen a református fejedelmek alatt vesz lendületet.

Rákóczy Zsigmond adta ki a parancsot, hogy az orthodox (akkor a református vallást hívták így) religiót szabad legyen a románok között vallani és hogy az ezen vallást tartók magoknak külön püspököt választhassanak.¹⁸⁵

Báthory Gábor meg a jobbágy sorsban levő román papokat ruházta fel a szabadköltözködés jogával (1609), hogy t. i. más ekklesiába átmehetnek családjokkal együtt. A fejedelem rendelete kedvező hangulatot szült a reformáció iránt a románság soraiban.

Bethlen Gábor pedig a Cyrillus Lucaris konstantinápolyi pátriárkának a kálvini egyház iránt tanúsított kedvező hangulatát arra igyekezett felhasználni, hogy a gör. keleti és a református egyház között uniót hozzon létre legalább a maga országában.¹⁸⁶

Rákóczy György idejében mutatkozik gyümölcse az előkészítő munkának. Amit Bethlen Gábor csak tervezett, azt Rákóczy meg is valósította; t. i. a románság műveltségének emelése céljából nyomdát jétesít Gyulaféhevároott 1638-ban. Itt jelent meg ro-

mán fordításban 1648-ban a Heidelbergi Káté, majd a 150 zsoltár.¹⁸⁷ Fejedelmi parancs tiltja ki az istentiszteletből a görög és a szláv nyelvet, rendelve, hogy: «az oláh templomban a papok más, mint oláh nyelven ne merészeljenek szolgálni.»¹⁸⁸ Tehát a fejedelemtől távol áll annak még gondolata is, hogy a református vallást a románok elmagyarosítására használja. Román iskolák létesülnek Karánsebesen, Lugoson, ahol Barcsay Ákos, Fogarason, ahol Lorántffy Zsuzsánna állítja fel az iskolákat.

A reformációnak megnyert románok és a magyar reformátusok között a fejedelmek által uniót létrehozni igyekeztek, unió azonban csaknem kizárólagosan jogi légkörben mozgott; sőt Jorga szerint a papság és a hívek serege megtartotta az unió fenállása alatt is a hét szentséget, a bűjtöt, legfeljebb babonáiból hagyott el néhányat.¹⁸⁹

A Várad vidéki románok közül is többen csatlakoztak a reformációhoz. Ezek az erdélyi református püspökség hatáskörén kívül esvén, a tiszántúli református egyházkerület terjesztette ki rájuk gondoskodását. Az első román lelkésznek Átyim Ferenc vajdalfalui lelkészt tekinték,¹⁹⁰ aki jelen volt az 1569. okt. 10-i váradai zsinaton.¹⁹¹ E zsinaton résztvevők között jelen van egy «Stephan Bucschi P. E. Dei quae est in Tulka». De sem Atim, sem Bucschi román voltára nincsenek bizonyítékaink. Azonban a XVII. század első felében Várad környékén már számosan lehettek román református gyülekezetek; mutatja az, hogy az 1630. június 9-iki debreceni zsinat elrendeli, hogy a református hitre tért román lelkészeket «Decsi ur» (Decsi István

váradí lelkész és esperes) idézze Váradra s vizsgálja meg őket, hogy hallgatóikkal együtt vajjon erősödtek-e a hitben. Akik méltók, fogadtassanak be az egyház kebelébe, akik pedig a vallás ürügye alatt zabolátlanságot vadásznak, megfenyítés végett adassanak ki a polgári hatóságnak.¹⁹²

Az első román lelkészt az 1631-iki báthori zsinat szenteli fel (30 Michael Tatarosi natione valachus inter valachos Tatarosinum ordinatus a nobis.) Az 1635 június 17-iki váradí zsinaton pedig hárman is felszenteltettek: (Petrus Tatarosi, Petrus Papfalui és Ioannes Czegenj). Román református lelkészek nevét olvashatjuk az 1652. június 2. («Andreas Kövesdi Dedanra román papságra megyen») az 1571. június 7. debreceni (Ioannes Tatarosi Csehtelekinum, Petrus Kövesdi Monos Petrinum) az 1573 szept. 30. diószegi (Gallus Dedai Ujfaluinum. Valachus), az 1676 szept. 27. zilahi (Valachus Stephanus Harsányi Belenyos Ujlatinum, Johanes Pap Sirmezeinum), az 1678 nov. 27. nagylétai (valachi: Michael Sárszeginum, Joanes Jankafalvi Jankafalvinum, Gabriel Királyi-Királyinum) és az 1679 júli. 2. szoboszlói (Gál Pap — vulgos vocatas — Almosinum.) zsinatokon felszenteltek között. A nagylétai zsinat megengedi, hogy a románok két seniora (Michaeli Pap és Andreae Negro) a Körösön túl három román kandidátust ordináljon: (Johanes Debrecseni Debrecsenium, Petrum Isopallagi Isopallaginum, Georgium Funcskai Funcskainum.)¹⁹³

A reformációnak a román népre gyakorolt nevelő hatását elismerik a görög keleti vallásu történetírók, mint Bariþius és Iorga; a görög katolikus.

Bunea azonban a románoknak a református egyházzal fenállott unióját elítéli. Mindenesetre azok az intézkedések, amelyeket az erdélyi református fejedelmek a románságnak az evangélium számára megnyerése, a román nép szellemi színvonalának emelése érdekében tettek, erős nyomokat hagytak maguk után a nép lelkében; úgy hogy habár az a munka az ifjabb Rákóczy György idejétől kezdve vesztett intensitásából, mégis a fejedelemség megszűnte után a Habsburg uralomnak csak erőszakoskodás útján sikerült eltéríteni a románokat a református egyháztól. Az utolsó román püspök, aki még egy ideig fenntartotta az uniót a református egyházzal: Theophilus. Ez kezdte elegyengetni egy jezsuita rábeszélésére, a róm. kath. egyházzal való egyesülés útját, s a románság egyrésze az 1697-i gyulafehérvári zsinaton fogadja el a pápa fennhatóságát. A bihari református románoknak a református egyháztól eltávolodása a Habsburg uralom visszaállta után következett be.

Iskolaügyek a XVII. század első évtizedeiben.

A váradi kollégium már a XVI. század multával nagy jelentőségre emelkedett. Ezt azonban nem a fejedelmek kegyének köszönhetette. Bocskai István sokkal rövidebb ideig viselte a fejedelmi hatalmat, hogy sem alkalma lett volna birtokainak szomszéd, ságában viruló iskolával több jót tenni; végrendeletében 200 forintot hagyott a váradi iskola anditoriumának építésére.¹⁹⁴ Pedig hogy az iskola szükségét látott, azt az 1605 juniusi nagykarolyi zsinat határozatából következtethetjük, amely Vári Tamás csengeri és Pataki Bálint lelkészeket megbizsa, hogy járuljanak a fejedelem elé és vagy egy új főiskola felállítását, vagy a meglevőknek bővebb segélyezését kérelmezzék.¹⁹⁵

Talán a Szilvásujfalvi-féle mozgalmak következménye lehetett, hogy sem Báthory Gábor, sem Bethlen Gábor nem karolta fel a váradi ekklesiát és kollégiumot. Mig a kolozsvári, nagyenyedi, fogarasi, dévai, szászvárosi iskolák és a székely pártikulák (az udvarhelyi, szépsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi kisebb iskolák) fejedelmi támogatásban

részesültek, míg a gyulafehérvári kollégiumi rangra emelkedett, addig a váradi kollégium fenntartása a városra nehezedett.

A XVII. század kezdetén itt működött kiváló tanárok közül már megismerkedtünk Alvinczi Péterrel. Itt működtek még Szegedi Dániel (1607), Váradi Gergely (1609) Szepsi S. István (1613—1615) és Kismarjai Weszelin Pál. Ez utóbbiról többet is tudunk. Külföldön jártában az 1622—23. tanév második felében az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be; 1625-ben pedig Brémában hallgatta a theologiai tudományokat. Hazatérve előbb Váradon tanár, majd Debrecenben, míg 1629-ben nagykárolyi lelkészszé avatták fel, de még ez évben debreceni lelkész lett, ahol 1645-ig szolgált. Művei: Kegyes és istenes beszélgetések Debrecen 1633., — Oktató és vigasztaló predikációk. u. o. 1641.¹⁹⁶

Az iskola ügyével foglalkozott az 1620-iki váradi zsinat, mely szabályozta a tanulók felvételét, rendelve, hogy a rektorok a tanulókat csak bizonyítvány mellett fogadják be.¹⁹⁷ Az iskola kérdése foglalkoztatta az 1624 július 1. váradi zsinatot is, melynek végzései nem maradtak reánk, de tartalmukra következtethetünk azokból az intézkedésekből, amelyek e zsinat határozatai alapján a debreceni kollégiumban tétettek a diákok és rektorok öltözetére vonatkozólag. A kollégiumok tanulóinak nagyobb része t. i. az iskola épületében lakván, szükségessé vált a bennlakó növendékek magaviseletének, sőt öltözködésének szabályozása.

Már az 1567-iki zsinat LXV-ik artikulusa ki-

mondotta, hogy: »Jámbor szorgalmat, hűséget, engedelmességet kíván a Szentlélek a tanítóktól és hallgatóktól, továbbá mérsékletet, szerénységet az erkölcsben, viseletben, ruházatban és öltözködésben. A palotás katonai szokásokat, ruházatot, viseletet, a fej tulságos megnyírásával együtt kárhoztatja a szentírás. Mert az írás megkülönbözteti az iskolai katonaságot (vitézségét) az udvari katonaságtól II. Timóth. 2. Máté 11, 12, Egyszerű volt a próféták, apostolok és tanítványok ruházata és mindenkor meg volt különböztetve a vitézkedők és kereskedők öltözetétől, amint a Mózes, Elizeus, Keresztelő János és az apostolok öltözetén leiratnak. És a szentírásban rossz hire van a mértéktelen hajnyírásnak. Meglátogatom mindazokat, akiknek hajok el van nyírva Jer. 9. és III. Mózes 19. a haj és szakáll babonás és katonaság megnyírását tiltja. Ezért a ruházatban és nyíratkozásban a tiszta középserre vigyázzanak, ne legyenek két homlokuak, mint szörnyek, mert ezekért feddődik az Isten igéje.«¹⁹⁸

Határozottabb rendelkezést tehetett az 1624-iki váradí zsinat, melynek végrehajtását Bethlen Gábor fejedelem vezérére: Rákóczy Györgyre bizza. A debreceni feljegyzések szerint a tógátus diákok egyenruhája a következőképen állapittatott meg: Bokáig érő, kapcsos, sötét színű dolmány, azon felül zöld tóga, sárga zsinóros oly kihányással, hogy amidőn a diák összefogta tógáját, azon egy sas forma látszott. A főt nyestes sinkt (magyar hosszú süveg), felül kinyúló zöld foszlánnyal ékesíté (pileus et toga viridis). A zöld színű posztó tóga tehát a Bethlen—Rákóczy

korból ered, az udvari népnél a világos zöld szín kedvelt vala.¹⁹⁹

Az intézkedéseket az indokolhatta, hogy a tanulókat, akik már diák korukban is végeztek egy s más egyházi szolgálatot, a nép így fölismerhette a külső öltözködésről és illendő megtiszteltetésben részesítette. De az is ott lebeghetett az intézkedés elrendelői előtt, hogy az egyenruhás tanuló már ruházatánál fogva is az egyház és iskola jövődöbeli tanítóját lássa magában s tartózkodjék minden léhaságtól és szokjék illendő, komoly magaviseletre. Az is célja lehetett az intézkedésnek, hogy az egyenruha viselése által a szegényebb tanulókat a koronként változó és sok költségbe kerülő ruha-divat utáni kapkodástól megóvjá. Akár egyik, akár másik, vagy akár mind a három lett legyen is az indítók, nem ítélnéljük el a rendelkezést. Épen napjainkban látjuk, hogy az iskolai egyenruha viselése jó hatással van a tanulók magaviseletére és elősegíti a takarékoskodást is. Az egyenruhás ifjú bármely méltóságú egyén előtt megjelenhetett szokott egyenruhájában. A diák, aki templomi szolgálatot is végzett, nem tarka-barka ruhában jelent meg a gyülekezet előtt és kirívó öltözködésével sem okozott botránkozást.

Az egyenruha viselése nem volt népszerű a diákság előtt, mivel a fegyelem betartására kényszerítette az ifjuságot és így ellene többször lázongott az idő folyamán.

A kollégiumban nemcsak szegénysorsu tanulók laktak benn, hanem a jobb módu családok sarjai

is többen, akik együtt tartottak asztalt, azaz gondoskodtak ételmezésükről s ez által könnyítettek a szegényebbek sorsán. Sok szegény ifju előtt nyílt meg így lehetősége annak, hogy felsőtanulmányait elvégezhesse és tudományával, talentomaival egyházát és nemzetét szolgálja.

A bennlakás megkönnyítette a tanuló ifjuság erkölcsi viselete feletti őrködést. A felügyelettel az ifjuság kebeléből kiemelkedő, pályavégzett ifjak közül kiszemelt kiválóbb egyének bizattak meg. Ők gyakorolták a biráskodást az iskolai kihágások felett az iskolai fegyelmi törvények szellemében a rektor-professzor elnöklete alatt. Ez a nevelési rendszer hagyhatott fenn sok kívánni valót a társadalmi finomabb műveltség, a világban való jártasság szerezhetése szempontjából, ámde az ifjuságot korán a maga fegyelmezésére szoktatta, alkotmány érzetét táplálta s épen nem bélyegezhető meg azzal, hogy a külvilágtól teljesen elzárt szellemben nevelte volna az ifjuságot.²⁰⁰

A tanulmányi rend az ókori nyelvek, így a héber, görög s latin nyelv tanítására nagy súlyt helyezett. A héber nyelvre az ószövetségi könyvek tanulmányozása végett volt szükség. A biblia mellett a klasszikus írókat is olvasgatták, így Homeroszt, Demosthenest, Plutarkost, Sokratest, Pithagorást stb. Az 1629-iki váradi zsinat megszabja, hogy délelőtt elsöben is logikát tanuljanak, azután valamelyik klasszikussal foglalkozzanak; délelött 9 órakor kezdzeék ki a tanulókat, kis vizsgát tartsanak; ebédután pedig valamelyik poetát vegyeék elő.

A váradi kollégium az öreg Rákóczy Györgynek sokat köszönhet. Egy időben azzal, hogy Rákóczy a debreceni kollégiumban a második tanári (professzori) állás fenntartását biztosítja,²⁰¹ a váradi kollégiumban a harmadik professzori állás ellátásáról gondoskodik. Ide vonatkozó rendelkezése így hangzik :

Georgius Rákóczi Dei gratia Princeps Transylvaniae, Parti. Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes Fidelibus nostris Generos. Egregiis et nobilibus Capitaneo Provisori ac caeteris officialibus Arcis nost. Varad, modern. scilicet et futuris, quoque pro tempore constituendis, nobis dilectis salutem et gratiam nostram.

Akarok hűségteknek értésére adni, mégh mikor Isten ez méltóságos fejedelmi tisztben s állapotban hejheztetett az ecclesiához való keresztyén indulatinkból így deliberaltunk volt, hogy valamikor a váradi scholának három tanító mestere lészen, a ketteit ott való váradi házunknak jövedelméből tartassuk és fizettessünk neki; az harmadikra pedig a város tartozzék gondot viselni és tartani; ha hol pedig csak kettő volna az iskola mestere, olyankor az egyiket a város tartsa, a másodikat pedig magunk akarjuk tartatni. Kiben, hogy semmi fogyatkozás ne essék, hűségteknek hagyjuk, sőt parancsoljuk is, mind mostaniaknak, mind jövődöbelieknek, ha kik succedálnak, hogy uti praemissum amikor három mester tartatik a váradi scholában, annak ketteit megírt váradi házunknak jövedelméből tartsa és fizessen nekik; az harmadiknak pedig a város; ha

pedig történnék, hogy csak két mester volna, az egyiket hűségtek, a másikat pedig a város tartsa és fizessen neki. *Secus non facturi. Presentibus praelectis, ex hibenti restitutis. Datum in Arce nostra Samos-Ujvar: die quarta mentis Februarii Anno 1636. Georgius Rákóczi m. p. (L. S.) Martinus Markosfalvi secretarius.* (Az eredetiből másolta Debrecen 1784. szept. 4. Reviczky László városi esküdt, rendes jegyző. Lásd a Keresztesi Protocollumában 66. lap).

Még csak egy iskola volt, amely ebben az időben három professzorral dicsekedhetett; t. i. a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári »Collegium Bethlenianum«, amelynek tanárai azonban külföldiek voltak (Alsted János, Piscator Lajos, Bisterfeld Henrik); a váradi kollégium tanárai viszont valamenynyien magyarok, hazai föld neveltjei.

A magas szellemi színvonalon álló iskola szoros összeköttetést tart fen a külföldi protestánsok főiskolaival; különösen a tanulmányaikat külföldön öregbitő jelesebb ifjak révén. Maga a fejedelem gondoskodik arról, hogy ezek a jelesebb ifjak a külföldi egyetemeiket látogathassák; tanulmányi utjuk költségeit nagyobb részben ő maga viselte; eljárásával példát adott országa főurainak és tehetősebb egyházainak.²⁶²

Várad és a puritánus mozgalmak megindulása.

Midőn a váradi kollégium jelesebb tanítványai felkeresték a hiresebb külföldi főiskolákat s beutazták azokat a nyugati országokat, amelyekben református hittestvérekre találtak, ez által nemcsak ismereteiket gyarapították, hanem eleven kapcsolatot alkottak a váradi és külföldi református egyházak között s eszközül szolgáltak arra, hogy a német, holland és angol református egyházak belső mozgalmai itthon is ösmeretesekké váljanak.

Ezek között a külföldet járó váradi diákok között egyike a legjelesebbeknek Tolnai Dali János. Itt nevededett Váradon. Mikor tanulmányait kezdte, már lezárult Szilvásujfalvi Imre harca az episcopalismus ellen. A váradiak híres espereise már valahol idegenben élt száműzetésben. Az ifju diáknak azonban még bőséges alkalma nyílt hallani azokat, akik a lezajlott harcban résztvettek s bizalmas körben ki-kifakadtak a püspöki hatalmaskodások miatt. A hamu alatt még ott izzott a parázs. A Szilvásujfalvi oldalán harcolók szavai kitörölhetetlen nyomokat hagytak Tolnai lelkében.

Mikor iskoláit elvégezte, rövid ideig Kolozsvárott iskola igazgatói hivatalt viselt. Így alkalmat nyílt, hogy necsak a tiszántuli (partiumbeli), hanem az erdélyi (a fejedelmi) református egyház közállapotait is megismerje.

Az éles látásu ifjunak meg kellett látnia azokat a bajokat, amelyek abból eredtek, hogy az egyház kormányzása egészen a papok kezébe került, s lassankint bizonyos solidaritás fejlődött ki a papok, esperesek, püspökök között. Az egyház kormányzásba így sok hierarchikus elem hozatott be és állandósított. Erdélyben a hierarchikus forma kifejlődését elősegítette az is, hogy a püspök, mint udvari pap, a legfőbb tanácsban is helyet foglalt. A papság tekintélyét csak emelték az olyan esetek, mikor a papoknak előkelő egyének felett kellett gyakorolniuk az egyházfegyelmet; mint Báthory Anna esetében is; amikor Bethlen Gábor igyekszik az ítélkező papokat enyhébb ítéletre bírni, irván sógorának, Rhédey Ferencz váradi főkapitánynak: »a papok ne viseljék keményen magokat, az megtérő bűnösökért halt meg Krisztus urunk, kövesse meg az ekklésiát és recipiálják«. ²⁰³ A hatalom birtokosai aztán könnyen ragadtatták magokat erőszakos fellépésre; az egyház jó rendjének és a hivatali fegyelem érdekeinek örve alatt magánérdekek szolgálatába állították az egyházat. ²⁰⁴

Látnia kellett Tolnainak az egyházi szolgálatsokféle foglalkozásait is. Sokan az iskolák elvégzésével befejezettnek látták tanulmányaikat, s megelégedtek az eléjük adott imaformulák, ágendák, kinyo-

matott predikációk, postillák felolvasásával. Egyéb könyvek és a világ folyása iránt aztán nem érdeklődtek. Maga Geleji Katona István erdélyi püspök állapította meg, hogy a papság nagyrésze elavult predikációkon kívül semmit sem tud. Olyanok is akadtak, akiknek nem volt bibliájok. Még pedig nem kevesen lehettek, mert az 1629 június 17-ki váradi zsinat szükségesnek látta meghozni azt a határozatot, hogy amelyik lelkésznek subája van, de bibliája nincs, azt el kell venni; s annak árán bibliát kell szerezni. Ha pedig sem subája, sem bibliája: hivatalától meg kell fosztani. Amellett sokan elhanyagolták kötelességeiket. Sok volt a panasz a hétköznapi könyörgéseknek, főleg a délutániaknak az elhanyagolása miatt. A kor bűneitől sem volt mentes a papság; kivált az iszákosság volt elterjedve úgy a lelkészek, mint a később jobbara lelkészségre előlépő tanítók között.²⁰⁵ Természetes, hogy az ilyen lelkivezérektől nem szívesen vette a nép a szószéki feddést. Hajlandó volt a nép semmibe sem venni az egyházat.²⁰⁶

A harmincéves háboru dúlásaitól az erdélyi fejedelemség meg lévén kimélve, az egyház meglehetősen nyugalmas napokat élén, az egyház belső állapotainak kérdése többek lelkét foglalkoztatni kezdé: kiváltképen a külföldi egyházakban végbe menő ébredési mozgalmak hatása alatt. A hatalom birtokosai azonban félték ezektől a külföldi irányzatoktól. Határozatokat hoztak, amelyek által megakarták akadályozni, hogy a külföldre menő ifjak az ilyen reform mozgalmak fészkeit felkeressék, vagy ezeket az eszméket itthon propagálják. Így az 1631.

- szeptember 7-ki nyirbátori zsinat kimondotta, hogy ezután csak olyanok ajánlhatják a patrónusoknak a külföldre menő ifjak közül, akik kötelezik magukat, hogy Angliába a presbiteránus mozgalmak fő fészkebe nem mennek a patrónusok engedelmével, s minden a helvét hitvallással ellenkező szektáktól, véleményektől, pl. az arminianizmustól, óvakodnak; s erre magokat esküvéssel és kézzel is kötelezik.²⁰⁷

Tolnai János, aki 1631. október 31-én iratkozott be a leideni egyetemre, ösmerhette a nyirbátori zsinat tilalmát, amely őt is érintette, miután mint a váradi egyház alumnusa ment ki. Nem volt azonban szükség, hogy az angolországi mozgalmak megismerése végett a csatornán áthajózzék, mert Hollandiában is találkozhatott az angolországi mozgalmak képviselőivel; 1632. márciusában már Franekerába megy, ahol a puritanizmus pietismusának képviselőit hallgatja, akiknek eszméi termékeny talajra találtak Várad neveltjének lelkében. A németalföldi református egyház virágzása végre is kíváncsivá tette Tolnai lelkét egy olyan református egyház állapotára, amely nem államegyház. Áthajózott tehát Angliába. Angliában töltött esztendeiről keveset tudunk; nincs semmi följegyzés róla, hogy hol s mivel töltötte napjait, a brit szigetek mely főiskoláin fordult meg. Valószínű, hogy alaposan megismerkedett az angolországi egyházi élettel s. lelkét kiirthatatlanul áthatották a puritanizmus és presbiteranizmus törekvései.²⁰⁸ Nem ő az első, aki Angolországot felkereste a magyar ifjak közül; ő előtte már ott járt Medgyesi Pál, a későbbi jeles-

egyházi író, aki hazajövele után, de még Tolnai künnléte alatt, váradi pap is volt, s a váradi kollegiumban nevedők nemcsak a Tolnai esetleges leveleiből, de Medgyesi személyes előadásaiából is tájékozódhattak a puritanus mozgalmak felől. Ez ifjak közül számosan követték a Medgyesi és Tolnai nyomdokait, módjokban állott tehát összehasonlítani a hazai és angliai egyházi állapotokat; módjukban állott összehasonlítani a hazai egyház megerősítését azzal a külföldön tapasztalt mély vallásos érzéssel, amely ott még a legegyszerűbb ember lelkét is eltöltötte. Elálmodtak a benső áhítatottság ama napi renden levő külső megnyilvánulásain, amelyek olyan virágzóvá tették ott mindenfelé az egyházi életet. Ezzel szemben itthon a református egyház nem fordított elég gondot arra, hogy a hiveknek lelkét megragadja a közvetlen személyes vallásossággal. Külső egyházi és politikai törvényekkel és nehéz tudományossággal akarták megerősíteni az egyházat vezetői, akikben nem volt meg a képesség arra, hogy az egyházat s benne az egyes lelkeket meghódítsák a Krisztus számára.

Mindez arra indította a külföldet járó és Tolnai Dali János hatása alatt álló ifjakat, kiknél Tolnai idősebb és tapasztaltabb is volt, mert már hetedik éve künn tartózkodott, hogy erős fogadalmat tegyenek, hogy egész életüket egyházuk jövődjének áldozzák és azt a tespedésből és hanyatlásból kiemeljék. Ezek az Angliát járó ifjak Londonban 1638. febr. 9-én szerződést kötöttek, amelyet »Formula singularitatis« címmel láttak el. Az okirat szövege a következő

»Az mi Urunk Jézus Krisztusnak szentséges nevében, mi ide alá megnevezett méltatlan szolgák az ő munkájában, közönséges vallást teszünk az Jehovának szent színe előtt teljes szívből, elkötelezvé magunkat azzal az hűséges szövetséggel, kivel megesküdtünk az ő szentségének életünkbeli követésére, hogy holtunkig őtet szolgáljuk az ő erejéből, sokkal inkább, mert Angliában nagyságos dolgokat cselekedt az mi undok és bűnös lelkünkkel elannyira, hogy esmerni az ő dicsőségére kívánjuk, és egymás előtt vallástétellel megerősítjük. Ez kötelességünknek penig nagyobb bizonyására egyikünk az másikunktól lelkiismeretből kívánjuk, hogy valahol és valameddig élünk, mint Krisztusnak igaz tagjai egymásnak lelke idvességére vigyázunk, Isten előtt kiváltképen való alhatatos lelki frigykötésre magunkat feladjuk és egyszersmind szabadságot adunk egyikünk az másikunknak arra, hogy intsük, feddjük, építsük egymást. És ha szántsándékkal vigyázatlanul ez világiaknak szorgalmatosabb keresésére, hogy nem mint az mi és mások lelkének, az Krisztus dicsőségének, vete-mednénk, átkozottaknak egymás előtt találtassunk és hiti hagyottaknak.

Hogy azért mind ezeket véghez vihessük, egymásért alhatatosak leszünk az könyörgésben és vigyázásban.

Az egeknek Istene és az mi lelkünknek idvezítője Ur Jézus Krisztus ugy idvezitse lelkünket, mindörökké. Ámen.

Mikor penig jobb alkalmatosságunk lészen, készek leszünk az vallástételünket ujabban megerősíteni.

Tolnai János, Mohácsi István, Ujházi Mátyás, Ungvári Mihály, Kolosi Dániel, Szikszai Benedek, Molnár János, Kuthi János, Keserői Pál, Kecskeméti Miklós.

Uram segélj mindezekre az Te Fiadért, hogy valamiképen meg ne keserítsen minket az Sátán és ennek áthágásával kétségbe ne esvén, örökké el ne vesszünk. Te Uram, ki tudod az mi erőtlén voltunkat, segéld a mi idvességünket; ne hagyj azért minket feljebb kísértetni, minden hatalomnak Istene, annál, az mint elszenvedhetjük, mert mi mint megromlott por és sár edények hamar semmivé leszünk; hanem minden kísértetekkel az szabadulásra utat nyiss, hogy elszenvedhessük szerelmes Fiadért az mi egyetlen Urunkért és közbenjárónkért, siess a mi segítségünkre. Ámen!»

Az egyezség első és utolsó aláírója is váradi; így mintegy közre fogják a váradiak a többieket; de lehetett váradi a többi között is; azt kell sejtenuünk Keserői Pálban is.

A »formula singularitatis« ártatlannak látszó szövetkezés; elhallgatott programja azonban a magyarországi református egyház puritán szellemű sürgős megújítása. Itthon valóságos rémhírek kerültek forgalomba róla, amelyek erős ellenszenvet támasztottak az aláírók ellen. A tiszántúli püspök, Körösszegi Herman István zsinatot hív össze Debrecenbe 1638 szeptember 23-ra, ahol a kerületből tíz esperes jelent meg; gyengélkedésök miatt távol maradtak a beregi, bihari és nagybányai esperek, akik követeket küldték el. A Tiszáninnenről

(a Felvidékről) megjelentek: Miskolczy István zempléni esperes, lizskai lelkész, Varsányi Dániel abaújházi esperes, tokaji lelkész, Geleji Gáspár szikszai esperes és mindkét vidékről: tiszántúlról és tiszáninnenről több tekintélyes férfiú.²⁰⁹

A zsinat idején az aláírók közül Kecskeméti Miklós már bizonyosan itthon volt, mint a váradi kollégium egyik tanára. Kecskeméti, hogy a zsinati atyákat tájékoztassa — a kegyesség formulájának nála levő példányát átadta a püspöknek. Azonban nem sokat ért vele. A gyanúnak tápot adott az egyezség záradéka: »mikor pedig jobb alkalmatosságunk leszen, készek leszünk az vallástételünket ujabban megerősíteni«. Összeesküvést szimatolnak a zsinati atyák és kimondották, hogy ezentúl a tiszáninnen és túli akadémikusok semmiféle egyházi hivatalba nem bocsáttatnak mindaddig, míg külföldről hazatértök után hitükről, tudományokról, keresztyéni magukviseléséről bizonyosságot nem tesznek s esküvéssel s kezök aláírásával nem kötelezik magukat az 1577-iki váradi zsinaton megállapított kánonok 5-ik cikkének megtartására, mely rendel, hogy a hitnek ágazataiban és a keresztyén vallás más alaptételeiben, a szertartásokban és sakramentumokban senki ne merészkedjék a mások hátrányára és sérelmére magánlag s ön akaratából valamely változást vagy újítást tenni. Hanem ha a szokott tanban és szertartásokban valami újítandó, módosítandó, vagy javítandó lenne, ez törvényesen az egész egyház beleegyezésével közszinaton történjék.²¹⁰ A nem engedelmeskedők könyvei egy-két megintés után a

praelatusok (esperesek) tekintélyével az egyház javára foglaltassanak le; ha pedig véleményükben tovább is megmaradnak, a polgári hatóság hatalmával az országból üzettsenek ki. A zsinat megállapítja a kötelezvény (reversalis) formuláját is, mely ekképen hangzik: »Én N. N. lelkiösmeretem bizonyága szerint az egyház ezen fentebbi határozatának szabad akarrattal s minden csalárdság nélkül aláírok s magamat annak megtartására kötelezem: úgy segéljen engem a hármass egy Isten.«²¹¹

A debreceni zsinat idejében már Tolnai is itthon lehetett s jelentkezett a fejedelem előtt és tiltakozott a vádak ellen. Sikerült is megnyernie a fejedelem, I. Rákóczy György jó indulatát, aki a sárospataki főiskola igazgató-tanárának nevezte ki a jeles férfiut.

Sárospatakon azonban Tolnai, az iskola igazgatója és a debreceni zsinaton is jelen volt Miskolczi Csulyak István liszkai lelkész, zempléni esperes, az iskola felügyelője között kitört a harc, melynek folyamán Tolnai 1640 októberében Nagyváradon felkereste a fejedelmet. A fejedelem óhajására Tolnai a tanári kathedrát lelkészi állással cserélte fel.

Hiába volt a debreceni zsinat szigorúsága; hiába Tolnainak a tanári székéből távozása; a reform eszmék még Tolnaiék sok gyarlósága, külföldieskedése, öltözködésben, testtartásban, beszédmodorban tanusított különködése ellenére is hódítottak. A liga tagjaiból hiányzott az alázatosság és a kellő bölcsesség, hogy elveiket törvényes módon igyekezzenek megvalósítani. Tolnai például bejárja Felsőmagyarország nevezetesebb gyülekezeteit és házi istentisz-

teleteket tart, anélkül, hogy az illető lelkésztől engedélyt kérne. Az egyház patrónusai előtt a hazai egyházi viszonyokat kritizálja. Mikor a gönci lelkész felelősségre vonja őt azért a cselekedetért, hogy Felsőmagyarország nagyobb gyülekezeteiben istentiszteleteket tartott, anélkül, hogy erre engedélyt kérne, azt mondja, hogy ő a Léleknek engedelmességek. ²¹² Mindezek a gyarlóságok nem akadályozhatták meg, hogy azoknak az eszméknek, amelyek tulnőttek hordozóikon, a lelkészi karból egyre többen meghódoljanak; elsősorban Sárospatak vidékén, de ép úgy Váradon és vidékén is, ahol a mozgalom vezérének Tolnai Dali Jánosnak diákkorától fogva sok jó barátja élhetett.

Az 1639. és az 1642-ik évi váradí zsinat.

Még Tolnainak sárospataki igazgató-tanárrá kineveztetése alkalmával történt, hogy a fejedelem által kinevezett tanárt az iskola felügyelője, Miskolczi Csulyak István esperes nem iktatta be hivatalába, hanem előbb a befolyása alatt álló környékbeli lelkészeket tanácskozásra hívta magához Liszkára 1638. november 10-ére, ahol megjelent Tolnai is. Miskolczi azon mesterkedett, hogy a szerinte veszedelmes újtásra törő Tolnait megakadályozza munkásságában. Nem tartotta elegendőnek a néhány hónappal előbb Debrecenben tartott zsinat rendelkezéseit, hanem társaival együtt nyolc pontban foglalta össze azokat a feltételeket, amelyeknek betartására magát esküvel kellett volna köteleznie Tolnainak.

Tolnai nem volt hajlandó elfogadni a feltételeket s hogy eljuthasson munkássága körébe, a zemplénmegyei református nemesekhez fordult azzal a kéréssel, hogy vessék közbe magukat az egyházmegyénél. Ezek a kérésnek eleget tettek. Írtak az esperesnek, sőt szóbeli tárgyalást is folytattak vele. A nemesek közbenjárása azonban sikertelen maradt.

A papság t. i., ha egyénenként függött is a földesuraktól, testületileg nem érezte magát alávetve

akarataknak. A nem-pap' elemnek kevés, sőt némely vidéken épen semmi befolyása sem volt az egyház kormányzására; csak a hitrokonok védelmének címe alatt nyert némi befolyást. Az egyház kormányzása különösen azóta látszott jó helyen lenni a papok kezében, mióta a patronusok tömegesen tértek át a kath. vallásra. A papság tekintélye egyre szilárdabb lőn, befolyásával nem vetekedhetett a földesuraknak akármely csoportjáé sem.²¹³ Miskolcziék nemcsak nem tettek eleget a nemesek kérésének, hanem bosszúsággal fogadták Tolnai lépését és felujították az 1595. évi felsőmagyarországi kánonok 42-ik artikulusát, melyszerint az a pap, aki külső oltalomhoz folyamodik, örökre kizárandó az egyházból.²¹⁴

A felsőmagyarországi lelkészek közzsínatának e határozatát örömmel fogadta az 1639. június 25-iki váradai zsinat is.

Ugyilátszik, szükség volt e határozatokra; szükségesnek tartották a lelkészekből álló zsinatok leszegezni, hogy az egyházak ügyeit ők intézik. A nemesek, a patronusok között t. i. ekkor indulhatott meg bizonyos törekvés, hogy az egyház kormányzásába, ügyeinek elintézésébe nekik is beleszólásuk legyen. Ezt a törekvésüket Tolnai Dali János fellépése csak erősbitette.

Addig is érvényesíthették ugyan befolyásukat; a lelkészekből álló zsinatokon nem egyszer jelen voltak a pártfogók is; akik ha nem irták is alá a végzéseket, de tekintélyükkal befolytak azok megalkotásába. Így pl. Drágfi Gáspár valamelyik erdődi,

Petrovics Péter a toronyi zsinaton; az óvári zsinaton is több nemes volt jelen.

Megtörtént az is, hogy a nemesek megyegyűléseken intézkedtek egyházi ügyekben; mint a szabolcsiak az 1607-iki vármegyei gyűlésen. Egyik egyházjogászunk a lelkészek és nemesek egyházért folytatott munkásságát vizsgálva, a magyar hazában divatozott két tábla rendszerre gondol; az alsó és felső tábla üzenetváltásait látja a zempléni nemeseknek és Miskolczi esperes által összehívott lelkészeknek a Tolnai ügyében 1638. december 6-án folytatott tárgyalásaiban is.²¹⁵

A nemesek fellépésének sikertelensége foglalkoztathatta a többi vármegyéek nemességét is. Szatmár vármegye nemesei az 1641. évi szatmárnémeti közzsínat elé egy tizenegy pontból álló előterjesztést juttatnak el követeik útján. Nem nyervén kedvező választ, Beregvármegye református főispánjának, Lónyai Zsigmondnak vezetése alatt összeállának Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Bereg-vármegye nemesei s a szatmáriak tizenegy pontját magokévé téve, sőt azokat még egy tizenkettedikkel is megtoldva, követeléseiket a Szántai Molnár Mihály nagybányai lelkész és püspök elnöklete alatt 1642. július 6-án Váradon összeülő zsinat elé terjesztik követeik útján.

A nemesek postulatumai a következők:

1. Hogy akik a nemes rend közül gyilkosságot cselekszenek, azokat egyházkövetésre ne kényszerítsék, míg a törvénnyel nem üldöztetnek és ítélet felőlök nem hirdettetik és ha az ítélet kihirdetése után vagy

büntetésök nem lenne, vagy egyességek lenne, aszerint cselekedjenek ökegyelmők a vétkes személy ellen. Minthogy pedig a gyilkosság háromféle: szántszándékból, történetből és maga oltalmából való, a szántszándékból való hazánk s mind Isten törvénye szerint halált érdemel ugyan, de a történetből és önvédelemből esett gyilkosságért a nemes rendet egyházkövetésre ne erőltessék, mert nemzetünk közt régtől nem volt, nem engedélyeztetett s nem engedélyezzük ezután sem.

2. Ezeken kívül is ugyan a nemesi rend közül ha kik valami vétekben taláztatnának, azokat nekényszerítsék ekklesia követésre, mert mondhatnák ugyan, hogy nemes az, akit erényei nemessé tesznek, de minthogy hazánk megrögzött törvénye szerint eleitől fogva ránk maradt szabadság, attól nem akarunk elállni, hanem valaminthogy azok eddig csak külső magistrátushoz tartoztak, úgy ennek utána is nem engedünk abban semmi változtatást behozatni.

3. Történik néhány helyeken az is, mint a patronusok jelentik, hogy tanítójukat akarván megváltoztatni, azok ott maradni erővel igyekeznek, mely cselekedetökben nem törődtek semmit a helyi patronusok hozzájuk való ellenszenvével, ellenőkre is megmaradtak, amire előljáróik és esperestjeik is segítik, fenyegetvén a patronusokat, hogy sem az, sem más nem leszen. Ebben is azért, amint eleitől fogván volt, legyen szabadsága a földesuraknak, hogy vagy megtartsák az előbbi predikátorokat, vagy megváltoztassák s mást hívjanak, mert hogy

valakit ökegyelmők vagy kedvük ellen rajtok tartsanak, vagy erőszakoljanak, nem fogadjuk el.

4. Kivánják azt is predikátor uramék, hogy a szegény község közül megesett emberek és udvarbeli szolgák is tizenötször álljanak ki és azután legyen ekklesia követésük, mely minthogy ennek előtte országunkban nem volt, hanem a szegény embereknek háromszori kiállásukkal megelégedettek voltak és azután vissza fogadtattak legyen: Ugyanazon observatio legyen ezután is s ne ujittassék benne semmi. Az udvari szolgák pedig ne is álljanak ki, mert ő uraságok és kegyelmők ahhoz nem járulnak hozzá.

5. Panaszkodásból jelenték némely helyen lakók azt is, hogy némely tanítójukhoz, prédikátorukhoz való kivételes jó akaratjukból, ha a szokott fizetésen kívül valami jóval vannak, azt az utánok való tanítók, rendszeressé akarják tenni és évente megkivánják, azzal fenyegetvén, hogy ha nem adják meg, az Isten ígéje megtiltatik. Kivánják azért ő nagyságaik és ő kegyelmeik, ha ilyen rendkívüli javadalóm találtatott vagy találkozik, azt predikátor uramék kötelezővé ne csinálják, mert nem akarjuk elfogadni és az önkéntesen adottat kötelezővé nem akarjuk csinálni.

6. A lopóknak is országunkban közönségesen bevett törvény halált rendel ugyan, de némely kisebb esetekért, melyek a magistratus által megejtett vizsgálat alapján kijőnek, és halált nem érdemelnek, egyébképen is szoktak megbüntettetni; az olyanokat is ne erőltessék ekklesia követésre ökegyelmők, mert

régen soha nem volt nemzetünk között, ez után is nem akarjuk elfogadni, kiváltképen a gyermek renddel.

7. Ujabb-ujabb dolgokkal és ujításokkal hazánkban bevett szokások kívül ne terheltessünk, hanem ugyanabban az előbbi állapotban maradjanak mindennek, mind magunkon, mind pedig a szegény emberekre nézendő dolgok; mert ezenkívül semmit elfogadni nem akarunk; ha pedig valami újabb dolgokról akarnak ökegyelmek határozni, értesítsenek minket is felőle és egyező véleménnyel legyen eféle dolgoknak elhatározása; akkor nem esik velők jogtalanság.

8. Ha valakik atyáinkfiai közül szükséges dolgok végett esperes uraimékat némelyeket megtalálják, mint azelőtt való becsületes esperesektől, fogadtassanak becsülettel ez mostaniaktól is és ha méltó kívánságok: idegen válasszal vissza ne bocsátassanak s idegen írásokat becsületes nemes uraméknak ökegyelmők ne tegyenek, amint nem régen is esett Medgyesi István uramtól. (Szatmárnémeti lelkész és esperes, később a szatmárnémeti nemzeti zsinat egyik tagja.)

9. A nemes rendet templomokban való felhirdetéssel ökegyelmők ne terheljék, mint ennek előtte, úgy ezután is esküthessenek és gyermekek keresztségét templomon kívül is végbe vigyék. A keresztségben ökegyelmők egy bizonyos naphoz senkit ne kötelezzenek, minthogy most is 8-ad napot jelölnek meg ökegyelmők; mert elfogadni ezeket nem akarjuk.

10. Ha kik kezességeket nem válthatják valóra,

akármi rendek közül is, eccia követésre ne erőltessenek.

11. A törvényes rendtől eltérően senkit ökegyelmek ki ne közösítsenek, se egy embernek vagy többnek is vétkéért egész községet az Isten ígétől és a sakramentomoktól ökegyelmek meg ne fosszanak.

12. Hogy az ünnepnapokon való lakadalmozások se tilalmaztassanak.

A feleletek, amelyeket a váradi közzsínat a nemesek possulatumaira adott s Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs vármegye követeivel közölt, az alábbiak:

ad. 1. A nyilvánvaló gyilkosságért mindjárt ki kell zárni az Art. Maj. 72. szerint, mely szószerint így vagyon: »Tehát az Isten ígéje, a próféták, apostolok, Ambrus és az atyák példája szerint a bálványozó, nyilvános bűnös, részeges, paráználkodó és istenkáromló fejedelmeket, nemeseket, katonákat, tisztesrendüeket, jobbágyokat, szabadosokat és a többieket eltiltjuk az Isten hallgatásától és a sakramentomokkal való éléstől; ha pedig nem akarják az egyház szavát megfogadni, megtérni, megjavulni, publikanusok és kiközösítettek gyanánt fogjuk őket Krisztus szava szerint nézni Máté 18 »Mert semmi köze nincs a világosságnak a setétséggel«. »Ne adjátok azt, ami szent, az ebeknek«. »Aki titeket meg nem hallgat és a ti beszédeknek nem engedelmeskedik, azt jegyezzétek meg és közösítsétek ki«. Máté 7, 10. II. Thess. 3. Ez ártikulusoknak világosabb megerősítésére tekintsék meg a nemes vármegyék az alább megjegyzett szentírásbeli locusokat. Ezs.

59, 2., I. Kor. 5, 11., I. Kor. 6, 9. 10. 17. 18., I. Ján. 3, 15. Melyek nyilván arra mutatnak, hogy nemcsak a nyilvánvaló gyilkosságért, de akármely cégéresvétekért is az embert az Isten fiának vérével megtisztított szent gyülekezetből, mint szintén az ótestamentumi prófétákat kirekesztették, az Istennek parancsolatja szerint ki kell rekeszteni. Ha a gyilkosságot homály fedi, a lelkész intse a polgári hatóságot, hogy járjon utána a dolognak és tiszti szerint büntesse meg; ha a hatóság nem teljesíti kötelességét, a lelkész tartsa magát tisztához és zárja ki a gyilkost. Ha pedig a peres eljárás megindult, várja meg a döntést a lelkész. Ha pedig valamely fél huzná, halasztaná, inteni kell mindenképen az eljárás befejezésére. És ha fektében hagyja a sértett fél a tettet és a tettes megismervén vétjét, kívánja a bünbocsánatot, magános és nyilvános bizonyossággal oda kell bocsátania penitentiára. Mert az Istennek kegyelmétől, melynek mi hirdetői vagyunk, senkit mi másnak kedvéért el nem rekeszhetünk. Annyival inkább, mivel a jogi eljárást a penitencia tartás nem függeszti fel, követvén ebben is Idvezítőnket, aki azt mondja Ján. 6, 37.: »aki hozzám jön, semmiképen ki nem vetem«. Az esetlegességekből és önvédelemből gyilkosságba esettek közül, ha kiket a külső törvény megszabadít, azokat a lelkésznek sem kell kizárni, hanem igen szorgalmasan kell serkentetni, hogy Istenét kövesse; meg és ha lelkiismertében meggyőzetvén, önként kívánja a penitenciát, engedni kell.

ad. 2. Valakik halálos és botránkoztató vétket

cselekszenek, akár nemesek, akár nemtelenek, akár szolgák, akár szabadosok legyenek, ekklesiát kövessenek: mert egy az Ur, egy a hit, egy az Urnak törvénye is, mellyel az ő népét személyválogatás nélkül igazgatja, az melynek lelke idvessége, avagy vesztése alatt minden rendbeli embereknek engedniök kell, amint a következő szentírásbeli bizonyosságokból világosan kitetszik Lev. 24, 22., Psalm. 118, 24., Efes. 4, 6. stb.

ad. 3. Ahol az egész gyülekezet kedveli a lelkészt, egy vagy két személynek kedvéért, avagy a minísterre való haragjáért az egész gyülekezetnek bosszuságára kedve ellen nem kell elbocsátani: mert amiképen hogy közönséges és egyező értelemből fogadták az minístert (Isten szolgáját) és közönségesen is fizetnek neki, így ha illendő és helyes oka leszen, köz és egyező értelemből is kell elbocsátani. Így leszen osztán helye ldvezítónk ama mondásának: »Akik pedig nem fogadnak be fiteket, sem nem hallgatnak rátok, onnét kimenvén, verjétek le a port lábaitokról.« Márk 6.

ad. 4. A bűnbánat-tartóknak kiállásában, amint azt a négy nemes vármegyék kívánják, az régi szokás tartassék meg, azaz három vasárnap reggel álljanak fel.

ad. 5. Ha mi önkéntes adomány, azt a patrónusok akarata és a többi hallgatók ellenére kötelezővé tenni nem akarja az ekklesia, az régi rendes javadalommal megelégedvén: köszönet ez, ha valamivel jó akaratjokból jobbitják.

ad. 6. Egyetmás aprólék lopásért nem kell

ekkleziát követni, az mint az nemes vármegyék kívánják: mert az ekklesia követés arra való, hogy a botrány az ekklesiából kiirtassék.

ad. 7. és 8. Az ekklesia a hét és nyolc pontokban kívánságát az nemes vármegyéknek nem csak: javálja, hanem egyszersmind az egész lelkeszi testületet inti arra, hogy kinek-kinek illendő méltóságát mindenik megadja.

ad. 9. Az nemes renden való házasulandóknak hirdetésök felől sem ellenkezik az ekklesia önagyságokkal, ökegyelmőkkel, csak hogy a lelkeszt teljesen biztosítsák, hogy sem vérségi, sem egyébféle akadály: az nemes renden való házasulandók közt nincsen. Az keresztséget is pedig sem időhöz határozottan, sem helyhez nem köti az ekklesia, csak hogy amint szokták némelyek, a vendégségnek jobb módjával való megszerzéséért messzére halasztani, mely az üdvösségben veszedelemmel szokott lenni, azt ne cselekedjék. Azonban sokkal helyesebbnek, illendőbbnek itéli az keresztségnek a templomban való kiszolgáltatását, minthogy az ige ott hirdettetik, mellyel összekötötte Krisztus Urunk a keresztséget.

ad. 10. A külső keresztséghez semmi közit nem mondja az ekklesia.

ad. 11. Azt is helyén hagyja a közzsínt, hanem ha oly vádlott volna, vagy találtatnék, melyet érdeme szerint megbüntethetnének s meg nem akarván büntetni, az vádlottnak bűnében részesítik magokat, az aztán nem egy ember vétke, hanem köz(önséges), azért a büntetés kötelezi köz(önséges)en őket (Ez a 11-ik pont arra a magán esetre vonat-

kozik, mely abban állott, hogy az egyházban az ígehirdetés felfüggesztetett, vagy az egyházközség a predikátortól megfosztatott, vagy ha üresedésbe jött a lelkészi állomás, be nem töltetett, míg a zsinat által fel nem szabadított az egyház. Ez gyakran megesett).

ad. 12. Az ünnepeken való lakadalmozások iránt az ártikulusokhoz tartsák magukat.²¹⁶

A nemesek tizenkét pontazata közül hat (3, 5, 7, 8, 9, 12.) egyházkormányzati, hat (1, 2, 4, 6, 10, 11.) egyházfegyelmi kérdésekkel foglalkozik s a zsinat nem mindenben adott helyt a nemesek követelésének, sőt egyben-másban a Tolnaiék ujitását erősíti meg (pl. hogy sokkal helyesebb a keresztséget a templomban kiszolgáltatni). Az adott válaszból kitetszik, hogy a lelkészekből álló zsinat elismeri, hogy az egyházi ügyek intézésében az egyház nem lelkésztagjainak is lehet szava, s az ujitások ezek beleegyezésével történhetnek.

A felsőtiszai vármegyék nemes urai e mozgalmának célja közös a Tolnaiék törekvésével, hogy t. i. az egyházkormányzatba új elemek bocsáttassanak be. Azonban a nemesek megmozdulása nem a Tolnai fellépésének tulajdonítható elsősorban. Inkább a lengyel református egyházi szervezet hatása alatt következett az be. A lengyel református egyházban t. i. már a XVI-ik század második felétől kezdve jelentős szerephez jutnak a nemesek. Az egyházmegyék lelkészi seniorai (esperesei) mellett ott állottak a politikus, vagy szekuláris (nem lelkészi) seniorok; akik az egyház külső életének felügyelői,

az egyházat az állammal szemben képviselik. Megvolt tehát a kettős elnökség is. A kerületi közgyűléseken (zsinatokon) a nemesek négy képviselőjének is volt szavazati joga. Az egyetemes zsinatot is kettős elnökség mellett tartották.²¹⁷ Mindezeket jól ösmerték a lengyel nemesekkel részint családi, részint politikai kapcsolatban álló magyar nemesek, akik nem is szűnnek meg zörgetni jogaik elismeréséért.

Az 1642-iki váradi zsinatot úgy tekinthetjük, mint egy állomást azon az uton, amelyen a magyar református egyház alkotmánya a mai jogi helyzethez érkezett, mikor immár a zsinaton egyenlő számmal ülnek a lelkeszi és nemlelkeszi alkotótagek s az egyház ügyeinek intézésében a legalsó foktól a legfelsőbb fokig résztvesznek az egyház nemlelkész tagjai is.

Váradlak a szatmárnémeti nemzeti zsinat előtt. 1646. A puritánus mozgalomtól távol maradó lelkészek, tanárok.

Nem feladatunk, hogy a puritánus mozgalmat behatóan ismertessük, azonban nem térhetünk ki azelől, hogy egyik-másik eseményről, amely a várad reformátusok lelkében nagyobb hatást váltott ki, meg ne emlékezzünk. Ilyen pl. az 1646. évi tokaji zsinatnak Tolnai ügyében hozott határozata. Tolnait t. i. ujtásaiért perbe fogván, a tokaji zsinat felfüggesztette esperesi hivatalától, sőt tokaji lelkészi tisztétől is; hasonlóképen megfosztattak tisztöktől a hozzá ragaszkodó lelkészek is.²¹⁸

Az ítélet hírét nagy megdöbbenéssel fogadták Váradon; noha az ügy még nem zárult be, mert köz vagy nemzeti zsinat elé utaltatott végleges döntés végett.

A tiszántuli (debreceni) egyházkerületben Tolnai Dali János hiveinek főfészske Várad. Tolnai itt növekedvén fel, itt éltek kortársai; a helybeli tanárok, a környékbeli lelkészek közül többen tanuló társai, barátai voltak, akik ugyanazokon a külföldi főiskolákon tanultak, amelyeken ő is megfordult, így hasonló lelki hatások alatt tértek haza. Barátaival fenn tartotta a személyes összeköttetést is; nemcsak kül-

földi utja után látogatta meg Váradot, hanem megfordult itt 1640-ben is, mikor az öreg Rákóczy fejedelemmel itt találkozott, aki őt Tolnai István és Kereszturi Biró Pál jelenlétében fogadta.²¹⁹

Tolnai személye nem volt minden rokonszenvenélküli az ifjabb Rákóczy György, Várad főkapitánya előtt sem. Tudták a váradiak azt is, hogy a fejedelemasszony Lorántffy Zsuzsanna, Tolnainak pártfogója; volt alkalmuk erről személyesen is meggyőződniek, mert a fejedelemasszony mindannyiszor megfordult Váradon is, valahányszor meglátogatta pocsjai birtokát. A fejedelem kisebbik fia, a tudós Zsigmond is melegen támogatta Tolnait.

Ezeknek az előkelő patronusoknak állásfoglalása bátoríthatta fel a váradiakat, hogy véleményüknek a tokaji zsinat megdőbbentő határozata után nyíltan kifejezést adjanak. Az általános hangulatnak hatása alatt a kollégium széniora husvéti prédikációjában felemlgeti, hogy: »az igazi religio most kezdett volt felvirradni, ha meg nem gátoltatott volna.« A hatalom birtokosai, akik a fejedelmet is magukhoz hajlítják, ezen a szerényke panaszkodáson annyira felbőszültek, hogy a szegény ifju diákot vasba verették, sőt maga az iskola igazgatója is majd hogy pórul nem járt.²²⁰

Azok a váradi lelkipásztorok és kollégiumi tanárok, akik Tolnai elv-barátai valának és akik a tokaji ítéletet nyilván kárhoztatták, szintén odaállítottak az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti közzsínat elé, amely felettök ítélkezett.

Az újtók táborába tartozott a kollégium igaz-

gatótanára, Harsányi Jakab is. A váradi kollégiumban nevelkedett, ahol mint kitűnő tanulót a fejedelem (I. Rákóczy György) a török nyelvre taníttatta, hogy belőle török tolmácsot neveljen. Tanítója volt a váradi kollégiumban diákoskodó Apafi Mihálynak, a későbbi fejedelemnek. Hazai iskoláinak végeztével német és belgiumi akadémiákat látogatott, ahonnan hazatérve, Váradon tanári katedrát nyert. Miután Tolnaihoz közel állott, a szatmárnémeti zsinat őt is elítélte s csak úgy hagyta meg hivatalában, hogy kézírással, vagyis reversalissal kötelezte magát, hogy ezentul engedelmeskedni fog az egyház lelkeszeinek és az esperesnek minden tisztességes dologban; másokat nem gyaláz, nem mocskol és hogy az egyháznak bevett rendes tudománya ellen maga fejtől nem ujít, nem tanít s az egyházi fenytéknek magát alája veti; ha pedig megkisérelne valamit, egyházi hivatalától megfosztassék. E kötelezettség alól azonban kivonta magát; 1651-ben elhagyta professzori székét, kiment Berlinbe a porosz választó fejedelemhez, aki az ő pennája által folytatta kereskedelmi levelezését a keleti országokkal. Még 1676-ban consiliariusi címmel ott nagy becsületben élt.²²¹

A várbeli papot, Borsai Sepsei Jánost ugyanekkor ítélte el a zsinat, kirekesztvén őt az atyafiak társaságából az Art. Mai. 38. értelmében: »Az egyház háborgatóit, a suttogókat, árulókat, szakadárokat, kik az atyafiakat és egyházakat kevély felfuvalkodással, különködéssel és balgatag nagyravágyással zavarják, vágyván kormányzásra, holott hajduk a

harangöntéshez, az Ur elfogja törteni; az egyház pedig az atyafiak társaságából kivettetni rendeli.²²² Sepsei ellenében a Tolnai-féle mozgalommal összefüggő, de a Harsányi ellen felhozott kifogásoknál komolyabb okok indíthatták a zsinatot a súlyos ítélet meghozatalára. Hogy miért kaphatott olyan szigorú büntetést, arról ügyének részletei adhatnának felvilágosítást. Minden esetre a reform híve. A reformok pártolói között említi a későbbi (1655) keletű gunyírat is: (»Borsai borsoló borsolja konyháját. Azt tudja, hogy végben viheti szándékát, Deformálta ez is jámbor kapitányát, Judás mellé társul hittel adta magát.²²³ A várkapitány, akit Borsai megnyert a puritánus mozgalomnak, Gyulay Ferenc lehetett.)

A puritánus mozgalmak harcosait a szatmárnémeti zsinát elítélhette, de az nem jelentette a mozgalom elfojtását sem az országban, sem közelebb Váradon, ahol nemcsak a fejedelemasszony Lorántffy Zsuzsánna pártfogása borul védőleg a reform képviselői fölé, hanem az ifjabb Rákóczy György részéről is van abban bizonyos részök, aki a zsinat után írta egyik levelében: »én szegényt (t. i. Tolnait) eltartani kész vagyok mindenestől; lássuk, hogy ugyan a jóban vele vagyok; ha mit in fundamentalibus velünk nem ért, annak nem consentialok.²²⁴

Várad továbbra is a reform mozgalom egyik fészke maradt, főként az ötvenes évek elejétől fogva.²²⁵ A hivatalos egyház lassanként helyt adott a puritánizmus több olyan törekvésének, mely az egyházi életet feleleveníteni alkalmas vala, de a presbyteriumot nem állította be, mert a puritanis-

mussal külföldön az indenpendentizmus is vele járt; ez az irány pedig végzetes lett volna a magyar református egyházra, ha diadalra jut.

A puritanus eszméknek békés propaganda útján elterjesztésén fáradozott az 1637. táján Váradon lelkipásztori tisztet viselő Medgyesi Pál, aki az öreg fejedelem halála után elhagyatottan, szegényen élt egy ideig Gyulafehérvárott, 1650-ben el is hagyta Erdélyt, 1651—1660-ig Sárospatakon munkálkodott; itt jelent meg 1655-ben »Az isteni és istene zsinat« című prédikációja, melyben követeli, hogy a zsinaton a lelkészi és nemlelkészi tagok egyenlő számban képviseltessenek.

A váradi egyház és kollégium munkásai között azonban voltak olyanok is, akik távoltartották magukat a reform mozgalmaktól.

Szilágyi Benjámin István is ezek közül való. Született 1616-ban Büben. (Vas megye.) Gyulafehérvárott végezte tanulmányait, honnan külföldre menvén, 1639 nyarán az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be; hallgatója volt még a franekerai (1641) és az utrechti egyetemnek is. Hazatérve 1643-ban a váradi kollégium igazgatója, 1645 végén távozott innét Sárospatakra. Részt vett a Tolnai Dali Jánosék ellen tartott tokaji részzsinaton és a szatmárnémetii nemzeti zsinaton. 1647-ben lelkésznek megy Tolcsvára s csakhamar egyházmegyei jegyzővé választott. 1652 áprilisában sátoraljaujhelyi lelkész, de még ez évben meghalt. Nagy szorgalmatossággal szedegette össze a magyarországi egyház zsinatainak végzéseit, hihetőleg Geleji Katona István inditá-

ésából. Munkájának címe: »Acta synodi nationalis hungaricae . . .« E-t a munkát használta Debreczeni Ember Pál is. mikor az erdélyi és magyarországi ekklesiákra vonatkozó dolgokat írogatta és szedegette össze.²²⁶

Técsi (és nem: Csécsi) Jó István tanár és lelkész. Született 1619-ben Szatmáron; tanult Sárospatakon; külföldre menvén, s 1644 június 21-én a franekeri, november 23-án a leideni egyetemre iratkozott be. Midőn 1646-ban visszatért hazájába, a váradi kollégiumban lesz tanár, majd u. o. lelkész; az 1650 márciusában még ilyenül említettik; 1654 nyarán még ez állásában működött, de aztán nyoma vész. Váradi működése alatt egy könyvet tett közzé e címen: »Clavis evangelica Várad, 1647.« J. Rákóczy Györgynek ajánlotta.²²⁷

Valószínűleg Pécsváradi Pétert váltja fel lelkészi tisztségében 1644 vagy 1645-ben Debreczeni István, akit az 1652 június 2-iki váradi zsinat tesz a bihari egyházmegye esperesévé.²²⁸

Nem vett részt a reform mozgalmakban Tofeus Mihály sem, aki csak rövid ideig szolgált Váradon, mint a kollégium rektor professzora. Tofeus eredetileg Dobos Mihály. Született Székelyhidon 1624 szeptember 29-én. Atyja valószínűleg Dobos s mint-hogy dob héber nyelven Tof, a mi Dobos Mihályunk már sárospataki tanuló korában Tofeusnak kezdi nevezni magát, »de Szekelyhida« jelzéssel. Tanult Franekerban, Leidenben, ahol 1649-ben disputált az isteni gondviselésről s el is nyerte a szentírás magyarázásának doktori címét. Külső országokban

végzett tanulmányai után haza jöven, először a váradi kollégium rektor professzora, e minőségben jelent meg 1650 szeptember 4-én a tasnádi zsinaton, ahol vitatkozott.²²⁹ A következő évben Patakra távozott. Szolgált ezután Bodroghereszturon, Diószegen, Szármáron, innét vitte magával Apafy Mihály fejedelem udvari papjának; 1679-től erdélyi püspök; meghalt 1684 október 23-án. Kegyességgel, tudománnyal, bátorsággal felruházott pap, igen szókimondó férfi, akit ennek ellenére is mindenki nagyon kedvelt. Maga nem irt, hanem a fejedelemasszony, Bornemissza Anna parancsolatjából két író diák; Tiszaújhelyi István és Óvári Kiszei János irták le tanításait, mikor a zsoltárokból prédikált, amelyet ő maga átnézett, a fejedelemasszony pedig kinyomatott: »A szent zsoltárok resolútiója« címen Kolozsvárott 1683-ban. Váradi működése alatt itt is megjelent egy munkája »De perseverantie sanctorum« Várad 1650—51.

Váradiak az 1655. májusi debreceni zsinat előtt.

II. Rákóczy György, aki a fejedelmi székbe ülése előtt nem egyszer jelét adta annak, hogy az egyházi reform mozgalmakkal nem ellenszenvez, atyja örökének átvétele után egyre messzebb távolodott Tolnaiéktól. A XVII. század második felében Európa-szerte divatos abszolutizmus hatalmába keríti őt is. Ez a szellem hatja át törvényhozási tevékenységét. Így jön létre 1652—58. években az *Approbata constitutio* törvénykönyv, amely egyházi dolgokról is intézkedik. Ezek az intézkedések Csulai György erdélyi püspök befolyása alatt tétettek, aki a reform mozgalmaknak határozott ellensége. A fejedelem 1653 január 8-án édesanyjához írott levelében azt hangoztatja, hogy a presbitériumot jónak látja; ahol lehet vele élni, ott éljenek is azzal, ő nem kifogásolja; azonban félhetni a következményektől: »azért rettegve féltjük — írja — az Isten dicsőségét, abból következő hazánk romlását. Vannak nagy ekklesiák s birodalmak, kik e miatt vesztek.«²³⁰ A fejedelem az angol presbiteranus mozgalomra, I. Károly angol király 1649 január 30-án történt lefejeztetésére, az independensek kormányra jutására céloz, amely események

öt is a puritanus mozgalmak ellenzőinek sorába állítják.

A fejedelmi család két tagja, Lorántffy Zsuzsánna és kisebbik fia Zsigmond, kitartanak a reformok mellett, amit az ifju fejedelem nem jó néven vesz tőlök. Lorántffy Zsuzsánna azonban védi álláspontját; azt írja fiának, a fejedelemnek, 1655 április 28-án: »ki kel mutatnom az én igazságom; vajjon mentem-e el a szentírás mellől, a helvét konfessió mellől — meglátni.«²³¹

Az özvegy fejedelemasszony állásfoglalása a lelkészi és tanári kar tagjainak tekintélyes részét az ujitók táborába vonta.

Várad lelkipásztorai és tanárai főként az ötvenes évek elejétől fogva buzgólkodtak a reformok mellett; amennyire módjokban állt, nem maradtak meg elveiknek pusztá hirdetésénél, hanem azokat az életbe is átvinni igyekeztek. Munkásságuk természetesen nem maradhatott hatás nélkül. Elvtársaik szembetűnően szaporodtak, elsősorban — önként érthetőleg — saját körükben. Számuk a szatmárnémeti nemzeti zsinát óta lefolyt néhány év alatt meglehetősen megnövekedett; bizonyosága ennek az 1655. év első hónapjaiban keletkezett gunyvers, amely épen a váradi vagy bihari egyházmegye puritanus érzelmű lelkészeit és tanárait próbálja pellengérre állítani. Névszerinti felsorolásukból kitűnik, hogy ekkor már husz lelkész és két tanár volt nyilvánosan tudott híve a reformoknak, ami az egyházmegye papságának teljes létszámához viszonyítva körülbelül a testület egy harmadának felelt meg. Nincs benne semmi valószínűtlenség,

hogy az arány legalább is megközelítő lehetett az egész egyházkerületben.²³²

A reformok ellenzői Debrecen körül tömörülnek. Vezérük Szathmári Lázár Miklós tiszántuli püspök, aki 1654 elején támogatásért fordul Csulai György erdélyi püspökhöz. Csulai a fejedelmet biztatja, hogy a világi hatalom erejével zabolázza meg az ujitókat.²³³

A fejedelem rendeletet bocsát ki az uralma alatt álló tiszántuliakhoz, melyben tilalmazza az ujitásokat²³⁴ és határozott fellépésre utasítja a kerület vezetőit.²³⁵

Igy aztán a világi főhatóságok támogatásában bizva, a tiszántuli egyházkerület hivatalosai teljes erővel hozzá láttak az ujitások elnyomásához, ill. kezdeményezőik megrendszabályozásához. Az 1655 május 30-ra Debrecenbe összehívott közzsínat csaknem kizárólag ezzel az ügygel foglalkozott. Kemény ítéletet hozott — kétség nélkül az illetékes egyházmegye elsőfoku elbírálása és az azt megelőző vizsgálat alapján — a négy váradí lelkész, névszerint: Szikra István esperes, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Rivolinus (Nagybányai) Ferenc ellen. Azzal vádolják őket, hogy az 1638-i végzések alapján adott esküjüket megszegik és ujítanak. Mind a négyet felfüggesztik állásuktól a következő zsínatig, noha — mint a végzésben mondják — megérdemelnék, hogy a világi hatóság kezébe adassanak.²³⁶

Váradí Szikra István a bihari egyházmegye esperese; annak mondja a gunyvers is (Szikra aspis módra fiait szoptatja, Fraus mosolyával szüntelen itatja, Rut mérges kölykeit mardosni tanítja, Valakik

hol vadnak széllyel ő alatta).²³⁷ Lampe—Ember Históriaja ugyan csak a váradi lelkészek között említi, a bihari traktus esperesei között azonban nem. De mert a váradi egyházmegye anyakönyve a kuruc világban 1704-ben a rácok dúlása alkalmával elpusztult s Ember Pál ezen egykor 125 egyházból állott népes egyházmegye egyházait is csak egy öreg pap gyenge emlékezete után igen hiányosan írhatta össze, az esperesek névsorát meg csak úgy állíthatta össze, ahogyan tudhatta, nem tarthatjuk különösnek, hogy Szkráról, mint váradi esperesről, épen mint sok másról — adatok hiányában — említést nem tett.²³⁸

Nagyari Benedeket sok feljegyzés hibásan Magyarinak írja. A gunyvers közlése is így említi; («Magyari Benedek basiliscus kigyó, ki tekintetével sokakat megfojtó, Jenőből, Tályáról kicsapták, mert költő, Mérgei gonoszok, tudománya nem jó.») Tanult külföldön is; 1640 október 22-én Leidenben, 1642 november 4-én Franekerában iratkozott be az egyetemre. A következő őszön debreceni tanár: később pedig 1646-ban a presbyteranus elvei miatt történt elmozdításáig tályai, 1648-tól borosjenői, 1653-tól váradi lelkész. Váradon 1651-ben jelent meg Orthodoxus christianus, azaz Igaz vallásu keresztyén című műve, angol és latin írók után.²³⁹

Kovácsnai Péter Sárospatakon tanult. Született 1616 körül. Külföldön járt. 1643 július 12-én a leideni. 1644-én a franekeri egyetemre iratkozott be.²⁴⁰ Már ifjan Tolnai hatása alá került s a külföldi utjáról haza érkező akademikust a szatmárnémeti nemzeti zsinat csak szigorú feltételek mellett engedi a lel-

készí pályán működni; az ő és más négy társa ügyét áttette a zsinat a legközelebbi zsinatra: »melyet a tisztelendő tiszántúli püspök fog összehívni, oly módon még is, hogy megváltoztatják és megjavítják erkölcsüket, mert másként megsemmisül visszavételök reménysége, ha két vagy három szavahihető tanu nem tanuskodik mellettök, akár előszóval, akár írásban, akár magánosan, akár nyilvánosan.«²⁴¹ Először a felvidéken, Fónyon lett pap, azután Ecsedre jő, mely abban az időben nevezetes gyülekezet vala. Mindenütt nagy kedvességgel szolgál. Ecsedről hozzák Váradra, az akkor népes és virágzó eklésiába. A gunyvers is megemlékezik róla. (Kovácsnai Péter olyan mint vipera, Ki mérgét, mikor fél, hűtével lerakja, Szatmárnémetiben tudjátok mint jára, Akkor megesküvök s ismétlen felszitta.) Még leszen találkozásunk vele történetünk folyamán.

A negyedik váradi lelkesz, akit a debreceni zsinat elítélt puritánus elveiért: Rivolinus (Nagybányai) Ferenc, aki a gunyvers írása és a debreceni zsinat közötti időben jött Nagybányáról Váradra, valószínűleg Borsai Sepsei János várbeli pap helyére, akiről a gunyvers még megemlékezik, de a zsinaton már nem foglalkoznak személyével. Rivolinus 1656-ban Sátoraljaujhelybe ment papnak.²⁴²

A zsinat ítélkezett Szatmári Baka Péter felett is, aki a váradi tanárságot csak az előző évben cserélte fel az ecsedi papsággal. Született Szatmáron, ott is nevelkedett, tanult Váradon is. Görög, latin és zsidó nyelvben kitűnő jártasságra tett szert. Külföldi utjában 1647 március 27-én a franekeri, ugyanezen

évben még az utrechti, 1649 március 18-án harderwijki, május 12-én a leideni egyetemre iratkozott be. Franekerában 1649-ben egy vitairatot adott ki, melyben a groningeni egyetem nagyhirű és tekintélyű tudós professzorával: Maresiussal polemizál. Munkáját (*Defensio simplicitatis ecclesiae*) a magyarországi lelkészeknek ajánlja. Tiltakozik benne az ellen, hogy Maresius, aki a magyarországi reform törekvéseket csak másoktól vett értesülések után ismeri, az újításon munkálkodókat indenpendenseknek tekintse. Arra a sokat hangoztatott ellenvetésre, hogy a magyarországi egyházakat roppant nehézségek gátolják a presbiteri rendszer elfogadásában, azt feleli, hogy ha lehetett volna e részben nehézség, akkor az apostolok korában bőven volt, még sem riadtak vissza a presbiterek alkalmazásától. Őszintén kimondja, hogy a lelkészek egyenlők s nem helyesel semmiféle megkülönböztetést, superintendensi (püspöki) tiszteletet. Arra a kérdésre, hogy legyenek-e az egyházban egyetemes érvényű liturgiai formulák, azt mondja, hogy ezt a kérdést inkább így kellene megfogalmazni: annyira kell-e ragaszkodni a liturgiai formulákhoz, hogy rajtuk kívül semmi másnak ne lehessen létjogosultsága, úgy hogy még a tudósok se élhessenek képességeikkel? Elegendők-e a kiadott liturgiák? Ha a lelkész elé kötött liturgiát adunk, miért kell akkor képzett embernek lennie; nem elég lenne, ha csak írni-olvasni tudna? Az ünnepekre nézve az a véleménye, hogy a hagyományos ünnepeket, mint pl. a karácsony, nuszvét, áldozócsütörtök és pünköst, a keresztyének bátran mellőzhetik.

Maresius durva hangon válaszolt Szatmárinak: s azt ajánlja, jó lesz, ha külföldön gondoskodik valami jó állásról, mert magyar egyházakban aligha juthat hozzá. Nem is jött haza sokáig, hanem beutazva Franciaországot, a francia Svájcot. Hat év külföldi tartózkodás után 1653-ban nyer állást itthon Váradon, az újítók fészkeben; itt lesz iskola-igazgató. De innét kénytelen távozni. A debreceni zsinat reversalis mellett hagyja meg ecsedi lelkészi állását. A reversalist aláíráthatták vele, de meggyőződését meg nem változtathatták. Lorántffy Zsuzsánna veszi pártfogásába. Ecsedről Királyhelmece, majd Sáros-patakra vitte, ahol 1557–61-ig lelkészkedett. Innét tovább hányta-vetette a sors, az urak udvarában egyik napról a másikra elődött. Megfordult Lónyai Anna Kemény Jánosné fejedelmi özvegy udvarában is 1666-ban; ugyanezen esztendőben predikált Várahelyi Péter nagyenyedi professzor felett, amely beszédét ki is nyomatták Lobenben. További sorsa ismeretlen.²⁴⁵

Hogy mi lehetett a bűnük ezeknek az elitelt lelkészeknek, azt az Apáczai Cseri János 1655-ben megjelent Magyar Encyclopediájából sejthetjük, amely könyv a lekipásztorok munkáját a puritánusok értelmében tárgyalja: »a szent jegyeket kiszolgáltassák, az urvacsorát minden vasárnap, a szent keresztséget pedig valamikor az alkalmatosság hozza, csak hogy a gyülekezet előtt; hogy házanként szorgalmasan tanítsanak; megtudakozván, mennyire épültenek legyen az üdvösség útjában az ő hiveik, hogy közönséges helyen való tanításaikat annyival is

jobban szabhassák hallgatójukra, hogy az ekklesiát a vénekkel egyetemben igazgassák.«²⁴⁴

Nem alapvető elvi nagy kérdésekről volt hát szó, nem életbevágó fontosságú tervekről és teendőkről; az ellentétek inkább külsőségesek s ami sajnálatosabb, főként személyiek lehettek.

A váradiak az 1656 június 18-iki szatmári és az 1656 szeptember 3-iki hajduböszörményi zsinaton.

A debreceni zsinat ítélete lázas izgalomba hozta nemcsak Váradot, hanem a csatolt magyarországi részeket (partium) mindenütt. Lorántffy Zsuzsanna 1655 június 29-én azt írja fiának: »a debreceni gyűlés... igazság nélkül volt.« Később, 1656 januárius 12-én meg ezeket írja neki: »predikátoraimat meggyaláztatok.«²⁴⁵

A fejedelem teljesen az Angolországból menekült, sok földet bejárt, messziről jött anglikanus pap, Basire Izsák hatása alá kerülve, gyűlölettel fordul el minden újítástól s 1656. február 12-én levelében azzal igyekszik indokolni állásfoglalását édesanyja előtt, hogy amit az újítók akarnak, az nemcsak Erdélyben nem kell, de a tiszántúli papság nagyobb része, épen a nagyobb tisztséget viselő része sem veszi be.²⁴⁶ Pár hónappal később tiltakozik az ellen az elterjedt hír ellen, hogy ő egy magas állásu papot küldött volna Váradra a felfüggesztett papok dolgában: »mi Váradra se papot, se mást, papság ítéletére, se más rendbelire nem küldtünk.«²⁴⁷

Az egyházkerületnek nem volt könnyű elbánni

a perbe fogott puritánusokkal. Solymossy Péter ecsedi várnagy, aki alig egy hónappal a debreceni zsinat után itt járt Váradon, azt jelenti a fejedelemnek, hogy »itt valóban rút, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni (t. i. akik valószínűleg a felfüggesztett lelkészeket helyettesítették.) Egy Serédy Sámuel prédikált az elmúlt vasárnap, — nagyságod kegyelmesen megbocsásson, a mint én hallottam, úgy írhatom Nagyságodnak, — azt mondta a predikálószelekből, hogy az papok gyűlése nem igaz gyűlés volt, nem szent írásból lett; az sem igaz ember, akinek akaratjából volt; az sem igaz ember, aki ott volt; nem igazán deponálták a váradi papokat.«²⁴⁸

Megingott a zsinatok tekintélye. Az állásuktól felfüggesztett lelkészeket helyettesítő váradi tanárok és az ide szolgálatra bejáró vidéki lelkészek mindnyájan amazokat pártolták; akik aztán — mint az előbb idézett levélben olvasható: — »nem hogy megalázták volna magukat, de még feljebb jár az elméjük. Nagyari gyalázza a nagy jámbor püspököt s a Szilasy esperestet.«

Az ecsedi tisztartó uram nagy megbotráncozással emlékezik meg levelében Tarpai Szilágyi András professzoráról is és a többi tanárokról. »Nagyságod részéről sem kellene egy fillér fizetést is nékiek adni«, írja a fejedelemnek.

A reform mozgalom mellett tör lándzsát Tarpai Szilágyi András is, aki 1624-ben született, valószínűleg Tarpán, Szatmár megyében. Tanult Debrecenben, honnan a seniori tiszt viselése után

külföldre menvén, 1649-ben az utrechti, 1651 március 11-én a leideni egyetemre iratkozott be. Hazájába 1652-ben visszatérvén, még ez évben váradi igazgatótanár lett. Az 1653 június 15-iki zsinat Biharra ordinálja lelkésznek, de már 1655-ben újra előbbi hivatalában találjuk Váradon. A gunyvers, mely ez év elején készült, róla is megemlékezik; elismeri nagy tudását, de azt imputálja neki, hogy borosjenői papságra és esperességre vágyakozik (Tarpai Váradon esperességet vár. Elméje Jenőben nagy szüntelenül jár. Szép tudományával hogy abutál, de kár, De gyomrával köztük ő is egyik tatár.)²⁴⁹ Tarpai Szilágyi András 1655 július 26-án, tehát a debreceni zsinat után levéllel fordul Váradról Coccejushoz, kedvelt leideni tanárához, melyben megemlékezik a puritanus mozgalmakról, egyszersmind néhány vitás tétel felől véleményét kéri.²⁵⁰ Coccejus a következő 1656. év április 14-én válaszol a levélre. Kiterjeszkedik minden kérdésre, melyet előtte Tarpai felvetett. Így például az ünnepekről is szól röviden. Sokszor kinyilvánított elvéhez hiven fejtegeti, hogy az egyház tagjainak szabadságukban áll ugyan bármikor összegyűlni az Isten jótéteményének dicsőítésére és lelkük épülése végett, de nem azért, hogy valamelyik zsidó ünnepet, köztük a sabbatot, megüljék. És nem is dologtalanságban kell keresnünk az istentiszteletet, azaz ne állítsuk, hogy a munka tilalma a keresztyénekre is kiterjed. Végül aztán kifejezi óhaját, hogy a keresztyének ne a munkálkodásból vagy megnyugvásból ítéljék egymást. Többek között azt is írja Coccejus, hogy ha a

papoknak örökös elnökük van, abból bizony az emberi gyarlóságnál fogva, uralkodó törekvések keletkeznek.²⁵¹ Tarpai még 1657-ben is Váradon volt; 1658-ban Lorántffy Zsuzsánna Sárospatakra vitte; lelkésznek; innen 1659-ben Ungvárra ment, ahol esperességet is viselt. Egy munkáját, mint az ungvári református egyház lelkipásztora adta ki Patakon 1667-ben.²⁵²

Heves harcosa volt a reform eszméknek Kolozsvári Igaz Kálmán szalárdi lelkész, aki 1654 végén jöhetett Kolozsvárról, ahol segédtanári állását éppen reformpártisága miatt kellett elhagynia. A váradiak támogatásával Szalárdon lesz lelkész, ahonnét helyettesítés végett be-bejön Váradra s ily alkalmakkor tartott predikációiban még a fejedelmet sem kímélte. A gunyversben róla is szó van. (Mostan jött be hozzánk Igaz K. Deák, Kolozsvárról jött ki, mert ott nem kívánták. Új tudományáért Erdélyből kitudták. De az váradiak Szalárdra tukmálták.)²⁵³

A reform ellenségei a váradiak elvhűségében makacsságot láttak. A felfüggesztett lelkészek perében az 1656 június 18—19-én Szatmárnémetiben tartott zsinat újabb ítéletet hozott.

A váradi papok felett ítélkező zsinat tagjai sorában ott ült Komáromi István kismarjai lelkész, bihari esperes is, aki előzőleg reformpárti volt. Külföldi utjában 1645 körül Utrechtben is tanult. Hazajövele után előbb váradi tanár, majd telegdi pap. Telegdi pap korában adta ki „tudós embereknek elmélkedéseivel megékesített” munkáját a Miatyánkról. (Várad 1651.) Könyvében a könyörgés hét

haszna után tíz pontban részletezi a könyörgés okát, célját, helyét, idejét, minőségét: majd pedig az Uri imádságot fejtegeti; végül az egyes kérésekkel, homlokukon egy-egy minta imádsággal, zárja be könyvét. Az egész munkának enciklopedikus jellege van és a kor minden kérdésére kiterjedő gonddal felel meg tudománya és ismerete szerint a felvetődő problémákra.²⁵⁴ 1655-iki gunyvers róla is megemlékezik (Komáromi István Mariába készült. Hol presbitérium igen meghidegült. Nem viheti véghez, miben addig épült. Meglátjuk rövid nap hogy onnét kiperdült.)²⁵⁵

A zsinat egy bűnbánati fogadalmi formulát állapított meg, amelyet az ujtások miatt hivataluktól felfüggesztett lelkészek közül többen aláírtak, minek következtében a további büntetéstől megmenekedtek, hivatalukba visszatérhettek. Így Szikra István esperes és Szatmári Baka Péter is. Ajánlkoztak a reversalis aláírására Nagyari Benedek és Kovásznai Péter is,²⁵⁶ tőlük azonban nem fogadta el a zsinat, hanem állásuktól elmozdította mindkettőjüket és átadta őket a világi hatóságnak.

Nagyarit és Kovásznait Serédi István szatmári főparancsnok börtönbe vetette. Nagy része volt ebben Ürményi Mátyás nagybányai papnak.²⁵⁷ Három hétig ültek a fogságban, mikor megkönyörült rajtok a fejedelem és a következő reversalis aláírása után szabadon bocsátotta őket: »Én (Nagyari Benedek. Kovásznai Péter) azelőtt váradi predikátor . . . vallom és recognoscalom per praesentes, hogy az elmúlt időkben az erdélyi és a tiszáninnen levő

(t. i. a debreceni) evangelica orthodoxa, avagy mint közönséges nevezettel mondatik: helvetia, vagy calviniana religion levő ekklesiáknak némely canonii és usu roboráltatott ritusi, sőt az egész nemes országnak publica constitutioi által is confirmáltatott edictumi ellen, singter. in approbt. Regni constitutionibus. part. I. fol. 2 do. art. 3. specificált irás ellen impigálván és az ekklesiai fenytékeket vakmerőképen contemnálnván, azok ellen sokszori intések néhai animadversiok, hitlevelem ellen is reluktálnván: az Tiszáninnét lévő magyarországbeli egyházi rendeknek mostani generalis gyűléseken, mely celebráltatott in anno praesenti die 18. junii Szathmártt, az holott az Tiszántul való egyházi rendek is, és az szerént az erdélyi ekklesiáknak consensusok per certos legatos jelen voltanak, és mindezeknek közönséges végzésekből az fenn megírt excessusumért külső magistratus keze és büntetése alá adjudicáltattam és adattattam és arestumban is tétettettem; de az én kegyelmes uram, az erdélyi méltóságos fejedelem, tekintetes nagyságos Rákóczi György, Istennek kegyelmességéből Erdélynek fejedelme, Magyarország részeinek ura és székelyek ispánja, keresztyén fejedelmi kegyelmességével előzván meg az én büntetést érdemlő életemet és cselekedetimet, méltóztatott az arestumból felszabadítani! Én is annakokaért fogadom az én keresztyéni hitemre és lelkem esméretére, mellyel Istennek hivatalom szerént tartozom, hogy mind ő Nagyságához egész életemig igaz háládó voltomat megmutatom és bizonyítom, mind pedig kiváltképen soha ennekutána az fen meg írt.

ekklesiáknak usu roboráltatott kánoni, praxisi és
 ritusi ellen magamat nem opponalom, azok ellen
 refractárius nem leszek, hanem mindenekben mint
 engedelmes fia az ekklesiának, azokban fenytéke
 alá magamat submittálom és indogmatibus fidei
 annál inkább, de sőt etiam in ritibus semmit sem
 innoválok, nem introducalok, és sem írás, sem
 predikálás és intimatiók, sem semmi szín és praetextus
 alatt sem tanítok az ekklesiáknak közönséges meg-
 egyezés és végzése nélkül, az mikben pedig eddig
 effélékben egyvelittem volna magamat azoknak
 solenniter renuntialok és reclamálok praesentium
 vigore és egy szóval: ennekutána magamat minden
 én hivatalomra nézendő dologban úgy alkalmaztatom,
 valamint a fen meg írt ekklesiákban az megegyezett
 rendelkezések fogják mutatni és kívánni; alioquin, ha
 in toto vagy in parte, tudva azok ellen impignálnék,
 tanquam chismaticus ac innovator, mind az egyházi
 fenytékek által, mind pedig költő magistratusok
 által az országnak effélékről írt büntetéseknek nemei
 szerint büntettessem praesentium vigore. Melyről
 adtuk ez reversalisunkat kezünk írása s pecsétünk
 alatt.

Datum in arce Szathmár, coram Stephano Seredi
 supremo capitaneo arcis et presidii Szathmár, die
 11. mensis Julii, anno 1656. 12. discasserant trium
 Thobdob madarum mancipes Benedictus Nagyari.
 Petrus Kovásznai.²³⁸

A fogságból szabadult két lelkész hazatérve
 Váradra, a fejedelemhez folyamodik, hogy oldja fel
 őket fogadalmuk alól.

A. fejedelem ír a tiszántuli egyházkerület püspökének, hogy a két lelkész visszafogadása ügyében hívja össze a zsinatot; válaszol a folyamodóknak is, felháborodását fejezi ki merész kérésök felett.

A. fejedelem levelét, mely 1656 aug. 26-án kelt, alig pár nappal a zsinat előtt vették kézhez az állásuktól megfosztott lelkészek. A levél így hangzik: »Supplicatioja hűségteknek kezünkhöz jutott. Csofaldalkozással olvastuk, papi emberek, s nem is közönségesse, hanem értelmesse közül lévén, mégis hitőknek meg nem állói akarnak lenni, s azt, kit Szatmarrt nem erőszak szerint, hanem ultro adott reversalist füstbe bocsátani akarja. Az hamis hit mily nagy vétek legyen, rakva az Írás vele, olvastatok; ha akarnátok, tudnátok, s minek előtte detentióra ítéltettetek volna is, magatok offeráltatok arra magatokat az generalisban, mint Szikra, mind készek vagytok reversalist magatokról adni; nem immóráltok s a régi jó ritusoknak, ekklesia canoninak magatokat submittáljátok; mégis supplicatiókban praetendáljátok hamisan: kéntelenségből adtatok volna (t. i. reversalist). Az generalisban (a gyűlésen) szabad szólás engedtetett mindenkinek, ha mi scrupulustok volt az ország constitutioja szerint nem tiltattatok meg a szólástul. Helyes régi mondás ez: mely eb egyszer által ussza a Dunát, másszor is által ussza azt azaz eb. Így ti is, mint szintén a pápisták, gyónton-gyónják s tetten teszik a bűnt: adván adjátok a reversalist, megsegésére készen találtattok. Ójjon az Isten ily lelki tanítóktul, mint ti vagytok; ha magatok ily lelkiisme-

rettel bírtok, hogy legeltethetnétek az együgyűket jó lelkiismeretre, hogy oktathatjátok a hallgatóitokat. Ha ti reversalistoknak reklamáltok lelketek ismereti ellen, mi titeket reversalistok alól fel nem szabadítunk, sőt annak megtartására intünk. Egyéb-ként, ha az ellen cselekesztek, tanquam fidei fragos s reversalistok szerint schismaticos et innovatores-eket, bizony szókkal írjuk, mások példájára is megbüntetünk benneteket. Datum in catro nostro Colosvariens die 26 Augusti 1656.²⁵⁹

A zsinatot Szathmári L. Miklós püspök Hajduböszörménybe szept. 3-ikára hívta össze. Megjelentek azon Nagyari és Kovásznai is; sőt Lorántffy Zsuzsanna fejedelem asszony képviselőjében Boksa István is.

A zsinat természetesen más ügyekkel is foglalkozott, idejének nagyobb részét azonban a váradi papok dolga foglalta le. Színhelye a templom volt. A püspök, Szathmári L. Miklós nyitotta meg; a püspök gyöngesége miatt szavát alig hallhatván a jelenlévők, a gyűlés tárgyait Thornai P. István debreceni lelkész és esperes ismertette.

Nagyari Benedek és Kovásznai Péter a gyűlés színe elé hivattatván, Boksa tudósítása szerint (lásd Lorántffy Zsuzsánnához 1656. szept. 7-én Sárospatakról írott levelét, melyben a történekről részletesen beszámol a fejedelem asszonynak.)²⁶⁰ Nagyari ragadja meg a szót és részletes indokolással mentegette az istentiszteleti rendtartásban követelt eljárásokat. Hangsúlyozta, hogy a gyűlés előtt a fejedelem akaratjából jelentek meg. Kérdé, hogy mit szándékoznak cselekedni velők?

salison felül kötelezik magukat a zsinat által eléjük adandó feltételekre is.

A határozat hallatára előbb Nagyari, majd Kovásznai igyekezett rábírni a zsinat tagjait, hogy álljanak el a követelésüktől; ne alázzák meg őket ismételten; tekintsenek eddigi szenvedéseikre, a sok gonoszra, amit át kellett élniök. Hivatkoztak arra, hogy ők tulajdonképen nem vétkeztek, semmit nem ujtottak; ők Váradon az egyházi szertartásokat, a ritusbeli szokásokat már úgy találták; ennek következtében ők senkit meg nem botránkoztattak. Nem érdemelték meg az állásukból elmozdítást, sem a bebörtönözést. Fogságba vettetésük az egész lelkészi kar sérelme, mert a bevett rendtartás és szokás ellenére követték el azt az erőszakot és jogtalanságot rajtuk. Bőséges indokolással igyekeztek rábírni a zsinatot, hogy ne kívánjon tőlük a fejedelemnek adott reversalison felül újabb reversalist.

Erre megint kiküldték őket a templomból, de a zsinat most sem végzett egyebet, mint előbb. A zsinat tagjai úgy fogták fel a két váradi lelkész védekezését, hogy azok a magok védelmezésével a szatmári zsinat eljárását kárhoztatják; végzését rosszszálják, a rájuk mért büntetést méltánytalanságnak minősítik s ezzel még tetézik vétkeiket, súlyosbitják helyzetüket. Azzal fordultak a két védekező lelkész felé, hogy ők ugyan nem követelik a reversalist, de ha nem adnak reversalist, megírják a fejedelemnek, hogy a visszafogadás nem rajtuk mulott. A két szorongatott lelkész harmadszor is kérlette a zsinatot, hogy ne terhelje őket újabb reversalissal, hiszen hi-

vatalukba béállittatásuk alkalmával úgy is esküvel kötelezték magukat arra, hogy egyebet soha sem tanítanak, hanem csak a próféták, evangélisták, az apostolok írásait. A zsinat hajthatatlan maradt.

Szót emelt Nagyariék érdekében Baksa István is; tolmácsolta a zsinat előtt küldőjének, az özvegy fejedelem asszonynak üzenetét; majd kifejtette abbeli nézetét, hogy a szatmári zsinat valóban oly határozatokat, rendelkezéseket hozott, amelyek ellenkeznek hitvallásainkkal, reformátoraink tanításaival. Többek között utalt a Helvét Hitvallás XVII. és XXVII. cikkelyeire; ahol is a XVII. c. 15. pontja így szól: Olvassuk, hogy a régieknél szertartási tekintetben sokféle különbség volt; de ez szabad volt és sohasem gondolt senki arra, hogy emiatt az egyház egysége megszűnik. A XXVII. c. 2-ik pontja pedig: »Hogy ha az egyházakban különböző szertartások fordulnak elő, abból ám ne következtesse senki, hogy az egyházak ellenkezésben vannak egymással. Sokrates azt mondja, hogy lehetetlen volna összeírni városonként és tartományonként minden egyháznak szertartásait. Egy vallásfelekezet sem tartja szemelőtt ugyanazokat a szertartásokat, még ha rájuk vonatkozólag ugyanazt a tant fogadja is el. Mert azok, akik ugyanazon hiten vannak, eltérnek egymástól a szertartások tekintetében. Ma napság is a mi egyházunkban eltérő szertartások vannak az urvaçsora kiszolgálására és némely más dologra nézve, — ámde a tanra és hitre nézve nem különböznek egymástól, sem emiatt egyházaink egysége és egymáshoz való viszonya nincs veszélyeztetve. Az efféle szertartá-

sokat, valamint a közömbös dolgokat illetőleg mindig saját szabadságuk szerint jártak el az egyházak. Ezt cselekedjünk ma mi is.»

Hangsúlyozta Baksa, hogy a zsinat köteles magát a II. Helvét Hitvalláshoz tartani, — a hitvallás idézett szavaiból pedig nyilvánvaló, hogy szertartásbeli dolgokért egyetlen lelkész sem mozdítható el állásától. Mikor a szatmári zsinat nem vette figyelembe a hitvallást, sőt tovább menve, az állásuktól felfüggesztett lelkészeket átadta a polgári hatóságoknak, ebből úgy az egyházra, mint az egyház tagjaira sok veszedelem származhat úgy a jelenben, mint a jövőben. Mert a példa vonz. Már pedig a magyar korona hatalma alatt más minémű a polgári hatóság, mint az erdélyi fejedelem uralma alatt! Ott — emlékezete szerint — alig van három protestáns főispán, a többiek római katolikusok, akik sem bírók nem lehetnek vallásbeli dolgainkban, sem végrehajtói egyházi határozatainknak; mert ők, akik gyűlölik vallásunkat, csak örülnek annak, ha egy lelkészt állásától elmozdíthatnak. Nehány példát fel is említett. Igyekezett rábírni a zsinatot, hogy határozatát változtassa meg, hogy ebből romlás ne jöjjön az egyházra és a maradékokra. Előterjesztését írásba foglaltan is átadta a zsinatnak: mert a szó elrepül, az írás megmarad; az emberek meghalnak, hadd maradjon hát meg a deklaráció a jövődönék.

Valóban csodálkoznunk kell rajta, hogy egy nem-lelkész embernek kellett kioktatnia a lelkészekből álló zsinatot, hogy mit tanít a II. Helvét Hitvallás. Valahogy igen kényelmetlenül is érezhették ma-

gokat az elfogultságukat levetkezni nem tudó zsinati atyák, mert arra szólíták fel Baksát, hogy míg tanácskoznak, hagyja el a templomot. Baksa hivatkozott arra, hogy ő nem egy fél, nem egy párt; ő a fejedelem asszony, az özvegy Lorántffy Zsuzsánna küldöttje; nem is kér határozatot deklarációja felett; ténykedésével egyedül azt akarja kifejezésre juttatni, hogy a fejedelem asszony, mint az egyház patronája, örködik a vallás felett. Baksával Thornai esperes, a későbbi püspök, bocsátkozott vitába. Így telt el szeptember harmadika.

Másnap már jó reggel elővették Nagyariék ügyét. A zsinat tudomásukra adta, hogy tovább nem várakozik. Ha nem írják alá a reversalist, jelentést tesz a fejedelemnek. A két váradi pap ismételten megpróbálta jobb belátásra bírni a zsinatot, amely végre hajlandó volt megelégedni azzal, ha ugyanazt a reversalist írják alá az ekklesia könyvében is, amelyet már a fejedelemnek kiállítottak Szatmáron s amelynek a szövegét a fejedelem megküldte a zsinatnak. Ez esetben visszafogadják őket.

Nagyari hangoztatta lelkiismeretbeli nehézségeit.

Baksa pedig azt a kérdést intézte a zsinathoz: Hogy ha a zsinat végzései, törvényei, vagy az általa hozott határozatok nem egyeznek a Helvét Hitvallással, Kálvin Institutiójával, még kevésbé a Szentírással, vajjon lehet-e akkor azoknak annyi erejük, mint a Hitvallásnak és a Szentírásnak? Kérdését a zsinat hallatlanná tette.

Kifogásolta Baksa, hogy a zsinat a szertartásokban felmerült nézeteltéréseket sem tárgyalásra ki-

nem tüzte, sem megvitatás alá nem bocsátotta s így meg sem vizsgálták, hogy vajjon a két váradi lelkes eljárása ellentmond-e a hitvallásnak és a szentírásnak?

Nagyari Benedek és Kovásznai Péter végtére is — nem annyira a maga akaratjából, mint inkább a kényszer hatása alatt engedett a zsinatnak és aláírta a követelt reversalist. Ezzel visszanyerték állásukat, visszatértek Váradra. Nagyarinak ugyan módjában lett volna, hogy elhagyja Váradot, mert Baksa igen megkedvelte, s ajánlotta Lorántffy Zsuzsánnának, hogy vigye el Sárospatakra, vagy Sátoralja-Ujhelybe.

Több mint egy esztendeig tartott, hogy lelkipásztori tisztókat nem végezhatték, semmi funkciót nem teljesíthettek, noha az egész gyülekezet állhatatosan kitartott mellettök, őket elbocsátani nem akará.²⁶¹ Örömmel fogadta a nyáj visszatérő pásztoraít, nem sejtván, hogy csak oly kevés ideig munkálkodhatnak együtt; már közelget a fekete rém, a török veszedelem, melynek áradata elsodorja a vírágzó egyházközséget, hirneves iskolájával, minden intézményével együtt, amit Váradon a XVI. és XVII. századokban a református egyház létre hozott.

Egyházi állapotok a török veszedelem előtt.

Ideje volt, hogy Nagyari Benedek és Kovásznai Péter visszahelyeztessenek lelkipásztori állásukba és a hosszú időn át majdnem összes pásztorai nélkül maradt nyáj vezetését ismét kezükbe vegyék. Szomorú az a kép, a mit az egykorú író Váradról fest. Mintha a városnak külső ábrázatja, amelyet folyóvizek szakgatnak részekre, jelképezné a lakosság szétagoltságát is. Különböző rendekből: városi és privilégiumos, polgári és urifő, jószágos és egyházhelyes nemes, katona, hajdu, darabant rendekből állott a város lakossága; mindenik rend más-más hatóságtól függött; u. m. a vármegyei uraktól, várbeli tisztektől, porkoláboktól, hadnagyoktól, városi bíróktól. Ezek mind a magok könnyebbségét keresték; a magok jogait, szabadságát oltalmazták. Így aztán a várbeli tisztek a vármegyékkel, a nemesek a polgárokkal, ezek a katonákkal nem egyszer ellentétbe kerültek. Amit az egyik rend kezdeményezett, noha abból a köznek java származott volna, nem egyeztek bele a többiek, vagy elgáncsolták, ellenszegültek. Ebből aztán sok viszály támadt, egyenetlenségek keletkeztek; melyek miatt csak a közjó

szenvedett, a dolgok elő nem mehetének. Bár a város egyre népesedett, nem volt meg benne a szükséges rend.

Ennek következményeképpen gyakoriak voltak az éjjeli fosztogatások, gyilkosságok, rablások és egyéb kártételek, mert a gonosztevők nagy messzünnen is ide sereglettek; itt raktak fészket; itt szállást találtak, a városban könnyűszerrel ellappanghattak; a törvényes büntetést is elkerülhették. Az ország törvényes rendelkezései alkalmasak lettek volna a különféle zabolátlanságok megfékezésére, de a város lakosságának különböző rendekre tagoltsága, a »nagy szabad szakállra való élet« gátolta az országos törvények végrehajtását.²⁶¹

A helyzetet súlyosbitotta az, hogy sokszor éven át nem voltak betöltve a főbb tisztségek; a vármegye fej nélkül vergődött.^{262-b} Hiányzott az egyházi fenytés is; mert az állásukból felfüggesztett lelkészeket ugyan helyettesítették a kirendelt kollégiumi ifjak, vagy a vidéki lelkészek, de ezek tisztkben nem járhattak el azzal az eréllyel, mintha rendes lelkipásztorok lettek volna.

Mint Genf a száműzetéséből visszahívott Kálvint, úgy fogadta Várad az állásukba visszahelyezett Nagyarit és Kovásznait; és mint Genfben Kálvin visszatérte után a libertinismus helyét a jó rend és tiszta erkölcs foglalja el, úgy indult meg Várad ujjaszületése is a két derék lelkipásztor munkája nyomán. Imé, mit cselekedék a nagy Uristen! kiált fel a krónikás.²⁶³ Az ő bölcseségének tanácsából a romlás szélén álló városban támaszta ennek

lakosai közül Nehemiásokat, akik keresték annak útját, módját, formáját, hogyan zabolázhatnák meg a törvénytelenségeket és rendetlenségeket. A keresztyén tanítóknak istenes intézére, buzgó munkálkodásának hatása alatt a lakosok szive «egybe gyalulódott». Megtalálják azt a szervet is, amely a városi lakosság vezetését, külső és belső kormányzását, fegyelmezését a legcélravezetőbben intézze.

Bár Várad a Tolnai-féle puritanus és presbyteri mozgalomnak egyik főszéke volt, mégsem tudtak presbyteriumot létesíteni. A presbyteriumok felállítására irányuló törekvés épen a Tiszántul talált a legnagyobb ellenállásra. A piskolti zsinaton 1651. szeptember 3-án összegyűlt atyák megegyezett értelemmel inkább akarták a régi megszokott kormányformát, mint a presbyteriumot, amelynek váradi hívei ellen is teljes szigorúsággal jártak el; ugyanakkor, midőn a Dunántul már az 1630-iki pápai zsinat óta mindenütt megszervezték a presbyteriumokat. Sok lelkész sóhajtozott titkon és nyilván eleget a presbyteriumok felállításáért. Közöttük a váradiak is, azonban a fejedelemre tekintettel, aki előtt a presbyteri szervezet nem volt kedves, vágyukat nem valósíthatják meg. Hanem presbyterium helyett egy különleges szervet állítanak fel, amely sok közös vonást mutat fel a presbyteriummal, még sem az. Más a neve is: kurátorok-széke. Ez is kormányzó és fegyelmező szerv egyaránt, amely a lelkipásztorok hatása alatt áll. Részt vesznek benne lelkészek és nem lelkészek. Megalkotója a community, amin nem csodálkozhatunk, mert a XVII-ik században még nem

különült úgy el az egyházi és polgári kormányzat, vezetőség, mint ahogyan azt ma látjuk.

A kurátorok székét — ezt a speciális váradi intézményt — az 1657-ik évben állítják fel a váradiaik, közmegegyezéssel. A várbeliek és a városbeliek, a legkisebttől a legnagyobb renden levőig, a várfőkapitánya ép úgy, mint a vármegyei és városi hatóságok, a tisztek és hadnagyok. A kurátorokat a nép egyező akaratjával választják ki a lakosság legjobbjai és legértelmesebbjei közül. A jószágos és egyházhelyes nemesek közül négy; a városi bírák és polgárok közül is négy; a katonaság részéről is négy érdemes, becsületes, tekintélyes személyt választanak. A krónika írója a kurátorok-székét, mint kormány formát, demokratiko aristokratikum regnumnak nevezi.

Akit a nép kurátornak választott, lett legyen bármilyen magasállású ur is, tartozott legyen bármelyik rendbe is, a megbízatást legalább egy esztendeig viselni köteles vala. Ha nem fogadta el a kurátorságot, tizenkét forint birságot szabtak rá. Viselte a kurátori tiszte Gyulay Ferenc főkapitány is, majd az őt felváltó Ebeni István főkapitány is, aki midőn megismerte a kurátorok székének rendeltetését, mint méltó, istenes dologban nem vonakodott abban közre munkálni a város javáért.³⁶⁴

A kurátorok eskü alatt szolgáltak.

Kötelességük vala, hogy a város és az egyház közjavát mindenben előmozdítsák. Felügyeltek a templomra, iskolára. Gondjuk volt a szegényekre, a szegények malmára s egyéb javára. Minden ügyben a

megállapított szabályok, a meghatározott rend szerint kellett eljárniok. A kurátorok-széke — a vármegyei, városi bírák, a polgárok és katonák törvényes székeinek hatásköre, hatalma, méltósága épségbentartása mellett — bárkit is maga elé idezhetett bármínémü ügyben, kivéve a birtok-pereket és a halálos bűnöket. Ilyen ügyeket az illető rend birói széke elé kellett bocsátani. Azokban az ügyekben, amelyek eléje tartoztak, a bizonyító eljárás befejezése után végérvényesen ítélkezett, bírságot is szabhatott ki tizenkét forint erejéig. Ítéletét minden további felebezés nélkül végrehajthatta.

A külső rend fenntartása végett a várost tizedekre osztották; azokat hadnagyságok (dékánok) alá rendelték. Megszámlálták, összeírták a város lakosságát. Az egyes utcákba rendelt (dékánok) tizedesek eskü alatt őrködtek, hogy mindenek az istentörvénye szerint menjenek végbe. Ők jártak el a törvény ellen vétőkkel szemben. Mindebből sok áldás származott úgy az egyházra, mint a városra. A kurátorok gondja kiterjedt a templomok, az iskolák külső-belső épülésére, a temetőkre, a szegényházra, a közvagyonra. A város sáros helyeit köröskövel és homokkal feltöltették; az utcákat jó karban és tisztán tartották; a várost árkokkal, erős sáncokkal bekerítették; úgy hogy aki néhány évvel azelőtt látta a várost, most ide visszatérve, álmélkodott ra ta, hogy amit azelőtt évtizedeken át nem tudtak megcselekedni az egyenetlenkedések miatt, az most kevés idő alatt mind szépen megépült, virágzásnak indult.

Az istenellen-való élet is megszűnt. Az erköl-

csők szelidültek, az élet tisztult, úgy annyira, hogy az 1658. és 1659. években egyetlen gyilkosság sem esett Váradon. Főképen akkor volt a városban jó rend, szép csend, mikor a fejedelem fegyveres hadai, katonái nem táboroztak benne. A kurátorok-székének felállítása után a gonosz és romlott emberek tanácsosabbnak látták eltávozni Váradól, elhúzódni Debrecen, Kisjenő, Kolozsvár felé és a Szilágyságra. Ha pedig a városon kívül történt valami kihágás annak szerzője városbeli volt, akár katona, akár polgár, vagy más rendbeli, azt a városban azonnal kinyomozták, feltalálták s ezzel a várbeli és vármegyei tisztviselők dolga is megkönnyebbedett. Mindezekről méltán emlékezhetik meg az utókor.²⁸⁵

Gondot fordítottak arra, hogy az istentiszteleteket mindenki szorgalmatosan látogassa. A szegényeket két ispotályban (szegény-házban) ápolták. A szegények hajlékainak, az ispotályoknak főjövödelmét három különböző helyen felállított malom és a szentmártoni fürdő meleg vize képezte, bizonyos épületekkel és beruházásokkal; azaz a fürdő jövedelme a szegényeké vala. A szegények ügyeinek vezetése két kurátorra volt bízva; ezek kezelték a szegényházak mindenféle jövedelmét, hűségesen sáfárkodva az érdemes, istenes koldusok javára. Ők vigyáztak fel a szegényházakban lakók magokviséletére, hogy azok egymással békességben megférjenek s hogy mindenek ékesen és szép renddel menjenek végbe. Szigoruan felügyeltek arra, hogy ki méltó, vagy ki méltatlan a segélyezésre, a szegényházba felvételre, az alalmazásán élésre. Kisebb ügyekben magok is intézked-

lhettek; amit azonban magok eligazítani nem tudtak, azt a kurátorok széke elé kellett terjeszteniök.²⁵⁵ Az utcákról eltűntek a koldusok; a szegényekről rendszeres gondoskodás történik.

A közvagyon becsületes kezelése felindítja a lelkeket az áldozatok hozatalára, Szép példával jár elől maga a főkapitány, Gyulai Ferenc, aki midőn feleségének, Csomaközi András leányának édesanyja Nadányi Sára meghalt, a temető mellett levő szőlőjét és gyümölcsösét temetőhelynek ajándékozta, úgy, hogy a régi temetővel közös kerítésbe foglalják. Meg is cselekedték. A temetőkertet jó kerítéssel látták el. A temetőket gondozták, ápolták, úgy hogy a szép, fás, gyümölcsös, jól felkerített temetők a város kedves helyei valának.²⁵⁶

A politikai események hamar elgáncsolták Várad külső-belső fejlődését. II. Rákóczy György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után pártoskodások színhelye lőn a város. Egyik hű marad Rákóczyhoz, másik Barcsay fejedelemségében reménykedik. Még a gyermekeket és belevonták a pártoskodásba. Az ifjak között egymást érték a verekedések, csatározások. Egyfelől Rákóczy, másfelől Barcsay neve volt a zászló; hol az egyik, hol a másik fél kerekedik felül; egymást ütötték, verték, kergették, nem egyszer meg is sebesítették. Egy napon valóssággal viadalra készültek egymás ellen, úgy hogy ha szétválasztásukra nagyobb számú gyalogság nem érkezik a várból, néhányan életükkel adták volna meg a verekedés árát. Sőt még a lányok között is támadtak ilyen verekedések; két alkalommal

is egymás ellen sereglettek s olyan rudalást, dula-
kodást vittek végbe, hogy Gyulay Ferenc dicsekedve
emlékezik meg róla Rákóczyhoz írott levelében.

A politikai pártoskodásba a katonaságot is bele-
vonták; vendégeskedésekkel, fizetés ígéretésekkal
igyekeztek közöttük pártot szerezni s a pártok nem
egyszer fegyverrel támadtak egymásra. A darabon-
tok (a Rákóczy-ház zsoldosai) a verekedő katoná-
kat, polgárokat bevívén a várba, a Rákóczy-pártiakat
szabadonbocsátották, a Barcsay-pártiakat megpálcáz-
ták.²⁶⁸ A Rákóczy-pártiak mindazon igyekeztek, hogy
a régi »szabad szakállra való életet« felélesszék s
ezért sokakat engedetlenségre ösztönöztek.²⁶⁹ De nem
voltak különbek a Barcsay pártiak sem, akik midőn
Barcsay kétezer aranyat küldött a város erősítésére,
a pénzt magok között felosztották; kínáltak belőle
Kovácsnai Péternek is két aranyat; háromszor is meg-
kínálták vele, de semmiképen el nem fogadta.²⁷⁰

A kurátorok-székének tevékenysége megbénít-
tatván, a bűnök nyesegetője, ostromozója ezekben az
időkben csak a templomi szószék vala. A zürzava-
rok felett állottak a predikátorok, akik az Istén igé-
jével igyekeznek megfélemezni a zabolátlanokat. Kőte-
lességük teljesítésétől semmi sem riasztja vissza őket. A
zavargók ellen bátran feddődnek, dorgálódznak. A sok
zürzavar, pártoskodás láttára nem szűnnek meg jö-
vendőlni Várad romlását, sőt az ország pusztulását.
Emiatt aztán veszedelembe kerülnek; ellenők inger-
lik a köznépet, ellenséges indulatot támasztanak kö-
rültök; üldözik őket, különösen Nagyari Benedeket.
A predikátorok feddőző, dorgáló beszédét sokan félre-

magyarázzák s azt hirdetik, hogy a predikátorok munkája következtében Rákóczy Györgyre ugyanaz a sors vár, ami I. Károlyt érte Angliában.²¹¹ A népet annyira felingerlik Nagyari ellen, hogy a városból még a szőlőjébe kimenni sem vala bátorságos. Nem marasztották meg lelkészi állásában sem.

Rákóczy György szerencsétlen halála után történt, hogy Nagyari a várbeli pappal Kállai Andrással kocsiba fogatván, a vidéken táborozó Barcsayt a török seregben fölkereste. Barcsayt t. i. a török, mely Várad elfoglalására indult, magával hordozá, gondolván, hogy Barcsay útján könnyebben megszerezheti a várat. Barcsay azonban értesítette a várbelieket a török szándékáról s így azok a szükséges intézkedéseket megtették. Barcsay szívesen fogadta a látogatására érkező két lelkészt, megvendégelte őket; akik aztán vele maradtak Adorjánig. Itt vacsora után érkezett a hír, hogy tovább kell indulniok. Barcsay még virradta előtt utra kelt, a predikátorok azonban nem vigyázván a jeladásra, vagy magokat kellő biztonságban remélvén, elmaradtak Barcsaytól. Midőn felkészülnének, hogy Váradra visszatérjenek, a Rákóczy-párt portyázó vitézei, akik a törökökre leselkedtek s a törökök közül néhányat le is vágtak, a jámbor lelkipásztorokra rohantak s felismervén őket, éktelen szavakkal szidalmazták, becsmérelték, majd mindenükből kirabolták őket. Kállai Andrást, a várbeli papot, minekutána embertelenül és illetlenül bántak vele, egy dolmányban elbocsátották; Nagyarit azonban magukkal hurcolták. Tettökért jutalmat vártak az özvegy fejedelemasszonytól, Báthory Zsófiá-

tól, akinek hirül adták Ecsed várába, hogy Nagyarit kezökben tartják. Báthory Zsófia azonban még válaszra sem méltatta őket. Barcsay Ákos hirt vevén az esetről, azonnal irt a nádornak, kérvén, hogy a jámbor, istenes predikátor embert vitesse magához és szabadítsa ki. A nádor parancsolatjára aztán Tokajba vitték Nagyarit, ahol szabadságát visszanyerte. Többé nem tért vissza Váradra, hanem Kolozsvárott kapott lelkészi állást, amelyen valószínűleg 1670. tájáig működött. Későbbi sorsa ismeretlen. Fia Nagyari József Apaffy Mihály fejedelem egyik neves udvari papja volt.²⁷²

Várad és a váradi református egyház felett pedig egyre sötétebb fellegek tornyosultak.

A kollégium utolsó esztendei.

A fejedelmi kor Váradának legértékesebb kincse a református kollégium vala, amely virágzását a Rákóczyak alatt érte el, mikor az öreg Rákóczy Györgynek és feleségének, Lorántffy Zsuzsánnának pártfogását élvezte.

Ott állott a gyönyörűsége iskolája a várkaputól nyugatra eső Péntekhely városrészben a Körös bal-partján, magasan kiemelkedve a Péntekhely házaik közül.²⁷³

Az iskola telkét a Körös felől és a város felől tapaszos, fedett palánkok kerítették; más oldalról is ilyen kerítésekkel akarták ellátni, hogy legalább egy emberöltőn át ne legyen gond rája. Az épületek a kor követelményeinek megfelelték. Az utolsó három, de főképen a két utolsó esztendő lefolyása alatt néhány osztálynak külön-külön tisztességes épületet emeltek, nagy tágas előadó termekkel, auditoriumokkal; a tanításra alkalmas nagy helyiségekkel, amelyekben a kollégium mesterei a tanítandó tárgyakat mind külön adhatták elő. Minden külső kellék megvolt ahhoz, hogy a tanításban kitűnő eredményt mutathassanak fel.

Már említettük, hogy I. Rákóczy György 1636-ban miként gondoskodott arról, hogy a kollégiumnak három professzora is lehessen. Az általa rendelt szép fizetést minden esztendőben fogytatkozás nélkül kiszolgáltatták.²⁷⁴ Lorántffy Zsuzsánna pedig fogarasi uradalmának jövedelméből adatott háromezer forintot a kollégiumnak. Lorántffy Zsuzsánna ez istenes adományából egy malmot szerzett a főiskola a Körösön, amely a Péntekhelyet nyugatról bezáró kőfal körösparti bástyájával szemben épült, négy köre járt és mása nem volt sem a városban, sem a városon kívül. Ezzel a malommal együtt szerezte a főiskola Bruszkulya vagy Brunkula nevű falut is; a falubeliek gazdálkodtak is, meg a malom körül is elvégeztek minden szükséges dolgot. A malom jövedelme évente elérte a tizenkét—tizenháromszáz váradi nyolcas buzát s az iskolának valóban nagy segítségére vala; úgy hogy a kollégium évente ezerkétszáz zsák lisztet is bevett a malomból.²⁷⁵

Naponként érkeztek a kollégium részére legatumok, kollekták, kegyes adományok, melyeknek beszedésére és kezelésére nagy gondot fordítottak.²⁷⁶ Lorántffy Zsuzsánna áldozatkészségéről fia is megemlékezik édesanyjához írott levelében: »az mi az váradi iskolához mutatott Nagyságod kegyelmességét illeti, hallottuk; jól tanítanak, mi is úgy halljuk« (1656. febr. 9.) Akkor írja ezeket az elismerő sorokat az ifju fejedelem, mikor azt várhatnók, hogy a reform mozgalmak miatt éles kritikában részesíti mindazt, ami váradi. Annál nagyobb értékű elismerése. »Mi — írja tovább a fejedelem — egy mesternek

fizetünk; még eggyel meg többitenők.« Gondja van a kollégium vagyonának kezelésére is: »Interesre pénzűket kiadni kár; itt (Gyulafehérvárról írja) a kollégium sok kárt vallott; jószágot jobb volna venniök.« A földet biztosabbnak tekintette, mint a pénzt, azért is igyekeztek a Rákóczyak az általuk létesített intézmények fennállítását ingatlanok adományozásával, szerzésével biztosítani, abban a biztos feltevésben, hogy az ingatlanoktól soha senki meg nem foszthatja azokat.²⁷⁷

Az ifjuság a kollégium falai között talált elhelyezést. A bennlakók számára elegendő lakószobát — coetust — építettek; a coetusok számát szükséghez képest emelik; hiszen még az Alföld messze tájairól is ide tart a tanulóserég, még a mezőturi iskola is megérzi ezt, éppen e miatt indult hanyatlásnak 1630 után.²⁷⁸ A külső-belső állapotára az egész magyar birodalomban, sőt külföldi hittestvéreink előtt is szép hírnévnek örvendő kollégium gondoskodott az ide siető diákság elhelyezéséről.

Az akkori hadas élet hatása alatt a diákság meglehetősen féktelenkedő. Gyakori eset, hogy a zsinatok a kollégiumi diákok magaviseletének szabályozásával kénytelenek foglalkozni. A megrendszabályozásnak egyik formája az egyenruha behozatala. Az öltözködésre vonatkozólag már az 1624-iki váradi és 1630-iki zsinatok határozatokat hoztak. Az egyenruha viselésének elrendelését valószínűleg az indokolta, hogy annak viselője kötelezve érezze magát illendően viselni mindenhol.

Gyakran előfordulnak excessusok a diákok kö-

zött s ezeknek orvoslása a zsinatoknak is sok gondot okoz. Az 1656. szeptember 9-iki hajduböszörményi zsinat a váradi diákok féktelenkedéseit orvoslandó, egy több tagból álló bizottságot küldött ki Tóthfalussi István elnöklete alatt, aki a püspököt helyettesítette. A bizottság tagjai: Szöllősi János, Komáromi István, Mislei, Nógrádi (Mátyás.)²⁷⁹ Ez a zsinat rendelte el, hogy »amely mesterek tógát nem viselnek, elimináltassanak. A váradi centralisták is a tógát felvegyék. Aki nem akarja, menjen ki az iskolából; ha szinte Németországba menne is az olyan refractarius, az ekklesia be nem veszi kebelébe.²⁸⁰

Az ifjúság magaviseletére jellemző az az eset, amelyet az 1656-iki hajduböszörményi zsinaton jelentett Baksa István beszél el a Lorántffy Zsuzsánnához írott beszámolójában.²⁸¹

A zsinat előtt egy debreceni diák panaszt emelt Nagyari Benedek ellen, hogy midőn őt az elmúlt napokban a váradi kollégiumban a váradi diákok megverték s elégtételért Nagyarihoz fordult, ez őt megszidogatta es maga elől eltiltotta, nem hogy elégtételt adatott volna neki a kollégium mestereivel. Nagyari hallván az ellene emelt vádat, becsületesen mentegette magát s bizonyítani is késznek mutatkozott, hogy a dolog másként vala. A diák t. i. részeg volt s részegen ment rá. Kérve kérte több ízben, hogy ne háborgassa őt, menjen el békével, mert neki most nincs joga rendelkezni az iskolában. A részeg diák azonban ezzel nem elégedett meg, hanem neki tulajdon házánál, mások jelenlétében azt mondotta, hogy »ha igaz pap volnál, megbüntetnéd, akik en-

gem megvertek.« Erre ő rossz embernek mondotta a diákokot és kiutasította.

Az iskola régtől fogva osztályokra volt beosztva s az egyes tudományokat külön tanították. Mindenik osztálynak megvolt a maga praeceptor, vagy professzora, akik nagy hűséggel, szorgalmatosan és igen szép eredménnyel tanítottak. Budai Ezsaiás szerint a felsőbb oktatás minden ágát tanították a váradi kollégiumban: theológiát, filosofiát, napkeleti nyelveket, közöttük a törököt is. A professzorok fizetését a fejedelem és a város fedezte, a praeceptorokat a kollégium jövedelméből látták el. A kiváló tanárok egész sora fordul meg Váradon. Az utolsó évtizedek alatt itt működők közül a legtöbb a puritanus mozgalom híve. Tolnai példájára itt is szakítottak a régi tankönyvekkel s azok helyett Ramus Dialektikáját, valamint Amesiusnak e fajta műveit vették használatba, melyeket 1653-ban ki is adtak a helybeli nyomdában.

A professzorok közül már többről megemlékeztünk. Jelesebbek: Szatmári Baka Péter, Tarpai Szilágyi András, Komáromi István, Méltán foglal helyet soraikban Enyedi Sámuel, aki korának egyik legtudományosabban képzett fője. Erdélyi ember lehetett. A váradi ekklesiának költségével néhány esztendőn keresztül külföldi iskolákban tanul. Előbb Utrechtben, ahol Voetius alatt disputált (*De visione Dei per essentiam*) 1651-ben. Majd Franekerában Cloppenburgius alatt a Szentlélek igaz istenségéről vitatkozott 1652-ben. Megfordult Angliában is, ahol orvosi tudományokban képezte magát, úgy hogy gyógyítgatott is

és orvos-doktori címet nyert Utrechtben 1653-ban. Visszatérvén hazájába, a váradi kollégium egyik professzori székét nyeri el 1654-ben; az 1655-iki gunyvers róla is megemlékezik: (Samuel Enyedi mi közöttünk ex-lex, Indoctus medicus, optimus carnifex; Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex, A vérontók között minálunk egyik grex. Angliából hozott orvosdoktorságot, Magyar nemzet közé merő hóhérságot. Mondják, oda fel is sok embert felboncolt, Mi nálunk is immár ahhoz hozzáfogott.²⁸²) A reform eszmékkal rokonszenvezvén, talán hogy a zaklattatásokat kikerülje, tanári székét elhagyja, s mint gyakorló orvos működött tovább Váradon. A szerencsétlen hadjárat után bekövetkezett zürzavarok idején Rákóczy emberei őt is üldözték s azok közé tartozott, akiknek még hajlékukat elhagyni sem vala tanácsos, mert Rákóczy emberei leselkedtek rájuk. Történt mégis, hogy 1659-ben valami miatt Debreczenbe kellett mennie. Hazatérte közben rátámadtak a Rákóczy György kóborló katonái s hátulról beléje lőttek. A golyó a nyaka alatt a lapocka mellett hatolt be és mellén jött ki. Miután a fejedelem elé akarták hurcolni, aki akkor Ecseden tartózkodott, Debreczenbe visszavitték, sebeit bekötötték s úgy állították Rákóczy elébe, aki az ellene emelt vádak felől kihallgatván s meggyőződván azok alaptalanságáról, haza bocsátotta Váradra. Váradon mindaddig kitartott, míg a vár török kézre nem jutott. Azután Huszton húzódott meg Rédey Ferenc udvarában. Később a nagyenyedi kollégiumban filozófiát tanított (1664—1669); ekkor állását az alvinczi papsággal cserélte fel; itt

halt meg 1671-ben. Bod Péter arról is megemlékezik, hogy poétának sem volt alávaló. A Comenius Amos János Mornus Praeceptus-át ő foglalta versekbe a tanuló gyermekek számára.²⁸³

A kollégium három utolsó professzora: Püspöki János, Köleséri Sámuel és Martonfalvy György.

Püspöki János Váradon tanult. Előbb 1652 máj. 1654. áprilisig a nagybányai iskolában tanított s azután indult külföldre. Hornius György leydeni professor tanítványa, akinek elnöklete alatt 1655. márc. 20-án egy történet-politikai vitában vett részt. A franekerai egyetemre 1656. jun. 10-én megy át, ahonnan 1657-ben hozza haza Nadányi Mihály, hogy János fiának külföldi útját előkészítse. Hazajövetele előtt Franekerában értekezést tartott s úgy indult haza; 1658. elején Tarpai Szilágyi András utóda-ként váradi tanár, de már a következő évben megint Nagybányán találjuk, ugyancsak tanári minőségben. Innét tér vissza Váradra 1660 elején előbbi állásába, amelyet a város elestével elveszít. Hivatal nélkül hányódott, későbbi sorsa ismeretlen. 1661-ben egy prédikációja jelent meg Várad esetéről, török kézbe jutásáról,²⁸⁴

Csak néhány évig professzoroskodott itt Köleséri Sámuel, de ez a néhány év nagyjelentőségű munkában telt el. Váradon született 1634-ben. Előkelő család gyermeke. Az itteni kollégiumban tanult 1654-ig. Ekkor indult külföldre, hol 1654 augusztus 19-től a leideni egyetem hallgatója. Angliában is megfordult s itt közelről megismerkedett a puritanizmussal; angolul is predikált. Hazájába 1657 nyarán

tért vissza s professzori széket nyer Váradon, ahol zsidó, görög nyelvet tanít s tanítványaival héberül és görögül levelez.²⁸⁵ A váradi bibliát széljegyzetekkel ő látta el. Várad pusztulása után a szendrői papságra hivatott, onnét 1674-ben jó Debrecenbe, ahol egyházkerületi főjegyzőséget is viselt. Az 1681-ben meghalt Nógrádi Mátyás püspök halála után a hadi zavargások miatt néhány éven át nem tarthatván püspök választást, az egyházkerület kormányzását Köleséri intézte. Ha 1683-ban meg nem hal, bizonyosan őt választották volna meg püspöknek.²⁸⁶ Köleséri oly hatalmas szónoka volt korának, hogy róla a felette emlékbeszédet tartó Szilágyi Márton nem kételkedett kinyilvánítani a következőket: szónoklata közben ajkáról a mennyei ital édességénél is kedvesebben csepegett az ékes beszéd, midőn a Jehova tudományát adta elő és midőn intései által az őt örömet hallgató népeket lelkesítette.²⁸⁷ Sára leányát a biharmegyei alispán Komáromi György vette feleségül.

Nevezetes munkái — a váradi biblia kiadásán kívül — a Bánkódó Lélek Nyögései azaz Szent Írás szavaiból szedegetett s a felső esztendőekben való szomorú alkalmatosságokhoz szabott néhány könyörgések, Melyeket a szendrei R' Ekklesia lelkiépülésére írt volt, mostan pedig némelyek kérésére kibocsátott Köleséri Sámuel Sárospatak. 1666. Ebben van egy imádsága: Váradnak pogány kézbe való esésének alkalmatosságával iratott reggeli könyörgés. Művei még: Idvesség sarka, melyen az hitnek idvességre szükséges részei megfordulnak. Patak 1666. Szent-

írás rájárára vonatott fel keresztyén, vagy igaz vallás istenes vallójának próbaköve. Debrecen 1677. Aranyalma, bizonyos alkalomra készült predikáció. Debrecen 1667. Józua szent eltökélése. Debrecen 1682.²⁸⁸

A dicsőséges névsort Martonfalvy György zárja be.

Erdélyben született 1635-ben. Apaffy Mihály neveltette Váradon. Tanulmányai végeztével külföldre ment, hol 1655 október 6-án Franekeerában, ez év végén Utrechtben, 1657 szeptember 17-én Leidenben, 1658 tavaszán újra Utrechtben s végül ismét Franekeerában lett egyetemi hallgató. Miután az utóbbi helyen 1659 juni. theol. doktorságot szerzett, visszatért hazájába, hol váradi tanár lett még ez évben.

Kitűnő nevelő, akinek nagysága abból is megtetszik, hogy a tanuló ifjúságot, melynek féktelenségei miatt meglehetősen kiéleződött a helyzet a diákság és az előljáróság között megnyerte magának, úgy hogy az ifjúság rajongó ragaszkodással vette körül és így sikerült a tanulók szellemét teljesen átalakítania. Az ifjúság kitarlott mellette a város ostromának nehéz napjaiban is, sőt azután is, a bujdosás idején, mikor vele ment az egész diáksereg Debrecenbe. Másfelől tudományával, buzgóságával, irodalmi és gyakorlati tevékenysége által kartársainak szeretetét és becsülését birván, működése korszakalkotóvá lőn a debreceni kollégiumban. Egyik tanártársa írja róla: »A debreceni kollégiumot... a magistratus, tanítók, egymás ellen való konspirációktól és sarkemelésektől üresen, szüzen tartotta.«²⁸⁹

Működése idején kezdték a debreceni főiskolát is kollégiumnak nevezni. Martonfalvy György több jeles férfiakkal Oxfordban is megfordulván, onnan visszatértében nemcsak az angol főiskolák belső szervezete, de azok neve iránti előszeretetet is magával hozta, a kollegium nevezetét elfogadta; értvén a kollégium alatt olyan főiskolát, amelyben a tanulók szállást és ételmet is találnak s csaknem zárdai felügyelet alatt élnek. Martonfalvy Debrecenbe költözése magával hozta a kollegium fejlődését. Addig is jeles iskola volt a debreceni, ahol a latin és görög irodalomban jártasságon kívül az u. n. öregebb diákok bölcsészeti és theologiai tudományokból is beható ismereteket szerezhettek, mégis a kollégium akkor kezdett emelkedni, mikor Martonfalvy a Várad védelmében el nem esett diákokkal Debrecenbe költözött. Thornai István püspök és a város polgárai nagy szeretettel fogadták őket; az iskolába beállították s noha Debrecen is ki volt fosztva, a nagy sereg vendégről mégis atyafiságosan gondoskodtak. A két iskola így olvadt eggyé. Így népesedett meg a debreceni kollégium, mely előbb alig számlált 60—70 tógatus diákot; az egyesüléstől kezdve pedig háromannyira növekedett a tógatus diákok száma.²⁰

Martonfalvy működésének első évtizedében (1660—1669.) a debreceni kollégiumba 1016 új diák iratkozott be,²¹ úgy hogy a tanárok számának emelése is elkerülhetetlen volt. Martonfalvy aztán Apaffy Mihály fejedelemtől segélyt eszközölván ki, a tanárok száma három lesz. Ekkor emelkedett arra a színvonalra, ahol a megszűnt váradi kollégium már 1636. óta állt.

Martonfalvy Debrecenben ugyanazt a rendszert honosította meg, amelyet már Váradon kezdett; a Váradon sikeresen használt módszer szerint (norma dicendi) tanított; meghonosította a mértan tanítást is.²⁹²

Martonfalvy az ifjuság kérésére állandósíttatott a debreceni kollégium rektorprofesszorságában 1664. szeptember 14-től kezdve s nemcsak a kollégium erősítésén munkálkodott fáradhatatlanul, hanem az ifjuság érdekeit is szíven viselte. A jelesebb ifjak külföldi tanulmányutjainak lehetővé tételére anyagi segílyt eszközölt ki a főbb és tehetősebb jóltevőktől s így az ifjak tudásukban, műveltségükben európai színvonalra tettek szert. Különösen Apati Mihály alapítványa biztosítá sok időre az ifjak külföldi utját.

Debrecen város jegyzőkönyvébe az 1681. ápr. 23-ról van beírva: »A ritka példájú életével, tiszta tudományával hasznosan építő Martonfalvy György urat, miután iskolánkban a professzorságot 22 évig dicséretesen viselte, hosszas synylődés után a mi ekklesiánknek és nevezetes iskolánknek elfelejthetetlen szomoruságára a bölcs itéleti Isten a világból kiszólitotta.«²⁹³ Öt tekinthetjük a debreceni kollégium második megszervezőjének, aki alatt ez az iskola — a váradi bukása után — országos jellegű főiskolává emelkedett. Méltán illeti meg Martonfalvyt a »nagy« név. Oda sorozható a két legnagyobb magyar hittudós Szegedi Kiss István és Geleji Katona István mellé.

A „Váradí Biblia.“

Várad szellemi életének a reformációval kezdődő új virágzását nagyban elősegítette a könyvsajtó is, amelynek tizenhatodik századbéli két mesztéréről már megemlékeztünk. Minden kétségen túl van, hogy a Hoffhalterek után következő jó félszázad alatt sem nélkülözte Várad a könyvnyomdát; de hogy ez alatt az idő alatt kinek vagy kiknek a nyomdája működött itt, azt megállapítani nem tudjuk. Két könyv címét említi, amely két könyv ez időben jelent volt meg Váradon. Az egyik Szárászi Ferenc Catechesise 1604-ből, a másik Szegedi Dániel Magyar predikációk című könyve 1609-ből; azonban ezekből sem maradt fenn egy példány sem.²⁹⁴

Hoffhalterék után hatvan évvel újra neki lendül a váradí könyvnyomdászat Szenczi Kertész Ábrahám vezetése alatt. Kertész születési idejéről nincs bizonyos adatunk. Születéshelye Szempcz. Nevét Kertész aliás Szempczí-nek írja a II. Rákóczy György által 1643. december 10-én kiadott nemesi levél.²⁹⁵ Kertész Ábrahám mindig megjelölte szempci származását, de az »mp« betűk idővel »n«-re változtak s e nemesi levelen kívül mindenütt így találjuk nevét megjelölve. Szülei — a nemesi levél sze-

rint — becsületes, tisztességes emberek, sőt némi vagyon felett is rendelkezhettek, mert a nemesi levél kiemeli, hogy állapotuk miatt nem szégyenlendő szülőktől származott. Hazai iskoláinak elvégzése után felkereste a külföldi egyetemeket. Sok országot bejárt; sok nyelvet megtanult. Megtanulta a nyomdász mesterséget is s amint hazatért mindjárt nyomdát alapított, amellyel nevének dicséretet, egyházának dicsőséget, hazájának hasznát hozott. A nyomdászatban mestere a híres hollandi Elzevir Izsák. Nyomtatványain az Elzevirek jelvényét használja, amelyen egy szilfa látható, azon szőlővenyige fut körül, mellette egy remete áll, a jelige így hangzik: non solus . . . Ettől a jelvénytől két alkalommal tér el Szenczi Kertész; így a Váradi Bibliának még Váradon elkészült ujszövetségi cím lapján, ahol olajfa látható, melynek törzsét szalagon ez a felírás ékesíti: »ne extra oleas«, jobb oldalon pedig Minerva áll, keze ott nyugszik a szalagon, míg balról a fa alatt egy bagoly ül a földön.

Szenczi Kertész Ábrahámnak áldozatkész támogatói Bethlen István és a Rákóczyak, akik a biblia kinyomatása végett működtek közre a nyomda létesítésén és fenntartásán.

A Biblia t. i., amely sok kegyes léleknek volt mindennapi tápláléka, oly kevés példányban forgott közkezen, hogy még lelkészek között is akadtak olyanok, akiknek nem volt magyar bibliájuk. A biblia hiánya foglalkoztatta a zsinatokat is. Az 1577. évi váradi zsinat 6-ik artikulusa kimondja, hogy akiknek nincs bibliájuk, a lelkészségtől eltiltassanak.

Hasonló rendelkezést tett az 1629-iki váradi zsinat, midőn elhatározza, hogy a lelkésznek ha subája van, de bibliája nincs, ezt kell venni annak árán; ha sem subája, sem bibliája, hivatalától meg kell fosztani.

A váradi nyomda felállításának indokát a biblia kinyomatásában látja Bod Péter is²⁹⁶ és Pariz Pápai Ferenc is, aki Erdélyi Fenixében ezeket írja: »amely Typographia készült sok költséggel és sok fejedelmi emberek, népes ecclesiáknak adakozásokból, czélozván az egész Bibliának nagy formában és bő magyarázattal való kinyomatására.«²⁹⁷

A nyomdát Szalárdi János siralmas krónikája szerint Bethlen István (Gábor öccse) hozatta »nagy költséggel« a luneburgumi hercegségből Luneburgumból, végrendeletében pedig ezer tallért hagyott volt a magyar bibliának »öreg formában« kinyomatására;²⁹⁸ más adat szerint ötszáz aranyat hagyományozott e célra egyedül azt kötve ki, hogy utódai annyi példányt kapjanak, amennyi ötszáz arany után illenék.²⁹⁹ I. Rákóczy György hozatta ugyancsak Luneburgumból a csinos, tojásdad metszésű betűket 1640-ben.³⁰⁰ Az urak közül Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos fejedelmek, Gyulay Ferenc váradi főkapitány járultak a költségekhez. A jöltevők nevét Szenczi Kertész Ábrahám feljegyeztette a biblia előszavában. Barcsayról a krónika írója is feljegyezi, hogy mikor a sajtó alatt félben levő szép öreg magyar biblia papirosa fogyatékán volt, e szentséges munka elősegítésére néhány száz tallért küldött.³⁰¹ Az ekklesiák is hozzájárultak a költségekhez: így az 1657 június 18-i nagybányai zsinaton Thornai bejegyzése szerint a

nyiri traktus 86, az ugocsaí 54 forintot adott a biblia nyomására, amely összeget Szenczinek át is adott Csanálosi István pályi-ujlaki lelkész előtt.³⁰²

Az alak megválasztása Bethlen István kívánsága szerint történt; ezenkívül — ugymond Szenczi Kertész — a tanítóknak tetszése és az ekklesiáknak szüksége is így kívánta. Nagyobb betűket használt, »hogy a hajlott idejű és szemek világában homálosodottab Lelki Tanítók is inkább előmehessenek tiszteken a nagyobb betűkkel való nyomtatás által«.

Az öreg Rákóczy György gondos előrelátással munkált azon, hogy a kiadandó biblia a hibáktól lehetőleg teljesen ment legyen, hogy még a római katolikusok se tudjanak kifogásokat emelni ellene; már 1638-ban rendeletet adott ki, hogy »a sídó és görög nyelvekhez jól tudó és istenfélő emberek újabban megvizsgálják az egész Bibliát s ha hol valami hiba volna a fordításban, azt megjobbítsák«. A tudomány-kedvelő ifjú Rákóczy Zsigmond meghozatta a tíz nagy ívrét kötetből álló híres párisi királyi többnyelvű bibliát Amsterdamból.

Még a biblia nyomtatásának megkezdése előtt jelent meg Váradon a Szenczi Molnár Albert énekeskönyve 1648, 1651 és 1644-ben.³¹⁵

A biblia nyomtatása 1657-ben kezdődött; Tóthfalusi Kiss Miklós szerint 1500, Bod Péter szerint 10,000 példányban. A munka szellemi vezére Köleséri Sámuel professzor. Hogy kik és mily mértékben voltak segítségére professzor társai és a váradi lelkipásztorok közül vagy mit használt fel ez előtte munkálkodók jegyzeteiből, azt megállapítani nem

tudjuk, csak azt látjuk a kész munkából, hogy az eredeti szöveg és némely külföldi fordítás figyelembevételével a Károli-fordítást sok helyen javította; felhasználta a nyelv ujitásait s nem követte az amsterdami kiadást, amely 1645-ben jelent meg I. Rákóczy György s némely kegyes férfiak köliségén, amelyben benne vannak az apokrifusok is. A Váradi Biblia az első kiadása a Károli-bibliának, amelyből az apokrifusok hiányzanak; megjegyzi Kértész, hogy ezeket azért nem nyomathatta ki, »mivel sem idő, sem papiros, sem költség arra nem volt.« Kilátásba helyezi, hogy ha Isten időt enged és a nyomorult országnak, az elveszett békességet újból megadja, majd ebben sem léssen hátramaradás. Ellentétben az amsterdami bibliával, mely az eredeti héber szöveget néhol meglehetősen terjengősen adja vissza, ragaszkodik az eredetinek tömör, szaggatott, költői mondatfűzéséhez, igyekszik visszatükröztetni az eredetinek sajátos szépségeit. Bő széljegyzeteket találunk benne, kivált az Énekek-énekétől kezdve, s a lap szélére tett jegyzetek figyelmeztetnek, hogy az illető ige hol [olvasható még a Bibliában. Érdekes, hogy a biblia e kiadásából nyomdai tördelési hiba következtében hiányzik János ev. V. rész, 3. v. és VI. rész, 31. b. verse. Az ujszövetségi rész után, lapszámmal már el nem látott két kimutatás következik. Egyiknek címe: »Az Otestamentumból, Christus és Apostoloc által, Uj Testamentumban citált bizonyágoknac Laistroma stb«. Ez a jegyzet felöleli a bibliának mind ama többé-kevésbé elterjedt kifejezéseit, amelyek a nemzet nyelvében ugyszólván közmon-

dássá váltak. A Váradi Biblia ezzel közremunkált abban, hogy ez igék szálló-igéivé legyenek a magyar nemzetnek. A másik kimutatás: »Registroma és magyarázattya egynehány sidó, görög és deác igék-nec és egyéb idegen nyelven való nevek-nec: melyec a szent Bibliában néhol-néhol előforognac«. A biblia elején ott van »A Betüszedésben esett némely fogyatkozásoknac fel igazítási«, de csak Mózes könyvére terjed ki. Itt huszönnnyolc sajtóhibát sorol fel, ami aránylag véve nem is sok; a többit »az időnek szoros volta miatt« nem állította össze.

A munkát az ujszövetségen kezdték, úgy hogy az teljes egészében elkészült 271 oldalon a török veszedelem előtt s ki is nyomatták Váradon 1660-ban, az előbb említett kimutatással együtt, amelyek folytatólagosan következnek hét számozatlan oldalon.

Munka közben szakadt rá Váradra a török veszedelem. A nyomtatás nem fejeződhetvén be a vár elestéig, a vár feladásának feltételei közé felvétellett; hogy a nyomtatásban levő bibliai példányok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatónak kár nélkül kiadatnak valamikor érte jön és vagy maga házához, vagy máshoz akarja szállítani, megengedtetik. Addig pedig azt a helyiséget, ahol őriztetnek, zár és pecsét alatt tartják a hatalmas vezér parancsolatjából.

Megható ez a hűséges szeretet, amellyel a végszükségben a mindenkitől magára hagyott gyenge őrség a vár átadásának feltételei között kiköti, hogy a török elegendő szekeret adjon, az iskolához és egyházhoz tartozó dolgok, könyvek és eszközök el-

A MI UR UN C
JESUS CHRISTUS-
NAC UJ
TESTAMEN-
TOMA.

MELYBEN VADNAC AZ
Evangelistáknac könyvei, az Apostoloc Cselekedeti, és
Levelei, a' Szent János Látása-
val egyben.

Math. 17. 5.

Ez az én szerelmes Fiam, kibem meg-nyugottam, ötet
hallgaltoc.

Coloff 3. 16.

A' Christus beszéde lakozzéc ti bennetec bővséggel, min-
den bölcseséggel.

V A R A D O N.

Nyomtatott SZENCZI KERTESZ ABRAHAM által
M. D. C. L. X.

A „Váradí Biblia” belső (ujszövetségi) címlapja.

szállítására, ami alatt a könyvnyomda és a szedésben levő bibliai példányok, az azokhoz tartozó papiros stb. értettek vala. Mikor azonban, 1660 augusztus 28-án a török türelmetlen sürgetésére kivonult az őrség a várból, nem volt elegendő fuvar; a könyvnyomda és a biblia kinyomatott iverinek elszállításáról nem gondoskodhattak; a közbeneső éjjel pedig a janicsárok prédálásnak esvén, a vezér csak nagy nehezen oltalmazhatta meg tőlök azt a helyiséget, ahol a nyomda volt elhelyezve.³⁰⁴

Nagy vesződséggel és bajjal lehetett a nyomdát és a biblia kinyomatott iverit elszállítani Kolozsvárra, ahol a munkát Szenczi Kertész Ábrahám folytatta és 1661-ben be is fejezte. Valószínű, hogy a Váradon kinyomatott iverk egy része vagy a janicsárok dúlásának esett áldozatul vagy szállítás közben pusztult el; az elveszett példányok számát négyezerre becsülik.

A Kolozsvárott befejezett teljes biblia címlapja: »Szent Biblia, azaz Istennek ó és új testamentumában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordittatott Caroli Gáspár által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némely nehezebb és homályosabb fordítású Sz. Írásbeli Locusoknak értelmes magyarázattal az Istennek a Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott (itt jön a Bethlen-cimer) Varadon. Kezdettetett nyomtatása a veszedelem előtt és elvégeztetett Colosvárat Szenci K. Ábrahám által MDCLXI.« A könyvnyomtatói jelvény más az újszövetségi és más az ószövetségi címlapon. Az ószövetségi cím-

lapon használt Bethlen címer annak a {hálának kifejezője, amely a biblia kiadóit méltán töltötte el gróf Bethlen István emléke iránt, aki a biblia kiadására a legnagyobb áldozatot hozta. A címlap és előszó készülhetett legutoljára, mivel az ószövetségi rész lapszámozása Mózes könyvéénél, a bibliai szöveg első oldalával kezdődik.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a bibliának ezt a kiadását nem ok nélkül nevezik »Váradí Bibliá«-nak, mivel ennek újszövetségi része teljesen, ószövetségi része pedig nagyobb részben Váradon készült el.

A »Váradí Bibliá« a korabeli könyvek között méltán feltűnt szép betűivel, tetszetős kiállításával. A magyar nyomdászat történetében nagy jelentőséggel bír már csak azért is, hogy ékességével hozzájárult a magyar nyomdászat rossz hírnevének eloszlatásához külföldön. Tótfalusi Kiss Miklós feljegyzi: »a szomszéd keresztyén nemzetek példabeszédképen emlegették a magyarok csuf nyomtatását. Nálunk száz esztendeig használtak egyfolytában egy rendbeli betűt. Bod Péter azt mondja róla: »ez a Biblia sokkal nagyobb betűletet érdemelne, mint sem szokták betűlni«.

Hatása tagadhatatlan, úgy az országban, mint külföldön. A forgalomba hozott példányokat Tótfalusi följegyzése szerint 10—12 forinton árusították, sőt még többet is adtak érte.

A tiszántuli (debreceni) egyházkerület, melynek egyházmegyéi, egyházközségei anyagilag is támogatták a biblia kinyomtatását, sok utánjárással igyekezett megszerezni gyülekezetei részére a szükséges

példányokat Erdélyből. Így 1665-ben egy küldöttséget indítottak Erdélybe a biblia példányaiért; 1668-ban pedig maga a püspök, Nógrádi Mátyás megyei hetedmagával, hogy a bibliákat haza hozzák. »Az száz forint és 4. s. den. 90 költés volt akkor, — jegyzi fel — s mikor a bibliai exemplárokat kihoztuk Mislei uram, Kisfalvi, Ónodi, Szabadszállási uramék és több, in summa hét személyekkel voltunk Radnalló (Radnóton levő) urunknál. Az exemplárokat a seniorok a debreceni tanácsházban dividálták. Tiszteletes Comáromi uramnál vagyon a registruma». A bibliákért járó költségeket az egyházmegyék viselték: így pl. Bereg maga 18 frt. 49 denárt adott »pro educatione bibliarum». ³⁰⁵

A viszontagság után is meglehetősen szép számban megjelent Biblia példányaiból még ma is sok található az erdélyi egyházkerület egyházközségeinek és családainak tulajdonában. A közkölségen készült könyvből ingyen vagy olcsó áron kaptak a szegényebb egyházközségek. Tekintélyes külseje, olvasható betűje alkalmatossá tette templomi használatra, úgy hogy egészen az újabb időkig sok templom szószékén ott diszlett állandóan. A nagyváradi református egyházközségnek tulajdonában is van két példány. Az egyikhez vásárlás útján jutott az egyház, a másik dr. Sebess Lajos orvos, presbíter ajándéka. ³⁰⁶

A XVII. és XVIII. századokban teljes erővel dühöngő rekatholisacio miatt, mely a bibliát is üldözte, hosszú időre a Váradi Biblia maradt a legutolsó itthon nyomtatott bibliánk. A nagyon közked-

volt bibliát Báthory Gábor dunamelléki püspök adta ki másodszor 1805-ben Pesten némi javításokkal.

Szenczi Kertész Ábrahámnak a könyvnyomda, amely Váradon mintegy két évtizeden át fejtett ki áldásos működést, meglehetősen jól jövedelmezett. Misztótfalusi Kiss Miklós szerint a Váradi Biblia kiadójának több palotája volt Váradon. Várad török kézbe jutása anyagi romlást hozott Szenczi K. Ábrahámra is s az egykor vagyonos nyomdász ajkáról panaszos nyilatkozatok hangzottak el. Halála után, mely 1667. elején következett be, örökösei már csak könyvpéldányokat kaptak örökségképen.⁵⁹⁷

Várad török kézbe jut.

Várad eleste II. Rákóczy György szerencsétlen végü lengyel hadjáratának következménye, amellyel kapcsolatba hozza a Siralmas Krónika írója a híres kalendárium csináló váradí esperesnek, Szilvásujfalvy Imrének 1598-ból eredő jóslatát: »Ezerhatszázötvenhétben, Mikor ember jutsz ennyiben, Retten világ minden részben, Mert a magyar perczen ebben stb.«³⁰⁸

A nagy Báthory István lengyel királysága óta Erdély minden kiválóbb fejedelme vágyakozott a lengyel trónra. A sok szép tulajdonságokkal ékes ifju II. Rákóczy György is célul tűzte ki a lengyel korona elnyerését. Volt ebben a célkitűzésben egyéni nagyravágyás mellett tiszteletre méltó politikum is, hogy a lengyel trón birtokában a siker reményével vehesse fel a küzdelmet a magyarság felszabadításáért. A török nem helyeselte a lengyel hadjáratot s a krimi tatár khánt százezer emberrel küldte Rákóczy ellen. Az erdélyi hadsereg nagyobb része Kemény János fővezérrel tatár fogságba esett, a haza menekülő II. Rákóczy Györgyöt a rendek a szultán parancsára leteszik a fejedelmi székből s helyébe 1657. őszén Rédey Ferencet ültetik. Noha a rendek azzal a kikötéssel választották meg Rédeyt, hogy helyét azonnal átengedi Rákóczynak, ha ez a szultán-

től bocsánatot nyer, Rákóczy nyugtalan lelke nem várakozott, hanem a mellette kitartó Váradra és a csatolt részekre támaszkodva, fegyveres erővel kényszeríti az erdélyieket Rhédey letételére. A török ennek hallattára bevonult Erdélybe. A megrémült rendek most meg Barcsay Ákost választották meg fejedelmül, bár ugyancsak avval a feltétellel, amellyel az előző évben Rhédeyt. A türelmetlen Rákóczy hadat gyűjtött s 1660 május 22-én Gyalu és Kolos között a fenesi síkon megtámadta a török sereget; azonban csatát vesztett, maga is halálosan megsebesült s a mellette törhetetlenül kitartó Várad falai közé menekült, ahol pár nap múlva, 1660 június 8-án sebeibe belehalt.

Várad ellen a török bosszút forralt. Alig szállította el az özvegy fejedelemné gyászos véget ért férje holttestét Váradról, a török sereg a vár alá vonult s 1660 július 13-án az ostromot megkezdette. Az ostromló sereg fővezére, Ali temesvári pasa, táborában őriztette az új erdélyi fejedelmet, Barcsayt, remélvén, hogy általa megnyerheti Váradot. Levelet is íratott vele a várbelieknek. Barcsaynak azonban sikerült a levélbe becsempészni ezt a szót: »Kelt félelemből«, amit a várbeliek megértettek s elszánták magukat, hogy a várat halálig védelmezik.³⁰⁹

A város fegyverfogható népe a kollégium tógátus-diákjaival együtt a várat védő sereghez csatlakozott, de a védők száma — asszonyokon és gyermekeken kívül, — így is alig haladta meg a 850-et. A várbaszorult néppel együtt maradtak a prédikátorok: Kovásznai Péter és a Nagyari Benedek helyébe

beállított Kolozsvári Igaz Kálmán, aki Szalárdról Belényesbe menvén, Belényes feldulása után Váradra menekült. A vár papja Kállai András vala. Mindhárman nagy szorgalmatossággal és istenesen forgolódtak tisztókben mind az öt bástyán, a kapitány, Balogh Máté szállásán és a vár kapui között, amíg az lehetetlenné nem vált a belső kőfalaknak rettenetes romlása és a szörnyű ágyuzás miatt. Egymást felváltva szolgálnak a bástyákon, mindennap mindennütt háromszor tesznek vala nagy buzgóságos könyörgést s a szokott napokon a Szent Írásból az alkalomhoz illő textusokat, igéket keresvén, nagy, szép biztató és vigasztaló tanításokkal a népet bátorítják, oktatják, vidámitják.⁵¹⁰

A várat körülfogó várost, hogy annak a török hasznát ne vehesse, a lakosok a várba betakarodás után, felgyújtották. »Ez égésnek sebességét nézni — írja a kronikás — óh mely rettenetes vala! De főképen a Péntekhely utcai magos házakat⁵¹¹ és a város közönséges Egyházát (templomát), hol naponként az Istennek tiszteleti s az evangéliomnak predikálása bőséges mértékben kiszolgáltatni szokott vala, mely tiz egész oszlopokra s azonfelül vontatott nagy öreg gerendákra igen magas helyazatra építettett vala. Melynek igen tágas és széles épületnek kellett lenni, mint amely alatt annyi ezer lelkekből álló nagy gyülekezetnek elférni kell vala. Az oszlopokon kívül napkelet és napnyugat felől, mindkét részről igen hosszú szálcatornákra, nagy magas helyazatok alatt fiókjai kiterjesztve valának. Melynek épületin mennyi temérdek sok fa, zsindely és vas volna,

akárki is megítélheti. Erre a tűz éjszaka érkezvén, oly rettenetes lánggal ég vala, hogy annak sebes lángja az éjszakai setétségbe annál inkább az eget verdekleni láttatnék; úgy hogy a lakosok az átellenben levő csonka bástyáról és közkőfalakról nézvéna nagy romlást, a rettenetes-tűznek sebessége, a vár előtt való nagy széles piacon s a várnak is nagy széles árkán nagyon által sűt vala.³¹² A templom alatt nyugvó Petneházi István, Bornemissza Pál, Balpataki János zászlóit, amelyeket a templomban őrzöttek, hogy a pusztulástól megmentsék, a várbeli templomba mentették.

A vár előljárói, a lelkipásztorokkal egyetértésben, a bástyák kapitányainak kezébe írásos intéseket bocsátottak ki, hogy azokat gyakran felolvassván, a nép megértse és megtartsa. Ezekben a vár oltalmazására vonatkozó dolgokon kívül inték a vár népét atyafiui szeretetre, istenes életre, a nem rég elterjedt éktelen káromkodások és szitkoktól, továbbá a részegedéstől, hamis esküdözésektől stb. tartózkodásra. Mindenik bástyán két-két becsületes embert biztak meg a felügyelettel. A hibázókat pénzbírsággal sújtották, vagy kikötötték őket.³¹³

Az ostromlóknak sikerült a vizet a vár árkából levezetni. Cselebi török író feljegyzése szerint egyik éjjel egy magyar asszony kereste fel Ali pasát s így szólt: »Uram, ha fiamat a tatárok fogságából kiszabadítod, megmutatom neked a várárok vizének útját s ha az árok vizét lefolyatod és a várat száraz földön megtámadhatod, irgalom nélkül beveszed; más-különben az ágyuval való ostromlástól ez a vár nem

fél.« Ali pasa az asszony fiát azonnal megkerestette, előhozatván megmutatta, mire az asszony így szólt: Mária anyám közbenjárt értem (tehát az asszony nem református vala). Éljen a török. Majd megmutatta, hol bontsák ki a vár árkat.³¹⁴

A vár védőinek ellenállását azonban ez az árulás sem tudta megtörni. Az ostrom negyvenedik napján hajnalban a vár nyugati falán állók észrevették, hogy a török tábor megmozdult. Egyes csapatok hosszú létrákkal közeledtek a Csonka bástya falaihoz. Mig a várbeliek a Csonka bástya védelmére siettek, az alatt a vár, ellenkező oldalán egetföldet rázó robbanás történt. Az ellenség az aláaknázott keleti bástyákat robbantotta fel s a réseket a janicsárok megrohanták. De mikor a férfiak a janicsárok merész rohamától már már meginogtak, ott termettek mellettök a nők, mint egykor Dobó Istvánék mellett az egri nők. Nem csak hogy hordták a köveket a résekhez, hanem az erősebbek magok is szórták, hajigálták a köveket az ostromlókra; némelyek forró faggyut és forró vizet zuditottak a nyakukba.³¹⁵

A védők sorai napról-napra ritkultak; elesett a diák-légió hadnagya is, Almási Dávid s a harmincöt diák egyike, Martonfalvi; valószínűleg a professzor atyafia.

Nyilvánvalóvá lett, hogy külső segédelmet nem várhatnak, de azt sem remélhetik, hogy a várat megoltalmazza. Kötelességüknek, hogy Váradot védjék, becsülettel eleget tettek. Azonban egyéb kötelességeik is voltak: megmenteni a két nemzeti

kincset, a könyvsajtót, a félig kinyomott Bibliával és a levéltárat, az alapító László korától gyűjtött és őrzött ősi okmányokkal. Augusztus 27-én kitűzték a fehérlobogót. Tisza Istvánnak vezetése alatt, aki még Sztambulból jól ősmerte Ali basát, küldöttség kereste fel az ostromló sereg vezérét, hogy megállapítsák a vár átadásának feltételeit.

Ali a várbeliek feltételeit nem fogadta el, hanem a következő levelet intézte hozzájuk:

»Várad várában való kapitányok — így kezdte levelét — nemesség és egyéb tisztek és egyéb nemzetek és vitézlő rendek, kicsinytől fogva nagyig!

Amely levelet előmbe küldtetek, melyben valamit kívántatok, aszerint minden részeit megengedtük. Minthogy hatalmas császáruk fényes köntöséhez tartoztatok és mostan is ő hatalmasságához ragaszkodtatok: kívánságaitok szerint mindenek megengedettek. A várból ki kell mennetek. Akármerre akartok menni, basákat, bégeket adok mellétek, bátorságos utatok lészen. Akik közületek itt akarnak maradni, házukat, kertjüket, szőlőjüket, szántóföldjeiket azoknak azonnal visszaadom. A távollevők is, ha visszajönek, ugyanazon szabadsággal élhetnek. Az iskola³¹⁶ minden hozzátartozókkal kár nélkül maradjon nálatok. A tipographia minden szerszámaival együtt a titek legyen. Hogy a hatalmas császár előtt ezután is érettetek esedezni kész leszek s amit kértek, meg is nyeritek, arra magamat ígérem. Hogy pedig mindezeket megfogjuk tartani, esküszöm a Mindenható Istenre, a mi szent Prófétánkra, Mohamedre és a hatalmas császárnak áldott fejére. Melynek emléke-

zetire adjuk ezen pecsétünkkel s kezünk írásával megerősített levelünket. Költ 1660. Kisasszony havának 27-ik napja. A Várad mellett levő táborban.»

Ali basa ígérete jó részben csak írott malaszt maradt. Levelében ugyan megígérte, hogy a várbeliek »mindenükkel« kivonulhatnak, de ingóságai összeszedésére sem időt, sem alkalmat nem adott; azt szerette volna, ha a várbeliek még aznap kiszállottak volna a várból, holott még hid sem volt a vár széles árkán; ezt csak másnap kezdték összeütni. A hid jóformán még el sem készült, mikor 1660 augusztus 28-án délután 2 órakor jött a parancsolat, hogy takarodjanak. A kiköltözködésre két órai időt engedtek. Ennyi a levéltár és a sajtó szekérrakásához sem volt elegendő; hát még ahhoz, amire szegény menekülők számítottak, hogy magokkal vigyék az iskola könyveit, a szentegyházak harangjait, minden hozzájuk tartozó dolgokkal. De Ali basa hajthatatlan maradt. Mindössze annyit engedett még meg, hogy a levéltár és a könyvnyomda helyiségeit lepecsételhessék és majd máskor jöjjenek értők. A várat a réseken beszivárgó, prédára áhító janicsárok egészen ellepték; így a vár átadása nagy hirtelen megtörtént.

A várnépet ezen a napon nem bocsátották tovább Püspökinél. Az augusztus 29-ére virradó éjszakát ott töltötték a mezőn, az ellenségtől körülvéve. Hajnalban indult el a szekér-tábor Debrecen felé; a szekeresek nagy része épen Debrecenből való volt, akik több alföldi fuvarossal együtt élelmet, puskaport hoztak az ostromló sereg számára. A meg-

Lehetősen kiméletes elbánás felbátorította a távozókat arra, hogy az országos levéltár és könyvnyomda magúkkal vitelét is kérjék. Azonban a vezér röviden azt válaszolta nekik: »Köszönjétek, hogy éltek.«³¹⁷ Nem mehetvén vissza a várba e kincsekért, elindultak hát nélkülök. A szekér-táhort Szejdi basa kísérte. Augusztus 30-án érkeztek Debrecenbe. A diákokat — mint már említettük — a tudós Martonfalvy György professzor vezette; közöttük lehetett Felvinczi Sándor is, a későbbi debreceni pap, aki maga írja, hogy Váradon tanult »mikor még a város megvétele előtt ott virágzó református kollégium volna.«

A könyvnyomda és a biblia kinyomatott iveri később Kolozsvárra kerülván, sokan azt hitték évek multával is, hogy a levéltár is megmenekült. Igérte ugyan a basa, hogy a két lepecsételt helyiséget megőrizteti, az első éjszakán azonban a janicsárok prédálásnak esvén, valahol csak egy lezárt boltot, rejtékhelyet találtak, azt mind feltörték, felpredálták, az egy bolton kívül, amelyben a könyvnyomda és a biblia exemplárjai valának, melyeket maga a vezér oltalmazott meg nagy nehezen.³¹⁸ Akik nem tudtak a levéltár felpredálásáról, azok még sokáig keresték azt mindenütt. Hiszen alig volt család, amelyiket ne érdekelte volna a benne elhelyezett sok fontos okmány. Micsoda dus adatokat szolgáltatathatott volna ez a levéltár a váradi református egyházközség multjához és a körösparti híres kollégium történetéhez is! Multunk mennyi titka maradt elrejtve örökre a barbár pusztítás következtében. A janicsárok nem szemétre dobták ugyan az ősrégi okmányokat, hanem

elégették. Így semmisítették meg annak írott bizonyosságait, hogy itt hajdan szebb élet volt. Az enyészet martaléka lett mindaz, ami bizonyosságot tehetett volna késő századok előtt arról, valami nagyot, nemeset és értékeset a vallás a hazafisággal, a tudomány a művészettel karöltve egykor Nagyváradon alkotott.

Munkám közben egyre nyilvánvalóbb lőn előttem annak a veszteségnek pótolhatatlansága, amely a váradai református egyházat az ősrégi levéltár elpusztításával érte. Ha ez a levéltár fennmaradhatott volna, most bőséges adatok igazolhatnák, hogy egyháztörténeti könyveinkben meglehetősen a háttér homályában hagyott Várad a reformáció befogadásától a török veszedelemig (1557—1660.) mennyire elhatározó befolyást gyakorolt a magyar református egyház életére.

Törökvilág Nagyváradon.

Ali basa megigérte ugyan a Vár átvételekor a váradiaknak, hogy akik itt akarnak maradni, azoknak kivánságára házukat, rétjüket, szőlőjüket, kertjüket, szántóföldjüket azonnal visszadja, azonban a szabad élethez szokott magyar urak, nemesek és városi polgárok a szabadság szeretetétől hajtva, idehagyták szülővárosukat. Táplálta őket a remény, hogy pár hét, vagy néhány hónap multával valamennyien visszatérhetnek; hiszen az erdélyi fejedelem és a magyar király közös erővel kiszorítják a törököt Váradról. Még álmukban sem gondolták szegény expatriálók, hogy haló-poraik nem atyáik temetkezési helyén pihennek egykor. Biztak Várad közeli felszabadulásában. Egy magyar főúr, gróf Bethlen Miklós fogadalmat is tőn, hogy haját addig le nem vágatja, valámig Isten Váradot Erdélynek vissza nem adja³¹⁹.

A bujdosók 1664-ig a rokonok, ismerősök körében vonták meg magukat. Ekkor, a gyalázatos vasvári béke után, mely Váradot törökkézben hagyta, hosszú időre elveszett reménységük, hogy visszatérhessenek. Új otthon után kellett nézniök. Folyamodtak hát az erdélyi rendekhez, akik az 1665-iki gyűlésen Dées és Torda városok uratlan pusztáitelkein telepítik le őket³²⁰. Felvették őket a megyék rendes

nemesei közé. Mások másfelé telepedtek le. Haller Gábor a balázsfalvi jószágára vonult; Tisza István Kővár kapitánya lett; Boldvai Márton első alispán Husztra költözött; Károlyi Mihály másodalispán eltűnt nyomtalanul, Váradi Inczédi Mihály táblabíró Enyeden telepedett le. Valamennyiök helyzetét megvilágítja Boldvai Mártonnak levele, melyet 1664-ben az erdélyi fejedelemhez intézett: »Hogy édes hazám, Erdély legyen koporsóm az én annyi bujdosásomban is tovább nem mentem . . . már most kell utolsó vénségemben . . . számkivetésbe mennem . . . Jó vitéz fiammal és öcsémmel csak kezöket fogva mentem be Váradba . . . Váraddal mindenünk elveszett . . . Az én hazámért . . . vénségemben kell bujdosónak lennem, édes hazámtól búcsut vennem . . . idegenek közé mennem«³³⁰.

A bujdosók elvitték magukkal az egyház klenidiumait is. Hová, merre, — azt megállapítani nem tudjuk. Vajjon végképen megsemmisültek-e azok az urasztali kelyhek, kancsók, terítők, amelyekkel az akkori idők egyik legtekintélyesebb és fejedelmi személyek által is támogatott ekklesiája bizonyára nem szegényesen volt ellátva!? Vajjon ki tudna erről nekünk, késő utódoknak, felvilágosítást adni, (még ha nem is juttatná vissza birtokunkba az esetleg valahol lappangó ereklyéket)?!

Az ótordai egyház jeles espereslelkésze, Nagy Mózes-ur 1931 december 2-án kelt soraiban írja a következőket: »Ezelőtt 31 évvel történt, papi székfoglalóm alkalmával az egyház öreg vasládájában a leltárban találtam két különösebb figyelmet érdemlő

csomagot. Egyiknek felirata: »fejedelmi adomány-levelek és egyéb fontos régi okmányok«. A másik csomagnak jelzése: »Fejedelemtörzsi urasztali terítők«. Ez tartalmazott egy nagyobb és négy kisebb urasztali terítőt; természetesen nagyon gyenge állapotban; igazában csak a régi aranyhímzések látszottak a majdnem teljesen szétmállott pókhálószerű vékony selymen; régóta használaton kívül voltak. Mint említém, egy nagyobb terítő van, amelyről az van írva a leltárban: »A fejedelemtörzsi abrosza, széles házi csipkével beszegett négyszögű nagy terítő, amely 30—30 cm. széles és ugyanolyan hosszúságú recehímzésű kézi csipke táblák váltakozó soraiból áll. Egy-egy sorban 12 tábla sorakozik; a terítő közepére eső táblán a következő bibliai locus van hímézve: LUC: 22. Ez az én testem; ez az én vérem; ezt cselekedjétek az én emlékezetemre, URJÉZUS irgalmazza nekünk 1635. Ez a terítő és még négy kisebb terítő a fejedelmi kincsekhez tartozik, azokat a nagyváradi menekültek hozták magukkal Tordára«. Van egy régi takaró »V.-(váradi) Inczedy Péter és Garda Mária« felirással. Ez magyarázható úgy, hogy V. (váradi) Inczedy Péter és neje ajándékozta; az tudott dolog, hogy Inczedy is váradi menekült.

A fejedelmi urasztali terítők váradi eredetét valószínűsíti az, hogy Lorántffy Zsuzsánna úgy 1635, mint 1636-ban hosszasan időzött Váradon³²².

A magyarság vezetői: a nemesek, az előkelő polgárok elhagyták Váradot, de a nép itt maradt, ragaszkodott szülőföldjéhez. Cselebi, a jeles török utazó és történetíró nagy elragadtatással ír a meg-

hódított városról, amelynek külvárosai közül akkor Velence volt a legvirágzóbb. A török író szerint a városnak »méltán híresek szép magyar asszonyai«, akik a kitűnő magyar buzából olyan fehér cipó-kenyeret sütöttek, amely vetekedett a leghíresebb arab süteménnyel a hálebi fálákát-tal³²³.

A város lakói között kezdetben nem volt más török a hivatalnokokon és katonákon kívül. Betelepült idegen is kevés akadt, az is inkább görög volt. A török eleinte türethően bánt a visszamaradt magyarsággal. De egyre bizalmatlanabbá vált. Amint érezte, hogy a várost nem bírhatja öröke, egyre elviselhetetlenebbé tette az itt maradottak életét; s igyekezett a magyarok közé bosnyákokat, rácokat betelepíteni (így nevezték akkor általában azokat a görög keleti vallású népeket, akiknek anyanyelvük nem a magyar vala s a szerb, a szláv liturgiális nyelvet használták istentiszteleti nyelvül). A török azonban, bármily méltatlan sorba szorította is le a magyar jobbágyságot, lelkére nem spekulált; ha el is vette templomait s azokat mecsetekké, muzulmán imaházakká alakította át, ha egyházi és iskolai birtokait állami birtokokká tette is, de vallásától és nyelvétől nem igyekezett megfosztani a magyart, sőt nyelvét ő tanulta meg és a közigazgatásban is használta.³²⁴

Váradon megszűnt a református egyház.

A vidéken is sanyaru sorsban tengődött. A vidéki egyházak közül kettő az, amelyik adataink szerint közelebbi vonatkozásba kerül Váradal a török megszállás alatt.

Az egyik Nagyürögd, akkor háromezer lelket számláló magyar református falu, ma románság lakja. Ennek a falunak papja Kabai Márton a váradi basa, szabójától, Huszein Cseleb nevű töröktől pénzt vett kölcsön; azonban tartozását nem fizette meg, hanem megszökött. A váradi basa a megszökött és sehol fel nem található lelkész helyett Váradra idézte Nógrádi Mátyás püspököt, Zoványi János bihari esperest és Csekei Miklós (bihar)-tordai papot s őket rabságba vetette s addig zaklatta, szidalmazta, míg a megszökött lelkész helyett 370 tallért meg nem fizettek³²⁶.

A másik egyházközség a nagyszőlősi (Peceszőlős—Váradszőlős), melynek emlékét az a kehely és urasztali tányér őrzi, amelyet ma a váradvelencei lelkéshiatal gondoz.

A tányér története a következő: Budavár visszafoglalása után megkezdődván a töröknek magyar földről kiszorítása, a felszabadító harcok alatt Szentjobb is visszakerült a magyarok kezébe. A szentjobbi vár főkapitánya Bagosi László jó vitéz rá-rácsapván a portyázó törökre, egy ilyen összecsapás alkalmával 1687 június 2-án megsebesült és foglyul esett. A török Váradra vitette, ahol három hét múlva sérüléseibe belehalt. A súlyosan megsebesült kapitánynak a váradszőlősi reformátusok viselték gondját, majd ők temették el. Özvegye Bagosi Lászlóné, szül. Józsa Borbála, háláját kimutatandó a jó szőlősiek iránt, férjének emlékére Szatmáron, ahova férje halála után költözött, egy ezüst tányért készíttetett kehellyel együtt a szőlősi református egyháznak 1687

október 22-én. A tányér sűrűn teleírott szélén a következők olvashatók: »Én néhai bődög emlékeztű Isten és haza vitézeinek az felséges Leopoldus Római császár és koronás Magyar király Szentjob végvárának fő kapitányának Nemzetes Bagosi László édes uramnak megmaradott árva özvegye Józa Borbála megtekintvén Szőlősi bírák és lakos uraimnak említett édes uramhoz váradi rabságában való igaz hűséges szolgálatjokat és dajkálkodásokat mivel említett édes Uram Kisfalunál az Ér mellett török rabságában Váradra vitetett. Die 2 Junii An. 1687. holtot sebei miatt három heti rabságában életét boldogul letette. Kinek meghidegedett tetemeit is megnevezett szőlősi bírák és lakos uraim tisztességesen eltakarították. Én is istenes indulatomból édes uram emlékeztetere csináltattam ezen ezüst tányért egy pohárral együtt. Kivánom éljenek ő kegyelmek Isten tisztességére, lelkeknek hasnára. Szattmart Die 22. Octobris Anno 1687.«

A szőlősi tányér feliratában említett pohár sorsa ösmeretlen előttünk; az a kehely t. i., amelyet a tányérral együtt, mint az egykori szőlősi egyháztól ránk maradt örökséget őrzünk, ezt a feliratot viseli: «Szőlősi eclesiához való pohár ez 1667.» A felirat szerint tehát ez a pohár tíz évvel korábbi időből, noha ugyancsak a török világból ered. Valószínű, hogy a Váradról kiszorított és Szőlőstre huzódott polgárok gyarapították vele az őket befogadó egyházközség klenodiumait.

A török járom alóli szabadulás reménye állandóan élt a lelkekben s a Váradról való külföldön ta-

nuló ifjak még Várad eleste után is idevalósiaknak írják magukat, mint a baseli egyetemen tanuló magyar ifju Raboy (Rábéy?) János András 1663. márc. 12-én, »magy. Warad« Nadányi János 1664. nov. »varadiensis.«³²⁷

Harminckét év múlva, 1692-ben felszabadult ugyan Várad a török iga alól, de ez a felszabadulás a református egyházra nem jelentett feltámadást. Az itt élő reformátusoknak II. József türelmi parancsáig kellett várakozniok, hogy régi gyászokat levessék és százhuszonnégy évi tetsz-halál után új élet pezsdüljön meg a romok felett, új gyülekezet szerveztessék, templom, iskola épüljön s újra elkezdessék az evangéliom hirdetése Isten dicsőségére.

**A törökvilágbeli szőlősi református egyház urasztali
tányérja és pohara, a nagyváradi református egyház
tulajdonában.**

ZÁRSZÓ

Munkámnak végére jutottam. Az anyag, amit összegyűjtöttem, hiányos. De az együtt lévő adatok napvilágra hozatalával tovább nem késlekedhettem. Az 1934-ik év t. i. a nagyvárad református ekklesia romjaiból föltámadásának 150-ik, az 1935-ik év pedig a nagyvárad református ekklesia első, százháromesztendőre terjedő virágzását elpusztító török veszedelemnek 275-ik évfordulója. E nevezetes dátumok alkalmából a multa emlékező gyülekezetnek a vele való lelki közösségem jeléül kívántam át-nyújtani ezt a munkát. Annak bizonyosságául, hogy ami őt lelkesíti, az engem is lelkesít, ami neki fáj, az nekem is fáj, ami őt Isten iránt hálára készíteti, az hálával tölti meg az én lelkemet is.

Olvasóim vegyék figyelembe, hogy az írás, amelyet gyülekezeti lapunk, a Református Hiradó hasábjain ez év folyamán eléjük tártam, nem egy tudós, történetírással foglalkozó tanító-mester munkája; hanem egy lelkipásztoré, aki ezzel annak az egyházkerületi rendelkezésnek is engedelmességet, amely utasítja a lelkészeket, hogy az egyházközségük multjára vonatkozó adatokat gyűjtsék össze. (1896. máj. 217. r.)

Adja Isten, hogy mások nálam szerencsésebbek legyenek; az általam összehordott adatokat kiegészíthessék, tévedéseimet helyreigazíthassák, egyre teljesebb alakban állíthassák gyülekezetünk tagjai elé az itt halovány vonásokban lerajzolt dicsőséges korszakot.

A lelki győnyörűségért pedig, amit számomra ez a munka jelentett, áldott legyen az én jó Istenem. Ámen.

1934. karácsony hava.

Csernák Béla.

JEGYZETEK.

1. Szalárdi: Siralmas Krónika, 363. — Bunyitay Vince: A váradai püspökség története 1883. I. 37.
2. Szalárdi I. m. 363—566.
3. Szabó Károly: Emlékiratok a magyar keresztyénség első századaiból. 101. l.
4. Bunyitay: A váradai püspökség története. I. 210.
5. Harsányi I.: A magyar Biblia 8. l.
6. Pokoly: Az erdélyi református egyház története I. 14.
7. Rauwenhoff: A protestantizmus története I. 27.
8. Bunyitay: A váradai püspökség története I. 358.
9. U. o. I. 362—363. II. 441.
9. Karácsony János: Magyarország egyháztörténete 43.
10. Zoványi: A Reformáció Magyarországon 1565-ig 10 l.
11. Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 3—4 l.
12. Bunyitay: A váradai püspökség története I. 384., Zoványi: A Reformáció 109.
13. Révész: Figyelmező 1870. év 255—259.
14. Protestáns Egyház és Iskola Lap 1880. év 1428. és 1457 l., Zoványi: A Reformáció 183.
15. Révész: Figyelmező 1872. év 252.
16. Zoványi: A Reformáció 187, Pokoly: i. m. I. 73.
17. Révész: Figyelmező 1870. év 403. l. A nagyváradai református ékkleziájának protocolluma. Kézirat.
18. Ipolyi Arnold: Vörösmarti M. élete és munkái 516. l.
19. Frankl Vilmos: i. m. 298. l.
20. Bunyitay: A hitujítás történetéből. Századok 1887. 393-99.
21. Karácsony János: i. m. 108.
22. Bunyitay: A váradai püspökség története I. 421. Deveczky János és Garay Márton kanonokok előadása az esztergomi káptalan előtt.
23. U. o. I. 422. l.
24. U. o. I. 428. l.
25. Verancsics összes művei II. 100. l.
26. Bunyitay: A váradai püspökség története I. 437.
27. Bunyitay: Nagyvárad a török foglalás korában 33. l.

28. Szilágyi: Magyar Nemzet Története V. 476.
29. Bunyitay: A váradi püspökség története. I. 433.
30. U. o. I. 438. I.
31. Zoványi: Theol. ismeretek tára I. K. 24.
32. Lásd a Lelkészegyesület 1933. évi 5, 15, 16. számait.
33. Tóth Ferenc: Tul a tiszai püspökök 60. I.
34. Bod Péter: Magyar Athenás 316.
35. Szilágyi: Erdélyi ország gy. emlékek I. 79.
36. Bunyitay: A váradi püspökség története I. 431.
37. U. o. I. 432.
38. Sulyok István: Ébresztő 1887. évfolyam április 25. sz.
39. Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 282—283. I. A Protestáns Egyház és Iskolai lap 1880. évfolyamában megjelent fordítást helyesbíti Zoványi.
40. Draskovics prépost bécsi jelentése. Századok 1887. 398-399.
41. Pádovában 1551-ben, ily címmel: Confutatio eorum, quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario super verbas Domini: „hoc est corpus meum“. Századok 1887. 388—389. I. Zoványi: A Reformáció Magyarországon 1565-ig 293. I. Dr Révész Imre: Kálvin legelső magyar támadója. Theol. Szemle IX. 18. I.
42. Zoványi: A Reformáció Magyarországon 1565-ig 304.
43. Kemény: A reformáció Kassán 1891. 73. lap. Zoványi: I. m. 312. I.
44. Erdélyi Országgyűlés. Emlékek II. 90. I.
45. Pokoly: I. m. I. 129—130. I. Zoványi: A Ref. 382—384.
46. Pokoly: I. m. I. 127.
47. Bunyitay: A váradi püspökség története. II. 227.
48. Zoványi: A Reformáció Magyarországon 1565-ig 384—385. Pokoly: I. m. 124.
49. Kiss Aron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok 82—83. I.
50. I. m. 237, 215.
51. I. m. 153. I.
52. I. m. 173. I.
53. I. m. 239. I.
54. Melotai Nyilas István: Agendája 1622-ik évi kiadásában többször is idézi.
55. Bunyitay: A váradi püspökség története I. 440.
56. Pokoly: I. m. I. 172.
57. Erdélyi Országgyűlés. Emlékek II. 302.
58. Bunyitay: A váradi püspökség története I. 443—446.
59. Kanyaró: Unitáriusok Magyarországon 89.
60. Erdélyi Országgyűlés. Emlékek: II. 327.
61. Kárácsonyi: I. m. 108.
62. Bunyitay: I. m. 446.
63. I. m. 227.

64. Debreczeni Szemle 1929. évfolyam 350.
65. Pokoly : i. m. I. 193—194.
66. I. m. 213.
67. Kiss Áron : i. m. 637—638.
68. Lampe—Ember : Historia Eccl. 248—249.
69. Lampe—Ember : i. m. 250—252, Kiss Áron : i. m. 651—654.
70. Lampe—Ember : i. m. 251—254.
71. Lampe—Ember : i. m. 254—256.
72. Kanyaró : Unitáriusok Magyarországon 129.
73. A nagyváradí disputa 1870, 417—18.
74. Lampe—Ember : i. m. 248, helytelenül írja Czeglédyt debreceni esperesnek, mert sohasem volt debreceni pap ; a disputa idején még váradi lelkész és esperes. Váradi disputa 15.
75. Nagyváradí disputa 15. 35, 142, 149 és 150 l.
76. Kanyaró : i. m. 80. l.
77. I. m. 83. l.
78. I. m. 80. l.
79. Dr Szabó Pál : Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában 71.
80. Debreceni Főiskola Értesítője 1894—95, 10.
81. Lásd Sásvári végrendeletét : Abafi Figyelője 1887. évfolyam 74—77. l.
82. Debreceni Főiskola Értesítője 1894—95-ik évfolyam 10.
83. Frankl : i. m. 292.
84. Bod Péter : i. m. 214.
85. Szilágyi : Magyar Nemzet története. V. 482.
86. Dr Barcsa János : A debreceni kollégium és partikulái i. m. 12. l.
87. Bod Péter : i. m. 127. Szűcs : i. m. 628.
88. Kiss Áron : i. m. 602. és 582.
89. Dr Barcsa : i. m. 17.
90. Debreceni Szemle 1929. évfolyam 350. lap, az egész nyomdászatot illetőleg Naményi : A nagyváradí nyomdászat története 1902.
91. Dr Tóth Szabó Pál : i. m. 75.
92. Pokoly : i. m. I. 241.
93. Pokoly : i. m. I. 245, 254.
94. Pokoly József i. m.
95. Tóth Ferenc : i. m. 62—67, Zoványi : kisebb dolgozatok 102. lap.
96. Kiss Áron : i. m. 690.
97. Bod Péter : História Eccl. I. 265.
98. Pokolyi : i. m. II. 266.
99. Jancsó : Erdély története : 115 lap.
100. Bihar és Nagyvárad Régészeti és Történelmi könyve 1901—1902, 9—11.

101. Dr Tóth Szabó Pál: i. m. 58—63. lap és előbbi évkönyv előadása szerint.
102. Dr Tóth Szabó Pál: i. m. 60.
103. Dr Tóth Szabó Pál: i. m. 63.
104. Pokoly: i. m. II. 274.
105. Pokoly: i. m. 275.
106. Fraknói: Pázmány Péter 13. lap.
107. Dr Barts Gyula: Zalay Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései 2-3. lap.
109. Dr Tóth Szabó Pál: i. m. 64.
110. Jancsó: i. m. 117.
111. Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. 240. lap.
112. Lampe—Ember: 637—637, Bod Péter i. m. 122.
113. Tóth Samuel: Adalék I. 9.
114. Dr Tóth Szabó Pál: i. m. 65.
115. Történelmi Tár 1883. évfolyam 345. lap.
116. Szamosközi Történelmi maradványai II. kötet 81 lap.
117. Zoványi Jenő kisebb dolgozatok 107.
118. U. o. 108 lap.
119. Protestáns Szemle 1898-ik évfolyam 604—611.
120. U. o. 609 kör.
121. Erdélyi Országgyűlési Emlék IV. 196.
122. Pokoly i. m. II. 304.
123. Bethlen Miklós: Önéletrajza I. 147.
124. Jancsó i. m. 125.
125. Zoványi Jenő kisebb dolgozatok, Medgyesi Pál Szent Atyák öröme Gyulafehérvárott 1640, b. 4-c, 1 t. után ismeretes a derecskei élettörténetnek az az annyira jellemző mozzanata.
126. Postilla: Előljáró Beszéd, Imre Sándor: Alvinczy Péter 1898, 8. lap.
127. Bod Péter i. m. 5.
128. U. o.
129. Jancsó: i. m. 124.
130. Pokoly: i. m. I. 311.
131. Fraknói V.: Pázmány Péter 8 lap.
132. Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 173 lap.
133. U. o. 11.
134. Dr Barcsa János: A Debreceni Kollégium és partikulái 21.
135. Frankl: i. m. 56, Szántó Jezsuita előbeszélése szerint.
136. Kiss Áron: i. m. 694.
137. Dr Barcsa: i. m. 16.
138. Frankl: i. m. 291—293.
139. Ipolyi: Veresmarti Mihály 244—249.
140. Tóth Samuel Adalékok I. 3.
141. Bod: i. m. 133.

142. Bod : i. m. 122.
143. Naményi Lajos : A nagyváradai nyomdászat története 1902.
144. Protestáns Szemle 1893, Zoványi : kisebb dolgozatok 64,
hol bő ismertetését találjuk.
145. Tóth Sámuel : i. m. I. 4, 7.
146. Szilágyi : A Magyar Nemzet története V. 485.
147. U. o. 472—473.
148. Protestáns Szemle 1932-ik évfolyam 594.
149. Tóth Ferenc : i. m. 80—81.
150. Tóth Ferenc : i. m. 78—79.
151. Bod Péter a Baranya-megyei Szilvásujfaluból valónak
mondja : i. m. 28, azonban Zoványi Jenő megállapítja,
hogy a Zemplén-megyei Szilvásujfaluból származik,
amely ma ugyancsak filiája a nagyobb Kolbása egy-
háznak, de abban az időben még anyaegyház. Zoványi :
Kisebb dolgozatok. Lampe—Ember : i. m. 586.
152. Dr Barts : Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius
Mátyás 10. lap.
153. Ipolyi : Veresmáti 275.
154. Szalárdi Siralmas krónikája 296 : „Ezerhatszázötvenhét-
ben, Mikor, ember, jutsz ennyiben Rezzben világ min-
den részben, Mert a nagy év percen ebben. — Avagy
ugy kezd ködben lenni, Vagy az Halys visszafolyni,
Az nagy Taurus elolvadni, Kis Halcyon adattatni. —
Azért kérek így igyedben, Jobbitsd magad életedben,
Ne félj semmit, ha Istenben Hited vagyon, ki ur ebben.
155. Tóth Sámuel : i. m. I. 13.
156. Bod Péter : Magyar Ath. 328, Zoványi kisebb dolgoza-
tok 120—123.
157. Frank : Pázmány Péter és kora I. 127.
158. Kereszturi József : Váradai püspökségről írt munkája 236.
159. Szűcs : Debrecen város Történelme i. m. 566.
160. Zoványi : Kisebb dolgozatok 120—123.
161. Lampe—Ember : i. m. 348—353.
162. Zoványi : i. m.
163. Tóth Sámuel : i. m. I. 19—20.
164. Lampe—Ember : i. m. 637.
165. Keresztessi József : Protocollum (kézirás) 2. lapján ta-
lálható feljegyzés szerint : „ennek feleségét szerette
Báthori Gábor fejedelem“.
166. Tóth Ferenc : i. m. 95, Lampe—Ember : i. m. 347—355, 373.
167. A törökök „Erdély és Németország kulcsá“-nak tekin-
tették, Karácson Imre : Török történetíró III. 277.
168. Szalárdi i. m. 31—32.
169. U. o. 33—34.
170. Bod : Szmirnai Szent Policarpus 62.
171. Tóth Sámuel : i. m. I. 21.

172. U. o. 22. lap.
173. Frankl: Pázmány Péter és kora II. 418—419.
174. Bod Péter: Magyar Ath. 224.
175. Sárospataki füzetek 186. évi 552.
176. Pokoly: i. m. II. 96.
177. Szücs: i. m. I. 568.
178. Lampe—Ember: i. m. 637.
179. Szalárdi: i. m. 241.
180. U. o. 186.
181. Zoványi: Theologiai Ismeretek Tára.
182. Monumenta Hungariae Historica XXIV k. 99.
183. A váradi lelkészek sorában említik még Órsi Balázst 1631, Putnoki Jánost 1634, — Bihar-vármegye és Nagyvárad monográfiája 435. lap, Tóth S.: i. m. 35, Tóth Ferenc: i. m. 110.
184. Szalárdi: i. m. 134.
185. Pokoly: i. m. II. 167.
186. U. o. 169.
187. U. o. 164—179.
188. U. o. 175. Szegfű Gy.: Magyar Történet. A tizenhetedik század 102. lapján említi, hogy I. Rákóczy György 1641-ben a tőle kinevezett bihari vladikának megszabja, hogy: „a szegény oláhságnak maguk született nyelvükön prédikáljon, hogy abból naponként épülést vehessenek az üdvösséges tudományban és vallásban; és így a babonás tévelygések homályából napról-napra világosságra vezéreltessenek“.
189. Dr. Nagy Géza: Magyar Protestantizmus Története. Kézirat 42.
190. V. Sipos Imre: A belényesi ev. református egyház története 42. lap.
191. Lampe Ember i. m. 298: Franciscus Atimus pastor ecclesiae in Vajda kaba.
192. Tóth S.: i. m. I. 29.
193. Borovszky Samu: Tízántuli ev. ref. papok.
194. Pokoly: i. m. II. 27.
195. Tóth Sámuel: i. m. I. 15.
196. Zoványi: Theol. Ismeretek Tára.
197. Tóth Sámuel: i. m. I. 21.
198. Kiss Áron: i. m. 602—603.
199. Balogh Ferenc: „A debreceni Ref. Kollégium Tört. 161.
200. Szücs: i. m. II. 600.
201. Balogh Ferenc: i. m. 15.
202. Szalárdi: i. m. 237.
203. Bethlen Gábor: Kiadatlan levelei 1879.
204. Zoványi: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban 16.

205. U. o. 18.
206. U. o. 19.
207. Tóth S. i. m. I. 30.
208. Zoványi: Puritánus mozgalmak, Prit. 23.
209. Tóth S.: i. m. 34.
210. Kiss Áron: i. m. 691.
211. Tóth S.: i. m. I. 34.
212. Dr Nagy Géza: i. m. 45.
213. Szilágyi S.: Rákóczy Zsigmond 124—125., Zoványi: Purit. 46.
214. Kiss Áron: i. m. 720, Tóth Sámuel: i. m. I. 35.
215. Kerkápoly: Protestáns Egyház alkotmány 86—87, 105-108.
216. Sárospataki füzet 1857. évfolyam 977, 1857. évf. 481.
217. Dr Bartók György: A református egyházak presbyteriális szervezete 75.
218. Zoványi: Purit. 137.
219. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1875. évfolyam 1443 lap.
220. Zoványi: Purit. 143—144.
221. Bod: P. M. Ath. 362—353.
222. Kiss Á.: i. m. 581.
223. Révész! Figyelmező 1870 évf. 594.
224. Rákóczyak családi lev. Moramenta Hung. Hist. XXIV.
225. Zoványi: Purit. 327.
226. Bod: M. Ath. 268, Zoványi: Theol. Ism. Tára.
227. Bod: i. m. 291, Zoványi: Theol. Ism. Tára.
228. Tóth Sámuel: i. m. I. 37.
229. I. m. I. 36.
230. Rákóczy család levelezése 461.
231. U. n. 491.
232. Zoványi: Purit. 328.
233. U. o. 329.
234. Tóth S.: i. m. I. 38.
235. Erdélyi Protestáns Közlöny 1876. évfolyam 173.
236. Tóth S.: i. m. I. 38.
237. Révész: Figyelmező 1870, 593.
238. U. o. 593.
239. Zoványi: Theol. Ismeretek Tára
240. U. o.
241. Zoványi: Purit. 170.
242. U. o. 330.
243. Bod: K. Ath. 250, Zoványi: Theol. Ismeretek Tára.
244. Zoványi: Purit. 347.
245. Rákóczyak levelei.
246. U. o. 502.
247. U. o. 505.
248. Erdélyi Protestáns Közlöny 1876. évfolyam 174.

249. Révész: Figyelmező 1870. évfolyam 595.
250. Coccejus Opera Omnia VIII. k. 38.
251. Zoványi: Purit. 208.
252. Révész: Figyelmező 1870, 595.
253. U. o. 896.
255. U. o. 596.
256. Rákóczyak levelei 508.
257. Baksa levele Lorántffy Zsuzsánnához 1656 szeptember 7.
258. Révész: Figyelmező 1870. évfolyam 611—612.
259. Erd. Prot. Közlöny 1891 5
260. u. o. 1876 évf. 181—182, 191—192
261. Szalárdi i. m. 289
262. i. m. 367—368
263. i. m. 368
264. i. m. 433—444
265. i. m. 369—370
266. i. m. 371
267. i. m. 437
268. i. m. 586—587
269. i. m. 445
270. i. m. 462
271. i. m. 446
272. i. m. 551—552 Zoványi Theol. Ism. Tára
273. Szalárdi i. m. 364
274. i. m. 238
275. Budai Ezsaiás: Magyarország Története II. 276.
276. Szalárdi: i. m. 366—370.
277. i. m. 501.
278. Dr Barcsa János: A debreceni kollégium partikulái II.
279. Tóth Sámuel: i. m. I. 49. A jegyzet szerint Nógrádi
sem mire sem mehetett Ladányi miatt.
280. Szalárdi: i. m. 613.
281. Erd. Prot. Közlöny 1876 évf. 181—182, 191—192.
282. Révai: Figy. 1870 évf. 594.
283. Bod: M. Ath. 76.
284. U. o. 194.
285. Magy. Irod. Lexikon Studium.
286. Szűcs: i. m. 572.
287. i. m. 573.
288. i. m. 573. Dr Incze Gábor: A magyar református imád-
ság a XVI. és XVII. században 157.
289. Martonfalvi György: Szent Históriaja, melyet világra
bocsátott Szilágyi Márton 1681. Előszó.
290. Szűcs: i. m. 594—598. Tóth Ferencz: Tul a Tiszai püs-
pökök 131—133.
291. Balogh Ferenc: i. m. 16.
292. Dr Barcsa: i. m. 77.

293. Szűcs: i. m. 599.
294. Naményi: A váradi nyomdászat története 20. l.
295. U. o. 33—35 l.
296. Bod: A Szent Biblia története 153.
297. Páris Papai Erdélyi Fenixe 33 l.
298. Szalárdi: i. m. 229.
298. A váradi Biblia előszava, a könyvnyomtatásról.
299. 1646. aug. 27-én kelt végrendeletében.
300. Naményi: i. m. 26.
301. Szalárdi: i. m. 610.
302. Tóth Sámuel: i. m. I. 41.
303. Zsilinszky: Magyar Prot. Egyháztörténet 306.
304. Szalárdi: i. m. 573.
305. Tótfalusi: Mentség 28. Bod: A Szent Biblia története 153—156. Tóth: i. m. I. 44, 45.
306. Az 1929 évi nagykarolyi nagyhét alkalmával tartott biblia kiállításon vásárolt példányt az újvárosi lelkész hivatal őrzi; Dr. Sebess Lajos által az olasz-i parochialis könyvtárnak ajándékozott példány a Sebess-család bibliája volt.
307. Tótfalusi: Mentség 7, 60 l. Naményi: i. m. 30.
308. Szalárdi: i. m. 296.
309. Bunyitay: Nagyvárad a török foglalás korában 15 l.
310. Szalárdi: i. m. 537.
311. Ez volt a belváros, a vár nyugati kapujával szemben, a mai Nagypiac-tér helyén; itt állott a Körös-parton a kollégium is, körülbelül az olasz-i templomunk átellenében; akkor a Körös szélesebb volt s közepén egy sziget terült el.
312. Szalárdi: i. m. 544,
313. U. o. 537.
314. Eolia: Cselebi török világutazó magyarországi utazása 1660—1661. 32 l.
315. Szalárdi: i. m. 564.
316. Bunyitay: Nagyvárad a török foglalás korában című könyvében 28 lapon „Orta“-t ír; m a Keresztessi Protocoluma 11-ik lapján olvasható szöveg után „Oskola“-t írunk.
317. Szalárdi: i. m. 580
318. U. o. 575.
319. Bethlen Miklós: Önéletírás I. 193.
320. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV, 124—125.
321. Bunyitay: Nagyvárad a török foglal. 47 l.
322. A nagyvárad-olasz-i református nőszövetség felajánlotta, hogy a fejedelmi terítők valamelyikéért hajlandó egy nagy értékű urasztali terítőt készíteni az ótordai templom számára. Sajnos, az ótordaiak nem hajlandók megválni egyiktől sem.

- 323. U. o. 204. és 235.
- 324. Szegfű: i. m. 64, 66. lap.
- 325. U. o. 40, 42.
- 326. Tóth Sámuel: i. m. I. 56.
- 327. Molnár Károly közlése.

Nagyvárad i lelkészek és tanárok

1557 — 1660.

Évszám	Lelkészek	Tanárok
1557—66	Czeplédy György	Sásváry Gergely
1567	Czeplédy György	Sásváry Gergely Károlyi Péter
1568	Czeplédy György	Károlyi Péter
1569	Sásváry Gergely	Vethésy János
1570	Károlyi Péter	Vethésy János
1571—75	Sásváry Gergely	?
1576	Károlyi Péter	?
1577	Beregszászi Péter	?
1578	Sásváry Gergely	Kassai Zsigmond Dávid
1579	Beregszászi Péter	Kassai Zsigmond Dávid
1580	Sásváry Gergely	Kassai Zsigmond Dávid
1581	Beregszászi Péter	Kassai Zsigmond Dávid
	Zalai Kápolnai András	
1582—86	Derecskei Ambrus	?
1587	Beregszászi Péter	?
1588	Derecskei Ambrus	Debreczeni Joó János
1589	Gyulai János	Joó János
1590	Derecskei Ambrus	Joó János
	Gyulai János	

Évszám	Lelkészek	Tanárok
1591	Derecskei Ambrus	Joó János
1592	Gyulai János	Ungvári János ?
1593	Derecskei Ambrus	Joó János
1594	Gyulai János	Gönczy József
1595	Derecskei Ambrus	Gönczy József
1596	Gyulai János	Gönczy József
1597	Derecskei Ambrus	Gönczy József
1598	Gyulai János	Czeglédy János
1599—602	Derecskei Ambrus	Gönczy József
1603	Gyulai János	?
1604	Derecskei Ambrus	Alvinczi Péter
1605	Gyulai János	Alvinczi Péter
1606	Alvinczi Péter	?
1607—8	?	?
1609	Szilvásujfalvi A. Imre	Szegedi Dániel
1610—11	Szilvásujfalvi A. Imre	Váradai Gergely
1612	Keserői Dajka István	?
1613	Szilvásujfalvi A. Imre	?
1614—15	Keserői Dajka István	
1616—21	Baranyai Decsi István	Szepsi S. István
1622—24	Keserői Dajka István	Szepsi S. István
1625—26	Baranyai Decsi István	?
1627—28	Pécsváradai István	?
1629	Decsi István	?

Évszám	Lelkészek	Tanárok
1629	Thury Sz. János	
1630	Pécsváradi Péter	
	Decsi István	Fehérvári (Abenius v. Albenis) Mihály
	Thury Sz. János	
	Pécsváradi Péter	
1631	Pécsváradi Péter	?
	Thury Sz. János	
	Öry Balázs	
1632	Thury Sz. János	?
	Öry Balázs	
1633	Dereczeni S. Gáspár	?
1634	Putnoki János	?
1635	Diószegi Dávid	?
	Medgyesi Pál	
1636	Szántai Molnár Mihály	?
	Szalárdi Mihály	
1637	Szántai Molnár Mihály	?
	Szalárdi Mihály	
	Pécsváradi Péter	
1638—41	Pécsváradi Péter	Kecskeméti Miklós
1642	Pécsváradi Péter	?
	Debreczeni István	
1643—45	Pécsváradi Péter	Szilágyi Beniamus Ist.
	Debreczeni István	
1646	Debreczeni István	Harsányi Jakab
	Borsai Sepsei János	Técsi Joó István
1647	Debreczeni István	Tölcséri János
	B. Sepsei János	Técsi Joó István
	Váradi Szikra István	
1648—49	Debreczeni István	Técsi Joó István
	Borsai Sepsei János	
	V. Szikra István	
1650	Debreczeni István	Tofeus Dobos Mihály
	V. Szikra István	
	B. Sepsei János	
	Técsi Joó István	
1651	Debreczeni István	Tofeus Mihály
	V. Szikra István	Komáromi István
	B. Sepsei János	
	Técsi Joó István	
1652	Debreczeni István	Tarpai Szilágyi András
	V. Szikra István	

Évszám	Lelkészek	Tanárok
1652	B. Sepsei János T. Joó István	
1653	Debreczeni István V. Szikra István Borsai Sepsei János T. Joó István	Tarpai Szilágyi András Szatmári Baka Péter
1654	Nagyari Benedek V. Szikra István Borsai Sepsei János T. Joó István	Szatmári Baka Péter
1655	Nagyari Benedek V. Szikra István B. Sepsei János Nagyari Benedek Kovácsnai Péter Nagybányai Ferenc Serédi Sámuel	Szatmári Baka Péter Tarpai Szilágyi András
1656	Nagyari Benedek Kovácsnai Péter	Tarpai Szilágyi András Enyedi Sámuel
1657	Nagyari Benedek Kovácsnai Péter Nagyari Benedek Kovácsnai Péter	Tarpai Szilágyi András Püspöki János Köleséri Sámuel
1660	Nagyari Benedek Kovácsnai Péter Kállai András Kolozsvári Igaz Kálmán	Püspöki János Köleséri Sámuel Mártonfalvy György

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ:

	Oldal		Oldal
Almási Dániel — —	106	Ceglédi János — —	277
Alvinczi Péter — —	105, 143	Czibak Imre — —	16
Apaffy Mihály — —	187	Darabos Gáspár — —	95
Apáczai Cseri János — —	198	Dávid Ferenc — —	40
Articuli minores — —	80	Deák György — —	95
Bagosi László — —	258	Debreczeni István — —	190
Baksa István — —	208, 219	Debreczeni Joó János — —	94, 115
Baranyai Decsi István — —	146	Debreczeni Simon Gáspár — —	151
Barcsay Akos — —	237	Decsi István — —	146, 153
Basiere Izsák — —	200	Decsi János — —	80
Basilius — — —	60	Derecskei A. — —	19, 908, 101, 105
Battyán Orbán — —	20	Diákok benlakása — —	160
Básta — — —	104	Diák rendelenségek — —	226
Báthory Gábor — —	127, 134, 156	Diákok ruházata — —	159
Báthory István — —	79, 83	Diákok szolgálata — —	112
Báthory Kristóf — —	79, 83	Diószegi Dávid — —	151
Báthory Zsigmond — —	95, 102, 111	Draskovich György — —	25, 38
Belgioso — — —	109	Ebeni István — —	217
Bencze diák — — —	24	Egri Gergely — —	62
Beregszászi János — —	66	Eger — — —	45
Beregszászi Péter — —	82, 83, 86, 88	Enyedi Sámuel — —	228
Bethlen Gábor — —	135, 137, 156	Episcopalis mus — —	125
Bethlen István — —	237	Énekes könyvek — —	19, 49, 70
Bethlen Miklós — —	103	Éneklés — — —	44
Békés Gáspár — —	55, 59	Felvidéki atyafiak — —	131
Bihar — — —	36	Fodor Benedek — —	141
Biharpüspöki — —	36	Forgách Ferencz — —	29
Blandrata György — —	52	Forgách Simon — —	29
Bocskay Erzsébet — —	79, 84	Foris pap — — —	49
Bocskay István — —	79, 103, 156	Fráter György — —	17, 18
Boldvai Márton — —	242	Géczy János — —	86
Bona Miklós szülője — —	78	Gönczy Kovács György — —	80, 92
Bonifacius János — —	66	Gönczy József — —	116
Borsai Szepsei János — —	187	Gunyvers 1655-ből — —	195
Bruszkulya — — —	225	Gyulafehérvári hitvita — —	51, 52
Castaldó Ferenc háza — —	94, 100	Gyulai iskola — —	57
Coccejus — — —	202	Gyulai János — —	115
Csáky László — —	35	Gyulai Ferencz — —	217, 220, 227
Csáky Mihály — —	57	H.-bűszörményi 1656. zsinat — —	208
Csulai György — —	192, 194	Halottak szülője — —	51
Csengeri zsinat — —	62, 108, 130	Harsányi Jakab — —	187
Czakó Thury Jakab — —	82	Heidelberg — —	114
Czeglédgy György — —	34, 51, 57	Heitai Gáspár — —	40

	Oldal
Hodászi Lukács —	126
Hoffhalter — —	69, 71, 116
Hovesius Mihály —	53
Hunitismus — —	13
Józa Borbála — —	258
Ifjak politizálása —	220
Iskola ügyek —	63, 111, 156
Iskolai vagyon —	226
Istentiszteleti ügyek —	12, 167
István II. Király —	7
János Zsigmond —	46
Jezsuiták — — —	84
Jób könyve — —	70, 73
Jóó János — —	80, 94
Kabai Márton — —	258
Kanizsai János —	49
Kassai Zsigmond Dávid —	197, 174
Kállai András —	222
Kálmáncsehi Márton —	17, 37, 38
Káptalan — —	30, 31, 33, 46
Károli Gáspár — —	53, 58
Károlyi Mihály —	242
Károlyi Péter —	34, 52, 54, 65, 77
Kecskeméti Miklós —	170
Kendi Antal — —	48
Kendi Sándor — —	103
Kereszturi József —	48
Kereszturi Biró Pál —	186
Kereszturi Herman István —	145
Kereszturi Kristóf —	98
Keserői Dajka János —	138
Király Antal — —	91
Király György — —	91, 96, 104
Kollégium — —	63, 68
Kollégium malma —	225
Kolozsvári György és Márton —	23
Kolozsvári Igaz Kálmán —	203
Komáromi István —	203
Kopácsi István —	40
Kovácsnai P. —	195, 208, 213, 215
Köleséri Kristóf —	23
Köleséri Sámuel —	230, 238
Köveskuthy Márton —	67
Kurátorok széke —	216
László I. király —	6, 71

	Oldal
Leányok politizálása —	220
Leleszi János — —	841
Lengyel ref. hatása —	183
Levéltár — — —	—
Litteratus Ferenc —	51
Londoni Egyesség —	167
Lorántffy Zsuzsanna —	148, 186, 195, 200, 225
Magyarok konfenciója —	45
Marchai Jakab — —	14
Marcius — — —	197
Margittay Péter —	142
Martonfalvy György —	232
Mária Krisztina —	98
Medgyeri Pál — —	150
Mezőtelegd — —	36, 64, 203
Mélius P. —	35, 40, 42, 51, 53, 71
Mihály vajda — —	104
Milotai Nyilas István —	45
Miskolczi Csalyak István —	171
Molnár Gergely —	40
Nadányi Sára — —	220
Nagyari Benedek —	195, 201, 208, 213, 215, 221, 227
Nagybányai Ferenc —	199
Napvágyi Demeter —	98
Naptár — — —	93
Nemesek mozgalma —	175
Nógrádi Mátyás —	227, 243, 258
Nyakaró — — —	48
Nyomda — — —	69
Oláh Miklós — —	25
O-torda — — —	255
Óry Balázs — —	278
Paksi Mihály — —	67
Pankotaiak — — —	22
Papfalvi Péter —	154
Pareanum — — —	114
Pareus Dávid — —	107, 133
Pázmány Péter —	89, 106, 131, 440
Pekri Gábor — —	53
Perényi Ferenc —	15
Petrovics Péter —	37
Pécsváradai Péter —	106, 147, 150
Péntekhely — —	9
Piskolti Fabricius Mátyás —	129

	Oldal
Piskolti 1651. zsinat	266
Porkoláb Dénes —	25
Possevinó S. J. —	85
Professzorok alkalmazása	161
Püspöki János —	230
I. Rákóczy Gy. 113, 148, 161, 137	
II. Rákóczy Gy. 149, 204, 206, 224	
Román reformátusok	151
Rödern Menyhért —	103
Rudolf király —	109
Sásvári Gergely —	58, 64, 71
Segesvári disputa —	171
Serédi István —	204
Serédi Sámuel —	201
Solymosi Péter —	201
Suba — — —	144
Szabó György —	95
Szalárd — — —	203
Szalárdi Mihály —	278
Szatmári Baka Péter	196
Szatmári Lázár Miklós	194, 208
Szatmárnémeti 1646 zsinat	185
Szatmári 1656. zsinat	200
Szatmári reversális	204
Szapolyai János király	8
Szántai István —	17
Szántai Molnár Mihály	151
Szántó István S. J. 48, 85, 87, 94	
Szegedi Dániel —	157
Szegedi Gergely francisc. 17, 19	
Szegedi Gergely debr. lelkész — —	39, 40
Szegedi Kiss István	35
Szegények vagyona, malma	219
Szenczi Kertész Ábrahám	235
Szentlőrinczi Tamás háza	51
Szepe S. István —	157
Szikra István —	194
Szikszy Hellopeus Bálint	54
Szilasy esperes —	201
Szilágyi Benjamin István	189
Szilvásujfalvy Imre	125
Szombatosoknak szereplése	151
Szöllős — — —	102
Szöllősi egyház pohara, tányérja — —	258, 261

	Oldal
Tarpai Szilágyi András	201
Tatarosi Péter —	154
Tánczróti — —	45
Telegdy Mihály —	67
Telegdy Miklós	34, 64, 88
Temetésről — —	46
Técsi Joó János —	190
Tisza István — —	250
Tornai P. István	208, 212
Tofeus Dobos Mihály	190
Toldi István — —	98
Toldi Miklós — —	25
Tolnai Dali János —	163
Tóthfalussy István	227
Tógatusok — —	227
Turi Sz. János —	146
Turzó Gáspár —	15
Turi Pál — — —	53, 58
Turi Jakab — —	82
Turzó Zsigmond —	14
Uj naptár — —	89, 95
Ungvári Cs. János	116
Unitarismus — —	51, 62
Urasztali terítők —	—
Ürögd — — —	—
Ürményi Mátyás —	294
Zabardi Mátyás —	25, 29
Zabolai Kápolnai András	90
Zudar János — —	13
Varkoch Tamás —	22, 29, 32
Varsányi Mihály —	66
Vas Barabás — —	91
Váradai Biblia — —	235
Váradai disputa —	51
Váradai egyházi —	20
Váradai Gergely —	157
Váradai hitvallás —	54
Váradai (1544) hitvita	18
Váradai Inczédi Mihály	242
Váradai Inczédi Péter	256
Váradai követek —	95
Váradai Miklós —	103
Váradai nők — —	249, 257
Váradai senior predikációja	186
„ sirok — —	32
„ szobrok —	46

	Oldal		Oldal
Várad virágvasárnap	47	Várad zsinatok 1620.	139
" zsinatok 1524.	15	" " 1624.	139
" zsinatok 1559.	37, 40	" " 1629.	142
" " 1561.	43	" " 1635.	154
" " 1569.	51	" " 1639.	173
" " 1577.	81, 170	" " 1642.	173
" " 1582.	120	" " 1652.	190
" " 1586.	120	Várad ostroma —	104
" " 1591.	120	Veres Balázs —	68
" " 1608.	131	Vethési János —	67
" " 1609.	131	Vitéz János —	10
" " 1610.	132	Wittenberg —	113
" " 1612.	134		

Sajtó hibák.

8-ik lapon felülről	11-ik sorban	XIV. helyett	XVI. olvasandó
46-ik	"	5-ik sorban	a <i>ne</i> törölendő.
48-ik	"	5-ik	" kanonoknak h. <i>kanonokoknak</i> olv.
115-ik	" alólról	a 9-ik	" Jolánus helyett <i>Jalanus</i> olvasandó.
141-ik	"	13-ik	" kalauz után <i>klvonata</i> irandó.
149-ik	"	9-ik	" 1664. helyett 1644. olvasandó.
153-ik	" alólról	10-ik	" román után <i>református</i> olvasandó.
154-ik	" felülről	7-ik	" román után " "
208-ik	"	14-ik és 25-ik sorban	Boksa h. <i>Baksa</i> "
238-ik	" alólról	a 8-ik sorban	1644. helyett 1654. olvasandó.

